

**NXOPAXOPO WA MINKONGOMELO NI MAPALUXELO YA HUNGU
EKA MATSALWA YA A.D. MAHATLANE**

hi

SALELENI GLADYS MANYUSA

Dyondzo yo fikelela swilaveko swa
DIGIRI YA “MASTER OF ARTS”

eka

DYONDZO YA XITSONGA

eka

“FACULTY OF HUMANITIES”

EYUNIVHESITI YA N’WALUNGU

MULETERI : PROF N.C.P. GOLELE

LEMBE : SUNGUTI 2003

**NXOPAXOPO WA MINKONGOMELO NI MAPALUXELO YA HUNGU
EKA MATSALWA YA A.D. MAHATLANE**

**(AN ANALYSIS OF THEMES AND TECHNIQUES IN THE WORKS OF
A.D. MAHATLANE)**

by

SALELENI GLADYS MANYUSA

Submitted in fulfilment of the requirements for the degree of

MASTER OF ARTS

in the

DISCIPLINE OF XITSONGA

in the

FACULTY OF HUMANITIES

at the

UNIVERSITY OF THE NORTH

SUPERVISOR : PROF N.C. P. GOLELE

YEAR : JANUARY 2003

(i)

XIHLAMBANYO

Ndza hlambanya leswaku ntirho lowu wa **MINKONGOMELO NI MAPALUXELO YA HUNGU EKA MATSALWA YA A.D. MAHATLANE** i ntirho lowu nga wa mina. Matsalwa lama tirhisiweke ni ku tshahiwa ma kombisiwile hi mfanelo.

NSAYINO: SIKU: 25/06/2003

DECLARATION

I declare that **MINKONGOMELO NI MAPALUXELO YA HUNGU EKA MATSALWA YA A.D. MAHATLANE** is my own work and that all sources I have used or quoted have been indicated and acknowledged by means of complete references.

SIGNATURE: DATE: 25/06/2003

(ii)

XINKHENSO

1. Ndzi ba tsolo ndzi losa no khensa govela ra mina Profesa N.C.P. Golele, eka nkarhi wa yena lowo khwengiwa kunene ku va a ndzi leterile leswaku dyondzo leyi yi kondza yi humelela. Ndzi hava marito yo ku khensa, kambe **mintirho ya wena ya vulavula mhani.**
2. Nkulukumba A.D. Mahatlane, loyi hi nga va ni mbhurisano wo nyanyula mayelana ni matsalwa ya yena. Hosi yi n'wi vitanile ntirho lowu wu nga si hela. Hambiswiritano ntombhi ya wena Mihloti, ni mukhalabye wa yena Isaiah, loyi na yena a nga mutsari, kun'we ni ndyangu hinkwawo wa ka Mahatlane va ta ku amukelela ntirho lowu.
- 3.. Eka vatswari va mina Makhosani Joseph na xiheyiheyi xa wena Ndaheni, leswi humelelaka hinkwaswo i mihandzu ya n'wina. Vakhale va te: "Ku veleka i vukosi". Hi byona vukosi bya n'wina lebyi.
4. Tata wa vana va hina, Gezani Philemon, ndzi ku khensa ndzi vuyelela ku va u ndzi nyikile nkarhi wo phendla matsalwa hambiloko swi tika. Mbilu a yi ku twela loko ndzi hambana na wena u sala u hlayisa vana wexe ndzi ye eku tokoteni ka dyondzo leyi.
5. Vananga Dumisani, Mahlori na Hitekani; mavito ya n'wina ya dumisa matimba ya Mumbi. Tidumiseni ni hi dyondzo, mi hiteka mi kombisa mahlori ya yona.
6. Eka makwerhu Helen Chauke, ndzi ku hluvulela xihuku hikuva na wena a wu nga saleli ndzhaku loko ndzi ri karhi ndzi lwa nyimpi. Na swa wena swibakele swi vonakile. **Ndzi hanyele n'wana mhani.**

(iii)

7. Ndzi khensa na Manana Tilly Nkolele, nhloko ya xikolo xa Muhunguti, loyi a ndzi seketeleke ni ku ndzi khutaza ku kondza ndzi fikelela makumu ya dyondzo leyi. Ndzi ba mandla ndzi vuyelela.
8. Eka vatirhi-kulorhi Magezi Johannes Nkuna na Khayizeni James Ngobeni, nkucetelo, nseketelo ni ntlhontlho lowu mi ndzi nyikeke wona a swi nga fi emiehleketweni ya mina.
9. Eka ntangha ya mina hi dyondzo, tlhelo xichudenikulorhi, Hlupheka Amos Machete, nseketelo wa wena wu voniwa hi vanhu lava nga ni mahlo yo vona swa le mpfungwe. Wa dzuneka swinene.
10. Ndzi khensa Rhulani Goodwill Baloyi loyi a tikarhateke a ndzi thayipela ntirho lowu hi ndlela leyi xongeke. Khomisa sweswo, u nga languti endzhaku.
11. Ndzi tlhela ndzi khensa na Manana Rebecca Manaka loyi a kulutsweleke dyondzo leyi hi ku yi thayipisisa hi ntokoto wa xiyimo xa le henhla.
12. Ndzi nga va ndzi tsanile emiehleketweni loko ndzo rivala ku khensa Yunivhesiti ya N'walungu na va ka M-NET lava ku nga vona va nga ndzi nyika basari yo tokota ha yona. Ku dya i ku engeta.
13. Eka hinkwaswo ndzi rhandza ku khensa vukona bya matimba ya Xikwembu lexi a xi ndzi hlayisa hinkwako lomu a ndzi ngwingwa kona. Yehova u lulamile, u ndzi fambisile emadyelweni ya rihlaza, a kota ku ndzi phephisa eka mahlwehlwe na mindzhenga leyi andlaleke tiko.

Inkomu

ACKNOWLEDGEMENTS

My sincere gratitude is expressed to:

1. Prof N.C.P. Golele, my supervisor, for her professional guidance, patience, encouragement and her time towards the fulfilment of this study. **Mintirho ya wena ya vulavula mhani.**
2. Mr A.D. Mahatlane, for the lively interview we had on your works. You departed to eternal life before we could celebrate the fruit of the interview. However, your daughter Mihloti and her author husband, Isaiah, and the whole Mahatlane family, are there to celebrate on your behalf.
3. My parents, Makhosani Joseph and Ndaheni; these are the fruits of your labour; enjoy them.
4. My beloved husband Gezani Philemon, a million thanks for the encouragement and support during the time of this study, and for the sacrifice of taking charge of family responsibilities while I was away.
5. My precious children, Dumisani, Mahlori and Hitekani; your names reflect the power of the Creator. Heed His guidance, including education.
6. Helen Chauke, my dearest younger sister, you were always there as a pillar of support. **Ndzi hanyele n'wana mhani.**
7. Mrs Tilly Nkolele, the principal of Muhunguti School, for her unwavering support and encouragement from A to Z of this study.

8. My colleagues Magezi Johannes Nkuna and Khayizeni Jimmy Ngobeni, for your support, encouragement and challenges which contributed to what this work is.
9. Mr Hlupheka Amos Machete, my academic colleague, for your selfless support and contribution towards the study.
10. Mr Rhulani Goodwill Baloyi, for the skilled initial typing of this work, which was a great sacrifice.
11. Mrs Rebecca Manaka, for producing the final typed version of this work.
12. The University of the North and M-NET for funding this study; without the financial support this study would have been impossible.
13. Finally, I give my sincere and unreserved gratitude to JEHOVA JAIRO, The Lord that provides. You provided me with life, strength and knowledge to accomplish this work. You led me through the green pastures because You are the good God and Only God.

Thanks.

XIFUNDZHO

Dyondzo leyi yi fundzha vanhu lava landzelaka:

- Nkatanga Gezani Philemon Manyusa
- Vana va hina Dumisani, Mahlari na Hitekani
- Vatswari va mina Makhosani Joseph na Ndaheni Makhuvele
- Vamakwerhu Helen Chauke na mufi Annah Ndyangumuni Makhuvele
- Vingi va mina Hatlani Boy na mufi Rayisetja Martha Manyusa

DEDICATION

This dissertation is dedicated to:

- My beloveth husband Gezani Philemon Manyusa
- Our children Dumisani, Mahlari and Hitekani
- My parents Makhosani Joseph and Ndaheni Makhuvele
- My younger sisters Helen Chauke and the late Annah Ndyangumuni Makhuvele
- My parents-in-law Hatlani Boy and the late Rayisetja Martha Manyusa.

(vii)

NKATSAKANYO

Xikongomelo xa dyondzo leyi i ku xopaxopa minkongomelo ya matsalwa ya A.D. Mahatlane ni ndlela leyi a paluxaka hungu ra yena ha yona.

Ndzima yo sungula i yo angarhela. Eka yona ku kombisiwa vuxokoxoko bya matsalwa lama nga ta xopaxopiwa, xikongomelo, nsusumeto, vuxaka bya matsalwa man'wana ya Xitsonga, vuxaka bya minkongomelo ya vatsari ya Xitsonga, vuxaka bya minkongomelo ya vatsari van'wana ni ya A.D. Mahatlane, matimu ni nkucetelo wa vutsari bya yena. Eka ndzima leyi ku kombisiwa tidyondzo to hambana leti endliweke eka swiyimo swa Onasi, Masitasi na vudokodela. Matirhelo ni maavanyiselo ya dyondzo leyi swa kombisiwa kun'we ni matheme ya nkoka lama tirhisiwaka eka dyondzo leyi.

Eka ndzima ya vumbirhi ku xopaxopiwa nkongomelo wa nxambilo eka matsalwa lama khumbekaka ku katsa ni mapaluxelo ya hungu lama katsaka **mbangu, swimunhuhatwa, ririmi ni fenya.**

Ndzima ya vunharhu yi kombisa nkongomelo wa vugangu kun'we ni switandzhaku swa byona. Laha ku kombisiwa ni ndlela leyi nkongomelo lowu wu paluxiwaka ha yona hi ku xopaxopa mbangu, swimunhuhatwa ni ririmi leri tirhisiweke.

Ndzima ya vumune i yo kombisa nkongomelo wo ala ku yingisa switsundzuxo swa vatswari hi vana. Eka yona ku tlhela ku kombisiwa mapaluxelo ya nkongomelo lowu, leswi swi katsaka mbangu, swimunhuhatwa ni ririmi.

Ndzima ya vuntlhanu i yo kombisa nkongomelo wa tshengwe ni switandzhaku swa rona. Ku kombisiwa leswaku tshengwe ri ni mihandzu ya kahle. Ku tlhela ku kombisiwa ni ndlela leyi mutsari a yi tirhiseke ku paluxa nkongomelo lowu.

Ndzima ya vutsevu i yo dlayelela. Eka yona ku kombisiwa leswi kumiweke eka dyondzo leyi ni swibumabumelo swa muxopaxopi wa matsalwa lawa.

SUMMARY

The aim of this study is to evaluate the themes and techniques of A.D. Mahatlane's literary works.

Chapter one outlines the background of the research. It also includes the details of the literary works to be evaluated, the aim, motivation for the study, how A.D. Mahatlane's works are related to the works of other Xitsonga authors (intertextuality), his biography and what motivated his writings. Different studies that were done on Xitsonga literature at Honours, Masters and Doctoral levels are outlined in this chapter. This chapter also shows the methodology, the scope and definitions of important terms that are used in this study.

Chapter two evaluates the theme of the migrant labour system in the works concerned. This evaluation includes the analysis of milieu/setting, characters, language use and humour.

Chapter three deals with the theme of adultery and its impact to the society. This theme will be evaluated through the analysis of the characters, language and the environment in which such take place.

Chapter four outlines the theme of rejecting parental guidance by their offspring, and the impact of this attitude. This is revealed by analysing the milieu/setting, characters and language use in the concerned works.

In **Chapter five** the theme of polygamy and its impact is analysed and its merits as espoused in the relevant works indicated.

Chapter six is a general conclusion which indicates the findings of the research and the recommendations of the researcher.

NONGONOKO WA TIMHAKA

NDZIMA YA 1

1.1	Manghenelo	1
1.1.1	Mintlangu	1
1.1.2	Swirungulwana	1
1.2	Xikongomelo	2
1.3	Nsusumeto	3
1.3.1	Mfambelano wa matsalwa (intertextuality)	4
1.3.1.1	Manghenelo	4
1.3.1.2	Nhlamuselo ya mfambelano wa matsalwa	4
1.3.2	Vuxaka exikarhi ka minkongomelo ya Mahatlane ni vatsari van'wana va Xitsonga	5
1.3.2.1	Matsalwa ya nkongomelo wa nxambilo	6
1.3.2.2	Matsalwa ya nkongomelo wa vugangu ni switandzhaku swa byona	8
1.3.2.3	Matsalwa ya nkongomelo wo ka munhu a nga yingisi	9
1.3.2.4	Matsalwa ya nkongomelo wa tshengwe	10
1.4	Matimu ya mutsari	11
1.4.1	Ta vutomi bya A.D. Mahatlane	13
1.4.2	Nkucetelo eka vutsari bya Mahatlane	14
1.5	Milavisiso	15
1.5.1	Milavisiso ya mintlangu ni swirungulwana eka tidyondzo ta Onasi	15
1.5.2	Milavisiso ya tidyondzo ta Masitasi	17
1.5.3	Milavisiso ya Vudokodela	18
1.6	Matirhelo eka dyondzo leyi	19
1.7	Maavanyiselo ya dyondzo	20
1.8	Tinhlamuselo ta matheme ya nkoka lama tirhisiwaka eka dyondzo leyi	21
1.8.1	Nkongomelo (Theme)	21

1.8.2	Mapaluxelo ya hungu (technique)	23
1.8.3	Ririmi ni xitayili (language & style)	24
1.8.4	Mbangu (“setting” na “milieu”)	27
1.8.4.1	Manghenelo	27
1.8.4.2	Nhlamuselo ya “setting” na “milieu”	28
1.8.5	Swimunhuhatwa (characters)	29
1.8.5.1	Ximunhuhatwankulu (protagonist)	30
1.8.5.2	Xisihalali (antagonist)	31
1.8.5.3	Mulamuri (peace maker)	31
1.8.6	Fenya (humour)	32
1.8.7	Xivulavulelo (idiom)	33
1.8.8	Swivuriso(proverbs)	34
1.8.9	Riencisi (ideophone)	35
1.8.10	Xihlambanyiso (simile)	36
1.8.11	N’wangulano (dialogue)	37
1.8.12	Ndzungulo (narration)	38
1.9	Nkatsakanyo wo angarela ndzima leyi	40

NDZIMA YA 2

2.1	Manghenelo	41
2.2	Nxopoxopo wa tsalwa ra Ndlandlalati ya Malenga (1986a)	43
2.2.1	Nkatsakanyo wa hungu	43
2.2.2	Vuxokoxoko byin’wana bya timhaka	43
2.2.3	Nkoka wa vito ra tsalwa	46
2.2.4	Swimunhuhatwa	47
2.2.4.1	Xisandzhaku	48
2.2.4.2	N’wa-Khazamula	50

2.2.4.3	Xihlayamagoza	52
2.2.4.4	Ximakasiki	53
2.2.5	Mbangu	56
2.2.5.1	Manghenelo	56
2.2.5.2	Mbangu wa le makaya	56
2.2.5.3	Mbangu wa le madorobeni	58
2.2.6	Ririmi	58
2.2.6.1	Ntivo-marito	58
2.2.6.2	Maencisi	63
2.2.6.3	Swivulavulelo	66
2.2.6.4	Swivuriso	68
2.2.6.5	Fenya	70
2.2.6.6	Swihlambanyiso	73
2.2.7	Nkatsakanyo	76
2.3	Nxopaxopo wa tsalwa ra <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i> (1997b)	76
2.3.1	Nkatsakanyo wa hungu	76
2.3.2	Vuxokoxoko byin'wana bya timhaka	77
2.3.3	Nkoka wa vito ra <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i> (1997b)	78
2.3.4	Swimunhuhatwa	79
2.3.4.1	Matanato	79
2.3.4.2	Mavhavaza	82
2.3.4.3	N'wa-Xirhami	84
2.3.4.4	Rhoda	86
2.3.5	Mbangu	86
2.3.5.1	Mbangu wa le makaya	87
2.3.5.2	Mbangu wa le madorobeni	88
2.3.6	Ririmi	89
2.3.6.1	Ntivo-marito	89
2.3.6.2	Maencisi	91
2.3.6.3	Swivulavulelo	94

2.3.6.4	Swivuriso	96
2.3.6.5	Fenya	98
2.3.6.6	Swihlambanyiso	101
2.3.7	Nkatsakanyo	103
2.4	Nxopaxopo wa tsalwa ra <i>Xikumakumani</i> (1986b)	103
2.4.1	Xirungulwana xa “Matanato”	103
2.4.1.1	Nkatsakanyo wa hungu	103
2.4.1.2	Nkoka wa vito ra tsalwa	104
2.4.1.3	Swimunhuhakwa	104
2.4.1.4	Mbangu	105
2.4.1.5	Ririmi	107
2.4.1.5.1	Ntivo-marito	107
2.4.1.5.2	Maencisi	109
2.4.1.5.3	Fenya	110
2.4.1.6	Nkatsakanyo	111
2.4.2	“Wendle yini Chochoma n’wana wa n’wananga?”	112
2.4.2.1	Nkatsakanyo wa hungu	112
2.4.2.2	Nkoka wa viro ra xirungulwana	112
2.4.2.3	Swimunhuhakwa	113
2.4.2.3.1	Chochoma	113
2.4.2.3.2	Emelani	115
2.4.2.4	Mbangu	116
2.4.2.4.1	Mbangu wa le makaya	116
2.4.2.4.2	Mbangu wa le madorobeni	117
2.4.2.5	Ririmi	117
2.4.2.5.1	Ntivo-marito	118
2.4.2.5.2	Maencisi	120
2.4.2.5.3	Swivulavulelo	122
2.4.2.5.4	Swivuriso	123

2.4.2.6	Nkatsakanyo	124
2.5	Nxopoxopo wa tsalwa ra <i>Hanya u ta swi vona</i> (1997a)	125
2.5.1	Xirungulwana xa “Rhumbu-khutla nkatanga	125
2.5.1.1	Nkatsakanyo wa hungu	125
2.5.1.2	Nkoka wa viro ra xirungulwana	125
2.5.1.3	Swimunhuhatwa	125
2.5.1.3.1	Rhumbu-khutla	126
2.5.1.3.2	N’wa-Ndzheko	127
2.5.1.3.3	Matilaya	128
2.5.1.4	Mbangu	129
2.5.1.5	Ririmi	132
2.5.1.5.1	Ntivo-marito	132
2.5.1.6	Nkatsakanyo	134
2.6	Nkatsakanyo wa ndzima hi ku angarhela	134

NDZIMA YA 3

	Nkongomelo wa vugangu na switandzhaku swa byona	136
3.1.	Manghenelo	136
3.2	Nxopaxopo wa tsalwa ra <i>Hanya u ta swi vona</i> (1997a)	136
3.2.1	Xirungulwana xa “Vukati byo kata yaloye”	136
3.2.1.1	Nkatsakanyo wa hungu	136
3.2.1.2	Vuxokoxoko bya timhaka	137
3.2.1.3	Nkoka wa vito ra xirungulwana	138
3.2.1.4	Swimunhuhatwa	138
3.2.1.4.1	Kupulani	139
3.2.1.4.2	Khomisani	140
3.2.1.4.3	Xungeta	142

3.2.1.5	Mbangu	143
3.2.1.6	Ririmi	145
3.2.1.6.1	Swivulavulelo	145
3.2.1.6.2	Swivuriso	147
3.2.1.7	Nkatsakanyo	148
3.2.2	Xirungulwana xa “Makondlo ku dyanana”	149
3.2.2.1	Nkatsakanyo wa hungu	149
3.2.2.2	Vuxokoxoko bya timhaka	149
3.2.2.3	Nkoka wa vito ra xirungulwana	151
3.2.2.4	Swimunhuhatwa	152
3.2.2.4.1	Blakfese	152
3.2.2.4.2	Matilda	153
3.2.2.4.3	Madalina	154
3.2.2.5	Mbangu	155
3.2.2.6	Ririmi	156
3.2.2.6.1	Ntivo-marito	156
3.2.2.6.2	Swivulavulelo	158
3.2.2.6.3	Swivuriso	159
3.2.2.6.4	Maencisi	160
3.2.2.7	Nkatsakanyo	161
3.3	Nxopaxopo wa tsalwa ra Mavala ya Swimbyanyana (1997d)	161
3.3.1	Nkatsakanyo wa hungu	161
3.3.2	Vuxokoxoko bya timhaka	162
3.3.3	Nkoka wa vito	163
3.3.4	Swimunhuhatwa	164
3.3.4.1	Ndaheni	164
3.3.4.2	Mbhazima	166

3.3.4.3	N’wa-Dzekula	169
3.3.5	Mbangu	171
3.3.5.1	Mbangu wa le makaya	171
3.3.5.2	Mbangu wa le madorobeni	172
3.3.6	Ririmi	174
3.3.6.1	Ntivo-marito	174
3.3.6.2	Maencisi	178
3.3.6.3	Swivulavulelo	180
3.3.6.4	Swivuriso	184
3.3.6.5	Fenya	186
3.3.7	Nkatsakanyo	186
3.4	Nxopoxopo wa tsalwa ra <i>Mavala ya swimbyanyana</i> (1997c)	187
3.4.1	Nkatsakanyo wa hungu	187
3.4.2	Vuxokoxoko bya timhaka	187
3.4.3	Nkoka wa vito ra tsalwa	190
3.4.4	Swimunhuhatwa	190
3.4.4.1	Sammyboy	191
3.4.4.2	Gerlie	193
3.4.4.3	Jimmy	195
3.4.4.4	Dolly	197
3.4.4.5	Languta	200
3.4.5	Mbangu	202
3.4.5.1	Mbangu wa le makaya	202
3.4.5.2	Mbangu wa le madorobeni	203
3.4.6	Ririmi	204
3.4.6.1	Ntivo-marito	204

3.4.6.2	Swivulavulelo	207
3.4.6.3	Swivuriso	211
3.4.7	Nkatsakanyo	213
3.5	Nkatsakanyo wo angarhela ndzima leyi	214

NDZIMA YA 4

Nkongomelo wa ku ala ku yingisa switsundzuxo ni switandzhaku

swa kona		215
4.1.	Manghenelo	215
4.2	Nxopoxopo	215
4.2.1	Xirungulwana xa “Tinga hikwaseyo a nga na nhloto”	215
4.2.1.1	Nkatsakanyo wa hungu	215
4.2.1.2	Nkoka wa vito	216
4.2.1.3	Swimunhuhatwa	216
4.2.1.3.1	Xikolokolo	217
4.2.1.3.2	Vhambha	219
4.2.1.3.3	Makandu	220
4.2.1.4	Mbangu	220
4.2.1.5	Ririmi	222
4.2.1.5.1	Ntivo-marito	222
4.2.1.5.2	Maencisi	224
4.2.1.5.3	Swivulavulelo	226
4.2.1.6	Nkatsakanyo	227
4.2.2	Xirungulwana xa “Godani na Mbitemsuni”	227
4.2.2.1	Nkatsakanyo wa hungu	227
4.2.2.2.	Vuxokoxoko bya timhaka	228

4.2.2.3	Nkoka wa vito	228
4.2.2.4	Swimunhuhatwa	229
4.2.2.4.1	Godani	229
4.2.2.4.2	Jombere Khosa	232
4.2.2.4.3	N'wa-Khosa	233
4.2.2.4.4	Mbitsimuni	234
4.2.2.4.5	N'wa-Xirhengeti	236
4.2.2.5	Mbangu	238
4.2.2.5.1	Mbangu wa le makaya	238
4.2.2.5.2	Mbangu wa le madorobeni	239
4.2.2.6	Ririmi	240
4.2.2.6.1	Ntivo-marito	240
4.2.2.6.2	Swivulavulelo	243
4.2.2.7	Nkatsakanyo	245
4.3	Nkatsakanyo wo angarhela ndzima leyi	246

NDZIMA YA 5

	Nkongomelo wa tshengwe ni switandzhaku swa rona	247
5.1.	Manghenelo	247
5.2	Nxopaxopo	247
5.2.1	Tsalwa ra <i>Xiporo xi tsemekile</i> (1997d)	247
5.2.1.1	Nkatsakanyo wa hungu	247
5.2.1.2	Nhlamuselo ya tshengwe	248
5.2.1.3	Vuxokoxoko bya timhaka ta tshengwe	249
5.2.1.4	Swimunhuhatwa	251
5.2.1.4.1	Mbhazima	251
5.2.1.4.2	N'wa-Xirilele	254
5.2.1.4.3	Feyila	254

5.2.1.5	Mbangu	256
5.2.1.5.1	Mbangu wa le makaya	256
5.2.1.5.2	Mbangu wa le madorobeni	257
5.2.1.6	Ririmi	257
5.2.1.6.1	Ntivo marito	257
5.2.1.6.2	Maencisi	258
5.2.1.6.3	Swivulavulelo	259
5.2.1.6.4	Swivuriso	262
5.2.1.7	Nkatsakanyo	263
5.2.2	Tsalwa ra <i>Hanya u ta swi vona</i> (1997a)	263
5.2.2.1	Xirungulwana xa “Xiseveseve xa dyisa mhayi”	263
5.2.2.1.1	Nkatsakanyo wa hungu	263
5.2.2.1.2	Swimunhuhatwa	264
5.2.2.1.2.1	Tlherisa	264
5.2.2.1.2.2	Chinghisa	266
5.2.2.1.3	Mbangu	267
5.2.2.1.3.1	Mbangu wa le makaya	267
5.2.2.1.3.2	Mbangu wa le madorobeni	267
5.2.2.1.4	Ririmi	268
5.2.2.1.4.1	Ntivo-marito	268
5.2.2.1.4.2	Maencisi	271
5.2.2.1.4.3	Swivulavulelo	272
5.2.2.1.4.4	Swivuriso	274
5.2.2.1.5	Nkatsakanyo	275
5.2.3	Nkatsakanyo wa ndzima leyi hi ku angarhela	275

NDZIMA YA 6

6.1	Manghenelo	277
6.2	Leswi kumiweke eka dyondzo leyi	277
6.2.1	Nkucetelo wa mutsari	277

6.2.2	Minkongomelo	277
6.2.2.1	Nkongomelo wa nxambilo	277
6.2.2.2	Nkongomelo wa vugangu ni switandzhaku swa byona	278
6.2.2.3	Nkongomelo wa ku ala ku yingisa switsundzuxo swa vatswari	278
6.2.2.4	Nkongomelo wa tshengwe	279
6.2.3	Mapaluxelo ya hungu	279
6.2.3.1	Mavito ya matsalwa	279
6.2.3.2	Vumunhuhati na mavito ya swimunhuhatwa	280
6.2.3.3	Mbangu	280
6.2.3.4	Ririmi ni Fenya	281
6.3	Swibumabumelo	281
	NONGONOKO WA MATSALWA (BIBILIYOGIRAFI)	283

NDZIMA YA 1

1.1. MANGHENELO

Ndzavisiso lowu i wo xopaxopa minkongomelo ya matsalwa ya A.D Mahatlane ni ku kombisa ndlela leyi a paluxaka hungu ra yena ha yona. Matsalwa lawa ya hlawuleriweke ku xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu i tsevu. Mune wa wona i mintlangu, kasi mambirhi i swirungulwana. Vuxokoxoko bya wona hi lebyi landzelaka:

1.1.1. MINTLANGU

Mintlangu leyi xopaxopiwaka eka ntirho lowu hi leyi landzelaka:

1.1.1.1 *Ndlandlalati ya Malenga* (1986a)

1.1.1.2 *Xiporo xi tsemekile* (1997d)

1.1.1.3 *Hlamba vunwa nandzuwe* (1997b)

1.1.1.4 *Mavala ya swimbyanyana* (1997c)

1.1.2 SWIRUNGULWANA

Matsalwa ya swirungulwana lawa ya xopaxopiwaka eka ntirho lowu hi lama landzelaka:

1.1.2.1 *Xikumakumani* (1986b)

1.1.2.2 *Hanya u ta swi vona* (1997a)

Malembe ya ku hangalasiwa ka matsalwa ya Mahatlane i 1986 na 1997, hilaha swi tikombaka hakona laha henhla. Mahatlane u hlamusela leswaku xivangelo xa ku va ya kandziyisiwile hi malembe yo fana i ku va vakandziyisi va

matsalwa va tlherisa man'wana ya wona ku ta lulamisiwa, ivi ya hatlana ni ku hela ka ku tsariwa ka man'wana.

Loko hi xiyisisa ta makandziyiselo ya matsalwa ya Mahatlane hi kuma leswaku *Ndlandlalati* (1986a) na *Xikumakumani* (1986b) i mahahlwa. Nhlamuselo ya mutsari hi leswaku xivangelo xa kona hi leswi tsalwa ra *Xikumakumani* (1986b) leri a ri ri novhele ri nga tlherisiwa hi va ka Sasavona Publishers va vula leswaku ri “propounds a difficult philosophy of life.” Va bumabumerile leswaku Mahatlane a cinca tsalwa leri a ri ri novhele ri va ra swirungulwana. Loko ri vuya ri kumile leswaku Mahatlane u endlile mpfampfarhuto wa *Ndlandlalati* (1986a), kutani a posela mimpfampfarhuto leyimbirhi eka J.L. van Schaik leswaku yi ya kandziyisiwa.

Hi hala tlhelo, matsalwa ya *Hlamba vunwa* (1997b), *Hanya u ta swi vona* (1997a), *Xiporo xi tsemekile* (1997b), na *Mavala ya swimbyanyana* (1997c), ya kandziyisiwile lembe rin'we. Mutsari u hlamusela leswaku xivangelo xa mhaka leyi i ku va tsalwa ra *Hlamba vunwa* (1997b) ri tlherisiwile hi va ka J.L. van Schaik kutani loko ri vuya ri kumile Mahatlane a endlile mpfampfarhuto wa *Hanya u ta swi vona* (1997a) na *Xiporo xi tsemekile* (1997d). Lawa u ma yisile eka Capricorn Books kutani a posela rin'wana ra *Mavala ya swimbyanyana* (1997c) eka vakandziyisi va ka Nasou.

Matsalwa lawa i swifaniso swa vutomi hikuva leswi ya hi kombisaka swona i swilo leswi humeelaka eka vutomi bya vanhu. Swi nga va swi nga humeelanga vanhu vo karhi, kambe swo va swikombiso swa leswi vutomi byi nga xiswona.

1.2 XIKONGOMELO

Hilaha hi veke hi kombiseke hakona eka manghenelo, xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa minkongomelo ni mapaluxelo ya hungu eka

man'wana ya matsalwa ya A.D. Mahatlane. Nxopaxopo lowu wu ta kombisa hilaha Mahatlane a paluxaka hungu ra yena hakona. Mapaluxelo ya hungu ya ta katsa mbangu, swimunhuhatwa, fenyha ni ririmi.

1.3 NSUSUMETO

Ndzi susumetiwiwe ku endla ndzavisiso lowu hi ku vona vusweti lebyi nga kona eka ndzavisiso wa mintlangu na swirungulwana eka ririmi ra Xitsonga. Swidyondzeki swo fana na K.J. Nkuzana (1996), B.E Msimeki (1988), J. Nxumalo (2000), J. Madalane (2001), H.A. Machete (2001) ni van'wana va sungurile ku rima ndzima ya milavisiso ya matsalwa ya Xitsonga kutani na mina ndzi lava ku engetela ndzima leyi.

Xin'wana xi ndzi susumeteke ku endla ndzavisiso lowu i ku va ndzi xiyisisile ndzi kuma leswaku matsalwa ya A.D. Mahatlane, a ya si xopaxopiwa hi xitalo, handle ka tsalwa rin'we ntsena ra *Ndlandlalati* (1986a) leri nga xopaxopiwa hi S.E. Baloyi (1995) loyi a xopaxopeke fenyha, kasi W.S. Nxumalo (1997) yena u kombisile nkucetelo wa nxambilo eka swin'wana swa swimunhuhatwa swa tsalwa leri.

Ndzi tlhele ndzi susumeteka ku endla ndzavisiso hi matsalwa ya Mahatlane hi ku va ndzi tsakela ku paluxa minkongomelo ya matsalwa ya yena. Nakambe hi mpfhuka xa loko mintlangu yi sungurile ku tsariwa hi 1960 hi S.J. Baloyi loyi a tsaleke ntlangu wa *Xaka* a ku si va na xidyondzeki lexi nga navela ku xopaxopa minkongomelo ya mintlangu ni swirungulwana eka xiyimo xa Masitasi eka ririmi ra Xitsonga eYunivhesiti ya N'walungu.

Tsalwa leri ra *Xaka* (1960) i ntlangu wa matimu ya vutomi bya Xaka. Ntlangu wa vumbirhi ku hangalasiwa eka ririmi ra Xitsonga i wa Mhangwane (1965) wa *Ririmi i madlayisani* lowu kombisaka swin'wana swa vutomi, ku nga ri matimu.

Kutani tanihi muxopaxopi wa matsalwa ndzi vonile swi fanerile leswaku ndzi endla ndzavisiso wa muxaka lowu hikuva ndzi vona wu ta pfuneta swinene eka swidyondzeki swa Vatsonga leswi nga ta tsakela ku tokota hi matsalwa ya ririmi leri. Hambiloko swidyondzeki leswi swi nga kongomisi eka mintlangu ni swirungulwana, ndzi vona swi ta pfuna hikuva matsalwa ya ni vuxaka byo karhi exikarhi ka wona. Vuxaka lebyi byi nghenelela eka tinxaka hinkwato ta matsalwa. Kutani hi ta xiya vuxaka lebyi nga kona eka matsalwa eka xiyenge lexi landzelaka.

1.3.1. MFAMBELANO WA MATSALWA (INTERTEXTUALITY)

1.3.1.1. MANGHENELO

Mfambelano swi vula ku nghenelelana ka swilo swo karhi, ku va ku ri ni vuxaka kumbe ku yelana exikarhi ka swona. Hi tlhelo ra matsalwa swi vula vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka wona.

1.3.1.2. NHLAMUSELO YA MFAMBELANO WA MATSALWA

Mfambelano wa matsalwa wu hlamuseriwa hi Cuddon (1998: 424) loyi a nge “intertextuality” i:

A term coined by Julia Kristeva in 1966 to denote the interdependence of literary texts, the interdependence of any one literary text with all those that have gone before it.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku mfambelano wa matsalwa i ku nghenelelana ka matsalwa yo hambana, xikombiso hungu leri mutsari a tsalaka ha rona sweswi ri va ri ri ni ku yelana ni hungu leri tsariweke khale. Murfin na Ray (1997:176) va seketela Cuddon (ibid.) loko va ku “intertextuality” i:

The condition of interconnectedness among **texts**, or the concept that any text is amalgam of others, either because it exhibits signs of **influence** or because its language inevitably contains common points of reference with other texts through such as allusion, quotation, genre, stylistic features and even revisions.

Lava va ha vula swo fana na swa Cuddon (ibid.) leswaku mfambelano wa matsalwa i ku nghenelelana ka matsalwa yo hambana. Tinhlamuselo leti tshahiweke laha henhla ti hi kombisa leswaku a swi koteki leswaku tsalwa ri nga vi ni vuxaka ni matsalwa man'wana. Mhaka leyi ya khumbeka eka marito ya Elliot (eka Hawthorn 1988:103) laha a nge:

No poet, no artist of any art, has his complete meaning alone. His significance, his appreciation is the appreciation of his relation to the dead poets and artists. You cannot value him alone, you must set him, for contrast and comparison, among the dead.

Marito lawa ya humesela erivaleni leswaku ku hava tsalwa leri ri nga hava vuxaka byo karhi ni matsalwa man'wana.

1.3.2. VUXAKA EXIKARHI KA MINKONGOMELO YA MAHATLANE NI YA VATSARI VAN'WANA VA XITSONGA

Tanihilaha swi kombisiweke hakona eka 1.3.1.2. laha ndzi hlamuseleke leswaku ku hava tsalwa leri ri nga riki na vuxaka ni matsalwa man'wana, ni le ka vutsari bya Xitsonga ha yi kuma mhaka leyi. Minkongomelo ya Mahatlane yi komba vuxaka ni ku yelana lokukulu ni minkongomelo ya vatsari lava n'wi rhangeleke. Xivangelonkulu xa ku yelana ka matsalwa i mbangu ni nkarhi

lowu vatsari va hanyeke hi wona. Hikwalaho hi kumaka leswaku minkongomelo ya vona ya yelana. Ku seketela mhaka leyi Nkuzana (1996: 22) u ri:

It should be remembered that when an author writes a literary work of art, he does so because of a strong desire to share his ideas and feelings about life and its meaning with his readers. He writes a novel, play etc. because he has a vision of life.

Mhaka leyi hi yona yi endlaka leswaku minkongomelo ya matsalwa yi yelana hikuva vatsari hinkwavo va tsala hi leswi va swi tokoteke evuton'wini ni leswi va swi ehleketaka leswaku swi nga humelela evuton'wini.

Ku yelana ni ku fana ka minkongomelo swi kumeka eka tinxaka hinkwato ta matsalwa, ku nga va eka mintlangu, swirungulwana, tinovhele kumbe vutlhokovetseri. Nkongomelo wa xirungulwana xa tsalwa ro karhi wu nga fana kumbe ku yelana ni nkongomelo wa novhele yo karhi. Vuxaka byi tshama byi ri kona hikuva vatsari va hanya eka mbangu wo fana kumbe ku yelana. Hi ta xiyaxiya vuxaka bya minkongomelo lebyi boxiweke eka 1.3.1.2. hi vona ku yelana ka yona ni minkongomelo ya vatsari van'wana.

1.3.2.1. MATSALWA YA NKONGOMELO WA NXAMBILO

1.3.2.1.1. Matsalwa ya tinxaka to hambana ku fana na ntlangu, vutlhokovetseri, novhele kumbe xirungulwana ya ni nkongomelo wa nxambilo. Tanihilaha ndzi boxcke hakona leswaku minkongomelo ya Mahatlane a hi yintshwa, nkongomelo lowu ha wu vona eka tsalwa ro sungula ku hangalasiwa eka Xitsonga, ra D.C. Marivate (1938) ra *Sasavona*. Hambiloko tsalwa leri ri voyamerile eka timhaka ta vukriste, nkongomelo wa nxambilo ha wu vona hi ku

xaniseka ka Sasavona ni vana loko George a ha yile Joni; kasi muti wa Midlayi hambiloko manana ni vana va tshamisekile, wu pfumala tatana hikwalaho ka ku va nuna loyi a yile eJoni, ivi a nyamalala a nga ha tiveki lomu a nga helela kona.

1.3.2.1.2. Nkongomelo lowu hi tlhela hi wu vona eka ntlangu wa Muzwayine na Mageza (1965) wa *Gija wanuna wa matimba*. Gija u kumeka a rivala ku tundzela Makhandeni nsati wa yena wa le makaya, a tsakisiwa hi nsati wa le Joni loyi a a tilavela mali ntsena eka Gija. Kambe Gija u hela a vuyelelana ni nsati wa yena wa xitekwa loyi a nga ni mahanyeke lamanene ku tlula wa le madorobeni.

1.3.2.1.3. Bill na Masunga (1985) va hlamusela timhaka ta nkongomelo lowu eka novhele ya Masia (1974) ya *Mukhacani* loyi a yaka eJoni a nga ha vuyi, a tshika ndyangu wa yena wa le makaya wu sala wu xaniseka. Bill na Masunga (1985:58) va hlamusela leswaku: “tsalwa leri a ri kombisi rimitsu ra swivangelo swa ekhonomi na swa politiki leswi endlaka leswaku wanuna loyi a tshika nsati ni vana, a ya tshama na un’wana wansati kwalomo...”

1.3.2.1.4. Nkongomelo wa nxambilo wu kumeka ni le ka novhele ya Mbhombhi (1975) ya *Ntshikiwani* laha hi kumaka Mbhalati a xambirile, a siya N’wa-Mavundza a tirhwele, n’wana a sala a velekiwa a ha yile naro, n’wana a kondza a thyiwa vito ra Ntshikiwani hikokwalaho ka ku tshikiwa hi tata wa yena. Kokwa wa yena Nhlakati u lo sala a ku kho, a hlayisa no n’wi dyondzisa xikolo, Mbhalati a ha dyiwa le Xilungwini.

1.3.2.1.5. Eka tsalwa ra Chauke (1988) ra *Tinhlolo ti hlolela vinyi* eka xirungulwana xa “Humani emikeleni ya timhandzele” hi kuma Makhaveni a suka ekaya a ya tirha eDennilton, nsati wa yena a sala a

ringeka hikokwalaho ka xivundza, a rhandzana ni mufundhisi. Makhaveni u khomile mufundhisi na Ramayisela, kutani a hlongola Ramayisela a vula leswaku yena a nga lavi wansati wa vavanuna vambirhi.

1.3.2.1.6 Novhele ya Mkhari (1996) ya *Nkhavi wa le ndzhaku* yi hi kombisa Nkhavelana a tshika nsati Khomambilu a ya rhandzana na Mapatu eJoni. Khomambilu wa xaniseka hikokwalaho ka ku xambila ka nuna wa yena. Swi fikile laha Khomambilu a nga tityela ku rivala nuna wa yena. Mavabyi ya hlaserile Nkhavelani, Mapatu a n'wi hlongola. U tsundzuka ekaya, vana va n'wi amukela kambe nsati wa yena a ala ku n'wi amukela tanihi nuna hikuva a a n'wi twisile ku vava ngopfu.

1.3.2.2. MATSALWA YA NKONGOMELO WA VUGANGU NI SWITANDZHAKU SWA BYONA

1.3.2.2.1. Eka ntlangu wa Chauke (1965) wa *Nkatanga i dlakuta*, Tsatsawani i wansati loyi a nga lo tigangisela nuna hi yexe. U gangisa Risenga loko va ri eku lovoleni eka va Basambilu. Loko Risenga a pfumela, va famba swin'we eJoni. Loko va ri le Joni, Tsatsawani u fika a tlulela a ya ganga van'wana vavanuna. U tsutsumile Risenga a ya gangana na Mokapela wa le Moroka. Risenga u sala a pfumala nsati hikwalaho ka vudabadaba bya Tsatsawani.

1.3.2.2.2. Eka ntlangu wa Mnisi (1975) wa *Vukati a byi na n'wini* hi kuma Mhangana a tshika nsati wa yena Zothasi a ya gangana na Sevengwana loyi a a ri mbuya-vukati. Zothasi u tlhelela eka rikwavo hikokwalaho ka vutlhoma-mahlo bya Mhangana loyi a n'wi tshikeke. Mhaka leyi yi xanisa Zothasi ni vana hikuva va hanya ekule ni tata wa vona.

1.3.2.2.3. Nkongomelo wa switandzhaku swa vugangu wu kombisiwa eka xirungulwana xa “Mandlakulova” xa Mthombeni (1973) eka tsalwa ra *Ndzhaka ya vusiwana*. Hi kuma Mandlakulova, nsati wa Mgavateri, a va ni vugangu ni ndzisana ya nuna wa yena. Mgavateri na Mandlakulova va hela va hambana hikokwalaho ka vugangu lebyi.

1.3.2.2.4. Eka novhele ya Mtombeni (1966) ya *Mibya ya nyekanyeka*, mufundhisi Nyiko Tlhomandloti a rhandzana na manana N’wa-Mdanisi. Va tshame swin’we exihundleni ku kondza N’wa-Mdanisi a biha emirini. Loko swi tiveka, Nyiko u nwa chefu a tidlaya hi yona hi ku nyuma futa ra vugangu.

1.3.2.2.5. Eka tsalwa ra Chauke (1988) ra *Tinhlolo ti hlolela vinyi* eka xirungulwana xa “Noyi u hava muhlovo” eka mindyangu mimbirhi leyi vanhu va kona va nga vanghana, va endla vugangu exihundleni va hetelela va kumeka emutini wun’we va ri mune, Mixo a ri ni nuna wa munghana wa yena Khanani, Nyeleti a ri ni nuna wa Mixo yena Thembhani. Mindyangu yi hahluka hikwalaho ka sweswo.

1.3.2.3. MATSALWA YA NKONGOMELO WO KA MUNHU A NGA YINGISI.

1.3.2.3.1. Eka novhele ya Thuketana (1978) ya *N’waninginingi ma ka tindleve*, Phatimani u ala ku yingisa switsundzuxo swa mana wa yena na Mufundhisi Nkuna. U famba vusiku ni vanghana va yena Galachani na Manghezi. Va famba va yiva ni ku tlhakisa vana va vanhu. Phatimani u hetelela hi ku ya dlayiwa hi nyoka hi ku honisa no hupa swiletelo swa mana wa yena ni mufundhisi.

1.3.2.3.2. Eka novhele ya Magagane (1992) ya *U khanya mani*, hi kuma mutsari a paluxa nkongomelo wa ku pfumala tindleve hi ku hi vumbela ximunhuhatwa Marhandzateka loyi a nga nhwana wo ka a nga yingisi swiletelo swa tata wa yena. Marhandzateka u yingisa mana wakwe loyi a a nga n’wi tshinyi eka swiendlo swa yena swo biha. Hi ku tsandzeka ka yena ku yingisa tata wa yena, u hetelela hi ku khomiwa a ya ekhotsweni hi ku hehliwa hi vukhamba.

1.3.2.4. MATSALWA YA NKONGOMELO WA TSHENGWE

Nkongomelo lowu wa kumeka eka matsalwa ya Xitsonga kambe wu hambana ni wa Mahatlane hikuva yena a nga ri soli tshengwe, kambe u kucetela timhaka ta rona hikuva hi mavonelo ya yena ra pfuna. U vona tshengwe ri ri xitlhangu xa ku vhekela vavanuna eka vuvabyi lebyi vangiwaka hi ku thyaka ka vavasati. Mhaka leyi u yi paluxa eka phepha leri a nga ri hlaya eYunivhesiti ya N’walungu ehansi ka nhlokomhaka ya “The matter of polygamy” laha a nge:

To me there is nothing wrong with polygamy... A woman shared a bed with her husband until she conceives. After 3 or 4 month she gives chance to the next one... during the period of nurture, husband and wife were kept apart. It was taboo for them to sleep together. The child was supposed to grow until he or she was two years or more before father and mother share a bed. (pp. 1 & 2).

Mhaka ya ku yilana ka nsati na nuna malembe mambirhi kumbe manharhu yi endla leswaku wansati a kondza a basa eka timhaka ta yena ta vutswedyani. Hi ndlela leyi swi sivela wanuna ku va a khomiwa hi vuvabyi bya **hendze** lebyi kombisiweke hi Manyusa (1997: 44) eka ndzavisiso wa swiyila swa vatswedyana.

Matsalwa ya Xitsonga lawa ya pfumelelaka timhaka ta tshengwe a ya kona hikuva lawa ya nga kona ya kanetana na rona. A ndzi si hlangana ni tsalwa rin'wana ra Xitsonga leri seketelaka tshengwe, handle ka leri nga ta xopaxopiwa ra Mahatlane. Laman'wana lama nga kona eka ririmi leri ya ri kaneta. Ku ni tsalwa ra Mnisi (1975) ra *Vukati a byi na n'wini*. Eka rona hi kuma Zothasi a tlhelela eka rikwavo hikokwalaho ka ku nyenya ku va ni nkatikulobye.

Eka tsalwa ra Mthombeni (1974) ra *Mavala ya yingwe* eka xirungulwana xa "Ndzi xavelela yini?" hi kuma Tlhomana a chelela vana va Rimbilani loyi a a ri nkatikulobye, hikokwalaho ka vukwele. A a nga swi tsakeli ku va na nkatikulobye.

1.4. MATIMU YA MUTSARI

I mhaka ya nkoka ku tiva matimu ya mutsari. Leswi swi hi pfuna ku twisisa matsalwa ya yena. Kambe i swa nkoka ku tshikilela leswaku ku tiva matimu ya mutsari a swi hundzuli leswi tsalwa leri a ri tumbuluxeke ri nga xiswona.

Hi nga si kombisa ta vutomi bya mutsari loyi hi xopaxopaka matsalwa ya yena, hi vona yi ri mhaka ya nkoka ku sungula hi tiva leswaku matimu ya mutsari i yini. Cuddon (1979: 79) u hlamusela matimu ya munhu a ku i: "an account of a person's life, and a branch of history." Nhlamuselo leyi yi hi kombisa leswaku matimu ya mutsari i ndlela leyi vanhu va kotaka ku tiva ta vutomi bya munhu, naswona i xiphemu xa matimu hi ku angarhela.

Murfin na Ray (1997: 33) vona va hlamusela matimu ya munhu va ku i:

A written account of the life of a particular person
from birth to death that attempts not only to

elucidate the facts about that person's life and actions but also to draw a coherent picture of a self, personality or character.

Nhlamuselo leyi yi boxa leswaku matimu ya munhu ya katsa hinkwaswo leswi munhu a swi endleke ku sukela loko a velekiwile ku kondza a lova. Ya tlhela ya kombisa ni xifaniso xa munhu wa kona ku katsa ni vumunhu bya yena. Matimu ya mutsari i ya nkoka eka nxopaxopo wa matsalwa hikuva ha wona hi kota ku twisisa ku antswa leswi mutsari a kombisaka swona. Leswi swi seketeriwa hi Stevens na Stewarts (1992: 57) lava nge:

Many critics... continue to find biography as an important aid to the appreciation and understanding of a literary text.

I ntiyiso leswaku matimu ya mutsari i ya nkoka hikuva ha wona hi kota ku pfuneka eku twisiseni ka leswi mutsari a hi telaka na swona. Wellek na Warren (1973: 79-80) vona va kombisa nkoka wa matimu ya munhu loko va ku:

Biography also accumulates the materials for other questions of literary history such as the reading of the poet, his personal associations with literary men, his travels, the landscapes and cities he saw and lived in: all of them questions which may throw light on literary history, i.e the tradition in which the poet was placed, the influences by which he was shaped, the materials on which he drew.

Marito ya Wellek na Warren (ibid.) ya hi kombisa swinene leswaku matimu ya pfuna ku kota ku vona nkucetelo lowu nga endla leswaku mutsari a sungula vutsari bya yena. Nkucetelo lowu a nga va na wona eka vutomi, ndhawu laha a

kuleleke kona, tindhawu leti a ti vhakeleke, laha a tirheke kona, leswi a swi voneke, i swa nkoka eka vutsari bya yena. Kunene matimu ya munhu i ya nkoka ku va vahlayi va twisisa ku antswa vutsari bya yena.

1.4.1. TA VUTOMI BYA A.D. MAHATLANE

Vuxokoxoko bya matimu ya A.D. Mahatlane lebyi hi nga byi kuma eka mbhurisano na yena byi tele ngopfu. Hikwalaho, eka ntirho lowu, hi ta hlawula ntsena leswi hi vonaka swi ri swa nkoka ku seketela ndzavisiso lowu.

Abner Daniel Mahatlane i jaha ra ka Makhuvele leri nga velekiwa hi siku ra 04 Ndzhati 1922 exitasini xa Elim eka xifundzha-nkulu xa Limpopo eAfrika-Dzonga. U kulele eka vakokwa wa yena etikweni ra ka Xikundzu. U sungurile xikolo hi 1929. Hi 1940 u sungurile dyondzo ya J.C. eLemana. Hi 1943 u yile a ya tirha eGermiston efemeni ya East Rand Engineering a ri mabalani. Hi 1951 u sungurile ku tirha exibedhlele xa Donald Fraser eVhufuli a ri mabalani.

Hi 1970 Mahatlane u ngenile eka mfumo wa Gazankulu a ri matsalani wa Muchaviseki Holobyenkulu H.W.E. Ntsan'wisi. U tirhile kona ku kondza a huma phenxeni hi 1987 a ri Mupfuni Dayirektara Jenerala. Hi 1986 u hlawuriwile ku va mulawuri wa Bodo ya Educum North leyi namuntlha yi tivekaka hi Capricorn Books.

Mahatlane u vile ni nkateko wo tlhomiwa risiva ra ndzhanghelo eka mphikizano wo tsala swihungwa-hungwana wa ka Bantu World hi 1941 loko a ha nghena xikolo. A a hlohleteriwele ku ngenela mphikizano lowu hi mudyondzisi wa yena Tatana P.E. Maringa.

U hoxile xandla eku tsaleni ka swihungwa-hungwana swa tijenala ta *Nhluvuko, Wamba na Munghana wa vana*. Swin'wana swa swihungwa-hungwana leswi a swi rhumerile eka *Nhluvuko* hi leswi a tsaleke hi swona eka swirungulwana leswi nga eka tsalwa ra *Xikumakumani* (1986b).

Mahatlane u tekanile na Bertha Mavasa hi 1946, va katekisiwa hi vana va tsevu. U hundzile emisaveni hi Mhawuri 2002.

Matimu ya Mahatlane ya kombisa leswaku nyiko ya yena ya vutsari yi paluxekile a ha ri ntsongo swinene. Ku va a nghenisile xandla eka maphepha-hungu lama a ma ri kona swi endlile leswaku nyiko leyi yi kula.

1.4.2. NKUCETELO EKA VUTSARI BYA MAHATLANE

Eka nhlamuselo ya Wellek na Warren (ibid.) eka 1.4, hi vonile leswaku mutsari u kota ku tsala hikwalaho ka nhlonhletelo wa leswi a nga hlangana na swona evuton'wini. Kutani loko hi langutisa matimu ya Mahatlane hi kota ku twisisa leswaku hikokwalaho ka yini a sungurile vutsari eka ririmi ra Xitsonga. Hilaha swi tikombaka hakona eka 1.4.1 Mahatlane u hlohloteriwile ku tsala hi mudyondzisi wa yena Tatana P.E. Maringa la nga vona leswaku Mahatlane u ni nyiko yo tsala. Nyiko leyi u yi kurisile hi ku yisa swihungwa-hungwana eka maphepha-hungu.

Munghana wa yena Tatana K.R. Myakayaka na yena u n'wi hlohloterile ku yisa vutsari emahlweni tanihilaha a boxaka hakona eka tsalwa rakwe ra *Xikumakumani* (1986i) eka rito ro rhangana laha a nge:

Ndzi tlhela ndzi nkhenza... na yena Nkulukumba
K.R.Myakayaka loyi a ndzi susumeteke hi ku
tshama a vutisa leswaku buku liya yi helele kwihi?

Leswi swi paluxa leswaku Tatana Myakayaka u vile ni ntlhontlho eka vutsari bya yena.

1.5. MILAVISISO

Milavisiso ya mintlangu ni swirungulwana eka Xitsonga a yi talanga ngopfu tanihilaha ndzi boxeke hakona eka 1.3 ehansi ka nsusumeto. Hi ta longoloxa yin'wana ya milavisiso leyi endliweke hi swiyenge leswi nga ta landzela. Xikongomelo xa ku kombisa mintirho leyi nga endliwa i ku kota ku vona xiyimo xa matsalwa ya Mahatlane exikarhi ka vatsari van'wana eka Xitsonga.

1.5.1. MILAVISISO YA MINTLANGU NA SWIRUNGULWANA EKA TIDYONDZO TA ONASI

Milavisiso ya tidyondzo ta Onasi yi hlayile swinene eka tiyunivhesiti to hambana kambe hina hi ta langutisa leyi nga eka Yunivhesiti ya N'walungu eka xiyenge xa mintlangu na swirungulwana leyi katsaka leyi landzelaka.

1.5.1.1. N.M. Shimange (1990) u endlile ndzavisiso hi 'Ririmi ra tsalwa ra *Mangava ya Joni* ra D.R. Maluleke'. Eka ndzavisiso lowu u kombisile matirhiselo ya ririmi hi mutsari eka swirungulwana swa mune ku nga "Hambi wo famba enkoveni," "Xi hahisile", "Xisaka xa pume" na "Xiwelana." Eka nxopaxopo wa yena u swi kotile ku kombisa ndlela leyi ririmi ri nga tirhisiwa ha yona ku paluxa hungu.

1.5.1.2. I. Shingange (1993) u endlile ndzavisiso hi 'Vumunhuhati (characterisation) eka swirungulwana swa mune swa tsalwa ra *Ndzhaka ya vusiwana* ra B.K.M. Mthombeni'. Eka ndzavisiso lowu u kombisile vumunhuhati eka swirungulwana swa "Mandlakulova", "Nconge yin'we", "N'wamahungu" na "Swa sangu rin'we". Shingange u kombisile leswaku vumunhuhati i ncini, a tlhela a kota

ku paluxa vumunhu bya swimunhuhatwa-nkulu eka swirungulwana leswi a swi hlawuleke.

- 1.5.1.3. S.E. Baloyi (1995) u endlile ndzavisiso hi 'Fenya (humour) eka *Ndlandlalati ya Malenga* ya A.D. Mahatlane'. U kombisile hilaha fenya ri humelelaka hakona eka tsalwa leri.
- 1.5.1.4. T.E. Sarila (1997) u xopaxopile 'Mapaluxelo ya nkongomelo (theme) eka matsalwa ya *Xivandza-nyongeni na Mahewu n'wananga* hi M.T. Ngobeni na B.G. Zwane'. Ntirho lowu wu hi kombisa ndlela leyi nkongomelo wu paluxiweke ha yona.
- 1.5.1.5. W.S. Nxumalo (1997) u tsarile hi 'Nkucetelo wa nxambilo (migrant labour system) eka swin'wana swa swimunhuhatwankulu swa matsalwa ya *Ndlandlalati ya Malenga* na *Nkhavi wa le ndzhaku* hi A.D. Mahatlane na N.B. Mkhari'. Eka ntirho lowu hi kombisiwa hilaha swimunhuhatwankulu, ku nga vavasati, swi xanisekaka hakona hikokwalaho ka ku siyiwa hi vanuna va swona lava nga ya eJoni ku ya xambila. Kasi hi tlhelo na vona vavanuna lava va xaniseka hikokwalaho ka ku lan'wiwa hi vasati va vona. Eka ntirho lowu Nxumalo u tlhela a kombisa leswaku xiphiqo lexi xi kona ni le ka matsalwa ya *Xikumakumani* (1986b), *Mkhacani* (1974) na man'wana.
- 1.5.1.6. B.M. Nkuna (1988) u endlile ndzavisiso wa swirungulwana swa mune swo huma eka *Tindyelo* hi E.G.W. Mbhombhi. Eka ntirho wa yena a xopaxopa 'Ntlimbo eka swirungulwana swa "Ndzalama ya vukosi", "Bubutsa", "Xikipa" na "Mabibi ya mbilu".'

- 1.5.1.7. O.R. Chauke (1990) u endlile nxopaxopo wa 'Ntlimbo eka mintlangu ya ntlhanu ya Xitsonga'. Mintlangu ya kona i *Muhlupheki Ngwanazi, Julius Caesar, Mavondzo a ya hakeri, Madumelani na Macbeth*. Chauke u swi kotile ku kombisa mintlimbo leyi kumekaka eka swimunhuhathwankulu swa mintlangu leyi a yi hlawuleke.
- 1.5.1.8. H.G. Mabobo (1992) u endlile ndzavisiso hi 'Ntlimbo eka swin'wana swa swirungulwana swa B.K.M Mtombeni eka tsalwa ra *Ndzhaka ya vusiwana*'. Swirungulwana leswi swi katsa "Mandlakulova", "Mudlayi wo tidlaya", "Swa sangu rin'we" na "Vubombi bya swo lomba."

1.5.2. MILAVISISO YA TIDYONDZO TA MASITASI

Swidyondzeki leswi nga endla milavisiso eka xiyimo xa masitasi swi endlile hi tinxaka letin'wana ta matsalwa to fana ni tinovhele na vutlhokovotseri. Kambe na yona i ya nkoka eka ndzavisiso lowu hikwalaho ka ku va na wona ya ri minchumu ya vutshila yo titumbuluxela, yi tirhisa ririmi.

- 1.5.2.1. K.J. Nkuzana (1988) u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya masitasi hi nhlokomhaka ya : 'A Critical Evaluation of the poetry of E.P. Ndhambi and W.Z. Nkondo'. Laha nxopaxopo wa Nkuzana wa ririmi wu ta pfuna ku seketela ndzavisiso lowu endliwaka laha.
- 1.5.2.2. B.E. Msimeki (1988) u xopaxopile hi 'Characterisation in *Murhandziwani and Manyunyuyi ya Xitsotso*'. Mhaka ya vumunhuhati ya pfuna eka ndzavisiso lowu endliwaka laha.
- 1.5.2.3. D.J. Risenga (1995) u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ya 'A comparative study of satire and humour as communicative strategies

in the poems of four Tsonga poets'. Laha mhaka ya ririmi ni fenyha swa pfuneta eka ndzavisiso lowu endliwaka laha.

- 1.5.2.4. J. Nxumalo (2000) u endlile ndzavisiso wa 'Nxopaxopo wa Vutlhokovetseri bya M.J. Magaisa'. Nxopaxopo lowu wu khumba swiphemu swo hlaya swinene leswi tirhisiwaka eka vutlhokovetseri, ku katsa ririmi ni swigaririmi swo hambana. Leswi swa seketelana ni ndzavisiso lowu wa sweswi.
- 1.5.2.5. J. Madalane (2001) u endlile ndzavisiso wa 'Mpimanyiso wa vutlhokovetseri bya J.T. Manganyi, V.A. Mudau na M.T. Nkhwaxu'. Tanihi le ka 1.5.2.1 na 1.5.2.4, ndzavisiso lowu na wona wu ta seketela lowu wa sweswi hi tindlela leti kombisiweke.
- 1.5.2.6. H.A. Machete (2001) u endlile ndzavisiso wa 'Dyondzo ya tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga : 1938-1998'. U katsile mhaka ya swimunhuhata ni ririmi. Hi ndlela leyi ntirho wa yena wa seketelana ni ndzavisiso lowu wa sweswi.

1.5.3. MILAVISISO YA VUDOKODELA

Milavisiso ya matsalwa ya Xitsonga ya vudokodela a yi tati xandla. Vuxokoxoko bya yona hi lebyi landzelaka:

- 1.5.3.1. K.J. Nkuzana (1996) u endle nxopaxopo hi 'A critical assesment of B.K.M. Mthombeni's creative works.' Eka ndzavisiso lowu u paluxa minkongomelo, ndzuko, ntlimbo, vumunhuhati, matirhiselo ya ririmi ni xitayili ku katsa na ririmi ro lulamisiwa (patterned language). Swiyenge leswi boxiweke laha u swi xopaxopile eka mintlangu leyi: *Malangavi ya mbilu, Vuhlangi bya vuhlangi na Mihizo ya kayivela*, na swirungulwana swa matsalwa ya *Mavala ya*

yingwe na *Ndzhaka ya vusiwana*. Ntirho lowu wu endliwe hi vurhon'wana swinene hikuva vadyondzi va ta kota ku pfuneka eka swo tala hikokwalaho ka ndzavisiso lowu.

1.5.3.2 S.J. Malungana (1995) u endlile nxopaxopo hi nhlokomhaka ya 'Praise Poetry in Xitsonga' leswi ku nga vutlhokovetseri byo phata. Eka ntirho lowu u kombisile nkoka wa vutlhokovotseri lebyi ni swin'wana leswi nga pfunaka vadyondzi. Mhaka ya ririmi eka ntirho lowu ya seketelana ni ntirho lowu endliwaka laha.

1.5.3.3 N.C.P. Golele u endlile ndzavisiso wa 'Ririmi ra Tinovhele Ta Nhungu ta Xitsonga'. Hilaha nhlokomhaka yi kombisaka hakona, ndzavisiso lowu wu kongoma ririmi ra tinovhele leti xopaxopiweke ta W.R. Chauke – *Nsuku wa mina*, T.H. Khosa – *Mulunguntima*, D.C. Marivate – *Sasavona*, N.B. Mkhari – *ivkhavi wa le ndzhaku*, B.K.M. Mtombeni – *Mibya ya nyekanyeka*, H.E. Ntsanwisi – *Mahlasela-hundza*, H.W.E. Ntsan'wisi – *Masungi m'fana ka Mashele* na ya F.A. Thuketana – *N'waninginingi ma ka tindleve*. Ririmi ri xopaxopiwile mayelana ni ku paluxa nkongomelo, mbangu ni swimunhuhatwa. Hi ndlela leyi ntirho lowu wa seketelana swinene ni lowu endliwaka laha.

1.6. MATIRHELO EKA DYONDZO LEYI

Ndzavisiso lowu wu kongomisiwile eka minkongomelo ni mapaluxelo ya hungu eka matsalwa man'wana ya A.D. Mahatlane hilaha swi nga kombisiwa hakona eka 1.1.1 na 1.1.2. Tsalwa rin'wana ni rin'wana ri ta xopaxopiwa ku ri karhi ku xiyisiwa minkongomelo leyi ya rona ni mapaluxele ya hungu. Laha swi faneleke ku ta tshahiwa eka tsalwa ku tiyisisa mhaka leyi hlamuseriwaka.

Mintirho ya ndzavisiso wa matsalwa ya Xitsonga leyi nga endliwa yi ta hi letela ku fikelela xikongomelo xa ntirho lowu. Tijenali na matsalwa man'wana swi ta pfuneta ku fikelela xikongomelo xa ndzavisiso lowu.

1.7. MAAVANYISELO YA DYONDZO

Dyondzo leyi yi avanyisiwile hi tindzima ta tsevu. Eka ndzima yo sungula ku ni swiphemu leswi landzelaka: manghenelo, xikongomelo, nsusumeto, mfambelano wa matsalwa, vuxaka exikarhi ka minkongomelo ya A.D. Mahatlane ni vatsari van'wana va Xitsonga, matimu ya mutsari, milavisiso ya tidyondzo ta matsalwa ya Xitsonga, matirhelo ni maendlelo eka dyondzo ni tinhlamuselo ta matheme lama nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu.

Eka ndzima ya vumbirhi ku xopaxopiwa nkongomelo wa nxambilo eka matsalwa lawa hi ya hlawuleke. Hi ta kombisa nkongomelo lowu hi ku tshaha eka tsalwa laha swi faneleke. Hi ta va hi kombisa nkongomelo na ndlela leyi wu paluxiwaka ha yona.

Eka ndzima ya vunharhu ku xopaxopiwa nkongomelo wa vugangu ni switandzhaku swa byona, ni ndlela leyi nkongomelo lowu wu paluxiwaka ha yona .

Eka ndzima ya vumune ku xopaxopiwa nkongomelo wa ku ala ku yingisa switsundzuxo swa vatswari hi vana. Eku paluxeni ka nkongomelo lowu hi ta va hi ri karhi hi seketela hi leswi hi swi kumaka eka tsalwa .

Ndzima ya vuntlhanu yi ta kongomisiwa eka tshengwe ni switandzhaku swa rona. Laha swi faneleke hi ta tshaha ku seketela mhaka leyi.

Ndzima ya vutsevu i yo hetelela laha ku katsakanyiwaka ndzavisiso hinkwawo. Eka ndzima leyi hi ta kombisa hinkwaswo leswi hi swi kumeke eka dyondzo ya hina, ni swibumabumelo.

1.8. TINHLAMUSELO TA MATHEME YA NKOKA LAMA TIRHISIWAKA EKA DYONDZO LEYI

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa matheme yo karhi lama nga ta pfuna ku seketela ndzavisiso lowu. Ku ta tirhisiwa matheme lama landzelaka:

1.8.1. NKONGOMELO (THEME)

Nkongomelo i hungunkulu ra tsalwa. Theme leri ri hlamuseriwa hi vatsari vo hambana-hambana lava hi nga ta leteriwa hi tinhlamuselo ta vona eka nkanelo lowu.

Roberts (1964: 387) u hlamusela nkongomelo a ku i : “the major or central idea of a work.” Laha u kombisa leswaku nkongomelo i hungunkulu leri kumekaka eka tsalwa. Meye na Baigent (1989: 112) va vula swo fana ni swa Roberts (ibid.) hikuva va hlamusela va ku: “Theme – a central or major idea or meaning in the play.” Laha ku tshikeleriwa mhaka ya ku nkongomelo i hungunkulu.

Wallace (1976: 21) u hlamusela nkongomelo a ku i : “...the principal phenomenon which underlines a discussion.” Rito ra “principal” ri seketela ku va nkongomelo wu ri hungunkulu ra tsalwa. Kasi Cohen (1973: 198) u paluxa nkongomelo a ku i : “the essential meaning or main concept in a literary work.” Pretorius na Swart (1988: 4) va ri nkongomelo i: “the message which is embedded in a story... is the interpretation of life conveyed by the story as a whole.” Rito ra “message” ri kombisa ku ri nkongomelo i hungu leri nga tumbetiwa eka xitori, va tlhela va ndlandlamuxa nhlamuselo hi ku kombisa

leswaku nkongomelo i nhlamuselo ya vutomi leyi humelerisiwaka hi xitori hinkwaxo.

Cuddon (1998: 913) u seketela vatsari lava tshahiweke laha henhla kambe yena u engetela mhaka ya leswi nkongomelo wu boxisiwaka xiswona. U ri:

Properly speaking, the theme of a work is not its subject but rather its central idea, which may be stated directly or indirectly.

Laha ku tiyisiwa leswaku nkongomelo i hungunkulu leri andlariwaka hi ku kongoma kumbe ku nga ri hi ku kongoma. Vatsari lava tshahiweke laha henhla va seketeriwa hi Heese na Lawton (1988: 126) lava nge:

The theme is the central idea, the basic issue with which the novelist/play is concerned, and on which he comments through the medium of his story and his plot.

Laha ku kombisiwa nkongomelo ku ri hungunkulu leri mutsari a nga na rona, hungunkulu leri ri hundziseriwa eka vahlayi hi ku tsala, hi xitori ni ndzuko wa xona.

Vatsari lava boxiweke laha henhla va kombisa nkongomelo wu ri “central idea”, “principal phenom”, “message” na “major idea”. Hi ku angarhela hi nga vula leswaku nkongomelo i hungunkulu leri tisiwaka eka vahlayi hi ku kongomisa kumbe ku nga ri hi ku kongomisa, naswona ri hundziseriwa eka vahlayi hi matsalwa yo fana ni tinovhele, mintlangu, swirungulwana ni matsalwa man’wana na man’wana.

1.8.2. MAPALUXELO YA HUNGU (TECHNIQUE)

I swa nkoka ku va hi kombisa ni ku hlamusela leswaku loko hi ku mapaluxelo ya hungu hi vula yini. Hilaha swi kombisiweke hakona eka 1.1 na 1.2, matsalwa lawa ya xopaxopiwaka eka ntirho lowu i ya tinxaka timbirhi, mintlangu na swirungulwana. Tinxaka letimbirhi ta hambana hi xivumbeko; ntlangu wu tihlawula ngopfu hi n'wangulano exikarhi ka swimunhuhatwa, kasi swirungulwana, hambiloko n'wangulano wu nga va kona, swi tihlawula hi ndzungulo, hileswaku hungu ra runguriwa. Ntlangu wu tlhela wu va ni swiletelo swo karhi, swo hlamusela tin'wana ta timhaka leti humelelaka. Handle ka ku hambana loku kombisiweke laha, matsalwa lawa ya fanana hi swihlawulekisi swin'wana swa matsalwa tanihi ririmi ni xitayili, mbangu, swimunhuhatwa ni swin'wana.

Mapaluxelo ya hungu ya mutsari ya katsa hinkwaswo leswi swi endlaka leswaku tsalwa ri vumbeka, swi nga swihlawulekisi swa tsalwa leswi longoloxiweke laha henhla. Handle ka swihlawulekisi leswi, mhaka ya nkoka eka (man'wana ya) matsalwa lama ya xopaxopiwaka laha i fenyha. Na rona ri ta xopaxopiwa tanihi ndlela yo paluxa hungu.

Mayelana ni vumunhuhati, Nkuzana (opcit: 93) u hlamusela mapaluxelo ya hungu a ku:

...technique refers to the way an author reveals the personality of a character by means of describing the character's actions, behaviour and the manner of speech.

Hambiloko nhlamuselo leyi yi tikomba yi kongomisa eka vumunhuhati ya swi kota ku tlhela yi kombisa leswaku "technique" i ndlela leyi mutsari a paluxaka

ha yona leswi a swi hundziselaka muhlayi. Nkuzana (op.cit.: 92) u tshaha Cohen (1973: 9) loyi a tshaheke Schorer (1948: 67) loyi a nge:

...technique is the only means (an author has) of discovering, exploring, developing his subject, of conveying its meaning and finally, of evaluating it.

Schorer (ibid.) u kombisa “technique” ku ri ndlela yi ri yoxe leyi mutsari a nga na yona ya ku thumbha, ku xiyaxiya, ku ndlandlamuxa nhlokomhaka ya yena, ku hundzisa leswi ri vulaka swona, ivi emakumu tsalwa ri hleriwa.

Hi ku angarhela hi nga vula leswaku “technique” i ndlela leyi tirhisiwaka hi mutsari ku humesela hungu ra yena erivaleni a ri karhi a luka hungu hi ku tirhisa maendlele lawa ya nga ta nandzihisa hungu ra tsalwa rakwe.

1.8.3. RIRIMI NI XITAYILI (LANGUAGE & STYLE)

Mutsari u tirhisa ririmi ku paluxa hungu ra yena. Hungu leri a ngo ri paluxa ntsena-ntsena, kambe u tirhisa xitayili xo karhi ku endlela leswaku ntirho wa yena wu koka rinoko ra vahlayi. Ririmi ni xitayili a swi hambanyiseki hi ku olova eka matsalwa, hikwalaho ka sweswo hi ta swi kanela swin’we.

Barrett (1981: 169) u hlamusela ririmi a ku i:

...a system of symbols for use in communication.
Its sounds, words and phrases represent the thoughts of messages when put together in patterns.

Laha u kombisa ririmi ku ri nongonoko wa mimfungho leyi tirhisiwaka eka mbulavulo. Loko mimfungho leyi yi longoloxiwile hi ku landzelela milawu ya

mbulavulo yi kota ku paluxa hungu. Sweet (eka Nkuzana op.cit.: 141) u hlamusela ririmi a ku i:

...the expression of ideas by means of speech sounds combined into words. Words combined into sentences, this combination answering to that of ideas into thoughts.

Nhlamuselo leyi yi kombisa ririmi ku ri mahumeselo ya mianakanyo hi ku tirhisa mimpfumawulo ya mbulavulo. Mafela (eka Nkuzana: ibid) u ri:

Language is therefore a medium of communication which can also expand the significance of the communication.

Laha ririmi ri hlamuseriwa tanihi nchumu lowu tirhisiwaka eka mbulavulo lowu hitlhelo wu kotaka ku ndlandlamuxa nkoka wa mbulavurisano.

Nkondo (1986: 19) u kombisa nkoka wa ririmi eka matsalwa loko a ku :

...xitirho xa mutsari i ririmi. Tanihi mupendi loyi a humesaka xifaniso hi ku fambelanisa mihlovo ni maendlelo man'wana ni man'wana, mutsari na yena u endla swona hi ririmi, hi marito ya yena.

Mhaka leyi yi paluxa leswaku ririmi i ra nkoka eka matsalwa hikuva ha rona hi kota ku humesa swo karhi hi ndlela ya vutshila.

Xitayili xi hlamuseriwa hi Adey et al. (1996: 278) hi ndlela leyi: "the word 'style' refers to the way in which the message is expressed." Laha va kombisa leswaku

xitayili i ndlela leyi hungu ri paluxiwaka ha yona. Cuddon (op.cit.: 872) u ri xitayili i :

The characteristic manner of expression in prose or verse, how a particular writer says things ... style involves examination of writer's choice of words, his figures of speech, the devices (rhetorical and otherwise) the shape of his sentences (whether they be loose or periodic) the shape of his paragraphs – indeed, of every conceivable aspect of his language and the way in which he uses it.

Nhlamuselo leyi yi kombisa xitayili ku ri ndlela leyi tirhisiwaka eka matsalele ya prosi kumbe ya tindzimana ku paluxa vutshila bya mutsari eku hundziseni ka hungu ra yena. Xitayili xi kombisa vutshila lebyi mutsari a nga na byona eku kambeleni ni ku kuma tindlela tin'wana to hundzisa hungu ra yena. Ndlela leyi mutsari a tirhisaka ha yona ririmi yi kombisa mfuwo wa marito lowu a nga na wona eka ririmi.

Lodge (1967: 58) yena u hlamusela xitayili hi ndlela leyi:

Style is the means by which the writer, or in linguistic jargon 'encoder' ensures that his 'message' is decoded in such a way that a reader not only understands the information conveyed but shares the writer's attitude towards it.

Lodge (ibid.) u kombisa xitayili ku ri ndlela leyi mutsari a yi tirhisaka ku tiyisisa leswaku hungu leri a ri paluxaka a re twisisiwa ntsena hi muhlayi, kambe u tlhela a va ni mavonele yo fana ni ya mutsari mayelana na hungu leri. Mafela (eka Nkuzana op.cit.: 142) u ri xitayili i :

...the use and arrangement of language, the selection of words and pacing and patterning with which one puts them together. Style involves the author's characteristic manner of expression, in that it shapes all the elements of fiction in a narrative.

Nhlamuselo leyi yi kombisa xitayili ku ri ndlela leyi mutsari a longoloxaka ririmi, ku hlawula marito, maveketelelo ya marito ni ndlela leyi a ma hlenganisaka ha yona ku paluxa hungu. Xitayili xa mutsari xi katsa maendlelo ya yena n'wini yo humelerisa hungu, xi pfuneta ku vumba swiyenge hinkwaswo swa ndzungulo wa yena

Loko hi xiya tinhlamuselo ta xitayili hi kuma leswaku ti katsa ni ririmi. Leswi swi kombisa swinene leswaku minchumu lemimbirhi ya fambelana, hilaha ana hi vuleke hakona eku sunguleni ka nkanelo wa xiphemu lexi.

1.8.4. MBANGU (“SETTING” NA “MILIEU”)

1.8.4.1. MANGHENELO

Mbangu wa tsalwa i ndhawu laha timhaka ta tsalwa ti humelelaka kona, kun'we ni minkucetelo yo hambana leyi helaka yi vanga ku tumbuluxiwa ka matsalwa yo karhi. Hi Xinghezi leswi hlamuseriwaka hi vito ra “mbangu” hi Xitsonga swi hlamuseriwa hi marito mambirhi ya “setting” na “milieu.”

Hi nga si nghena hi vuxokoxoko eka nhlamuselo ya mbangu i swa nkoka ku kombisa leswaku hi ku angarhela, timhaka ta matsalwa ya Mahatlane ti humelela etindhawini ta le makaya ni ta le madorobeni. Mavito ya tindhawu lama tirhisiweke i ya ntiyiso eka lava va ma tivaka.

Timhaka leti mutsari a tsalaka ha tona ti komba ku va ti humelerile eka malembe ya va-1929 ku fikela sweswi (2002). Leswi swi paluxiwa hi timhaka leti ti humelelaka eka matsalwa.

1.8.4.2. NHLAMUSELO YA “SETTING” NA “MILIEU”

Mbangu wu hlamuseriwa hi Cuddon (1979: 620) loyi a hlamuselaka “setting” yi ri “the where and when of a story or play, the locale.” Laha u paluxa leswaku mbangu wu kombisa ndhawu laha timhaka ta tsalwa ti humelelaka kona ku katsa ni nkarhi lowu ti nga humelela ha wona. Shaw (1972: 247) u seketela nhlamuselo leyi hi ku vula leswaku:

Setting means the environment or surrounding of anything. The term is usually applied in literature to the locale or period in which the action takes place.

Laha Shaw (ibid.) wa ha tshikelela mhaka ya leswaku mbangu wu komba nkarhi ni ndhawu laha timhaka ta tsalwa ti humelelaka kona.

Rito ra “milieu” leri na rona ri vulaka mbangu ri hlamuseriwa hi Shaw (op.cit.: 175) hi ndlela leyi:

Milieu means environment, condition, medium. Milieu, a term from French, also means surrounding, sphere, element and background. The milieu of an author is the physical settings of his life and the intellectual climate of his times.

Nhlamuselo leyi yi komba “milieu” ku ri ndhawu yo karhi laha timhaka ta tsalwa ti humeলেখাকা eka yona ni nkarhi lowu mutsari a nga hanya ha wona. Kasi Roberts (1977: 110) u hlamusela rito ra “milieu” a ku:

Milieu refers to the intellectual and artistic currents prevailing at the time of a particular writer.

Laha Roberts (ibid.) u kombisa “milieu” ku ri swa miehleketo ni vutshila leswi a swi ri karhi swi humelela enkarhini lowu mutsari a a hanya ha wona.

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku “setting” na “milieu” i nchumu wun’we hikuva haswimbirhi swi kombisa ndhawu ni nkarhi lowu timhaka ta tsalwa ti humeleleke ha wona.

1.8.5. SWIMUNHUHATWA (CHARACTERS)

Eka *Webster’s new Encyclopedic Dictionary* (1993: 13) ximunhuhatwa xi vuriwa ku va “a person in a story, a novel or play.” Laha ku kombisiwa leswaku ximunhuhatwa i munhu loyi a kumekaka eka xitori, novhele kumbe ntlangu. Murfin na Ray (op.cit.: 43) vona va ri ximunhuhatwa i “a figure in a literary work.”

Kennedy (1978: 73) na yena u boxa mhaka yo fana ni ya le ka *Webster New Encyclopedic Dictionary* (ibid.) na Murfin na Ray (ibid.). Abrams (1993: 23) yena u nyika vuxokoxoko swinene eka nhlamuselo ya yena ya swimunhuhatwa, u ri:

Characters are persons presented in a dramatic or narrative work, who are interpreted by a reader as being endowed with moral, dispositional and emotional qualities that are expressed in what they

say – the dialogue – and by what they do – the action.

I swa nkoka ku xiya timhaka leti landzelaka eka nhlamuselo leyi, leswi angarhelaka ni leswi boxiwaka hi tinhlamuselo leti nga yi rhangela.

1. Swimunhuhatwa i vanhu lava kumekaka eka tsalwa, ku nga va ntlangu kumbe tsalwa ra ndzungulo.
2. Vanhu lava va voniwa hi vahlayi va ri ni matikhomelo kumbe mahanyelo yo karhi, ni swihlawulekiso swo karhi swa ntwiwo, leswi paluxiwaka hi leswi va swi vulaka ni leswi va swi endlaka.

Swimunhuhatwa swa matsalwa swi nga aviwa hi tinxaka to hambana ku ya hi ntirho wa swona eka wona. Swin'wana swa swona hi leswi landzelaka:

1.8.5.1. XIMUNHUHATWANKULU (PROTAGONIST)

Ximunhuhatwankulu i ximunhuhatwa lexi sungulaka na tsalwa xi kondza xi hela na rona. Timhaka hinkwato ta tsalwa ti rhendzeleka eka ximunhuhatwa lexi. Ku seketela leswi Pretorius na Swart (op.cit.: 6) va ri : “the main character is usually the character around whom the whole story evolves.”

Abrams (op.cit.: 159) u seketela Pretorius na Swart (ibid.) loko a ku:

The chief character of a work, on whom our interest centres, is called the protagonist.

Laha Abrams (ibid.) wa ha tiyisisa leswaku ximunhuhatwankulu hi xona lexi tsalwa ri vulavulaka ha xona hi ku angarha. Minkarhi yin'wana ximunhuhatwankulu xi vuriwa nhenha. Peck na Meyer (1947: 79) va seketela mhaka leyi loko va ku: “the main character is called the hero or protagonist”

1.8.5.2. XISIHALALI (ANTAGONIST)

Lexi i ximunhuhakwa lexi lwaka na mavonelo ya ximunhuhakwankulu. Hi minkarhi hinkwayo xi tshamela ku kaneta kumbe ku sandza leswi endliwaka hi ximunhuhakwankulu. Marivate (eka Machete 2001: 32) u seketela leswi loko a ku:

If a hero is opposed chiefly by a second character,
the opposing figure is called an antagonist.

Mhaka leyi yi humesela erivaleni leswaku xisihalali i ximunhuhakwa lexi kanetanaka na ximunhuhakwankulu. Minkarhi yin'wana xisihalali xa hlula eka maendlele ya xona kasi nkarhi wun'wana xa hluriwa.

1.8.5.3. MULAMURI (PEACE MAKER)

Mulamuri, hilaha vito ra xona ri kombisaka hakona, i ximunhuhakwa lexi tisaka ku rhula exikarhi ka ximunhuhakwankulu na xisihalali. Ku rhula loku xi ku tisa hi ku lamula swimunhuhakwa leswi. Minkarhi yo tala xi va kona emakumu ka tsalwa. Ku seketela mhaka leyi, Webster (eka Kubayi 1997: 7) u ri mulamuri i:

A person who arranges peace. One who settles an
argument or stops a fight.

Nhlamuselo leyi yi paluxa leswaku mulamuri i ximunhuhakwa lexi ahlulaka timhaka, hi xona xi herisaka nyimpi leyi nga kona exikarhi ka swimunhuhakwa eka tsalwa ni le ka vutomi bya masiku hinkwawo.

1.8.6. FENYA (HUMOUR)

Fenya ri nga va xiphemu xa mapaluxele ya mutsari ya hungu ra yena. *Encyclopaedia Britannica* (1978: 205) yi hlamusela fenya hi ndlela leyi:

Humour – form of communication in which a complex mental stimulus illuminates or amuses, or elicits the reflex of laughter.

Nhlamuselo leyi yi kombisa fenya ku ri ndlela ya mbulavulo lowu nyanyulaka switwo swa miri, leswi dikidaka munhu a kondza a hleka. Hornby (eka Baloyi 1995: 3) u hlamusela fenya a ku i “ a capacity to cause or feel amusement.” Laha ku hlamuseriwa leswaku fenya i ku kota ku vanga, kumbe ku twa ku dikideka. Nhlamuselo leyi yi fana na ya Brett (1972: 72) laha a vulaka leswi landzelaka hi rito ra “humour”: “...the word means something that causes amusement”.

Gray (1984: 101) yena u hi hlamusela fenya a ku:

In modern usage ‘humour’ can mean ‘mood’ or ‘character’ but the word also denotes that which causes laughter.

Leyi nhlamuselo yi kombisa fenya ri ri matitwele ya munhu kambe ri nga ha tlhela ri vula swilo leswi vangaka leswaku munhu a hleka.

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku fenya i ndlela ya mbulavulo leyi endlaka leswaku munhu a nyanyuka a kondza a hleka.

1.8.7. XIVULAVULELO (IDIOM)

Xivulavulelo i mavulavulelo lama ya nga ni nhlamuselo leyi nga hambana ni nhlamuselo ya marito ya masiku hinkwawo. Hill (1991: 458) u kombisa mhaka leyi hi ku vula leswi:

... idiom is an expression with a meaning that is different from the meanings of the individual words that make it up,...

Nhlamuselo leyi yi tshikelela leswaku xivulavulelo i mavulavulelo lama ya nga ni nhlamuselo yo hambana na ya rito hi rito ya masiku hinkwawo. Palmer (eka Nkuna: 1988: 11) u vula swo yelana na leswi boxiweke laha henhla loko a ku:

Idioms... sequences of words where meaning cannot be predicted from the meaning of the words themselves.

Laha u kombisa xivulavulelo ku ri nchumu lowu paluxaka timhaka hi ndlela yo tumbela, leswi vulaka leswaku nhlamuselo ya xivulavulelo yi hambana ni ya marito lama xi vumbiweke ha wona. Ntsanwisi (1968: 2) u nyika nhlamuselo ya xivulavulelo a ku i:

... a fixed structural form or a fixed phrasal pattern of words which go together, peculiar to the genius of a language as regards grammatical structure, accepted by usage, and the meaning of which cannot be logically or literally ascertained from its component parts, e.g. **ku vona munhu hi tihlo rin'we** (to see a person with one eye) **ku honisa munhu** (to ignore a person).

Laha Ntsanwisi (ibid.) u seketelana ni swidyondzeki leswi tshahiweke laha henhla kambe yena u tlhela a kombisa leswaku xivulavulelo xi ni xivumbeko lexi nga hundzukiki eka maveketelelo ya marito. Leswi swi paluxa vutlhari bya matirhiselo ya ririmi hi rixaka ro karhi. Naswona nhlamuselo ya xivulavulelo yi nga twisiseka eka vanhu va ririmi rolero, ntsena.

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku xivulavulelo i mavulavulelo lawa ya nga ni nhlamuselo yo hambana ni nhlamuselo ya marito ya masiku hinkwawo naswona mavulavulelo lawa ya twisisiwa hi vanhu va ririmi rolero. Xivulavulelo xi tlhela xi tihlawulekisa hi ku va xi ri na xivumbeko lexi nga hundzukiki; xi tala ku sungula hi xirhangi xa tshamelo xa 'ku':

1.8.8. SWIVURISO (PROVERBS)

Swivuriso i mavulele yo tsokombela ya mhaka, leyi paluxaka vutlhari bya vakhale. Mavulavulele lawa ya kombisa swiendlo swa munhu hi ririmi ro gega ku paluxa mahanyelo ya yena. Guma (1967: 65) u hlamusela xivuriso a ku:

...is a pithy sentence with a general bearing on life.
It serves to express some homely truth or moral
lesson.

Laha u kombisa xivuriso ku ri xivulwa xo koma lexi nga ni nhlamuselo yo angarhela ya vutomi, naswona xi tirha ku kombisa mahanyelo ni ntiyiso wa vutomi. Leswi swi kombisa leswaku swivuriso swi kombisa mahanyelo ya vanhu hi ririmi ro gega. Baumbach na Marivate (1974: 78) va seketela Guma (ibid.) hi ndlela leyi :

A proverb may be defined as a short and pithy
expression interpreting a common wisdom or
truism.

Lava va ha tshikelela mhaka ya leswaku xivuriso i nhlamuselo yo koma leyi paluxaka vutlhari kumbe ntiyiso wo karhi.

Tinhlamuselo leti tshahiweke laha henhla ti kombisa swo fana kutani hi nga katsakanya hi ku vula leswaku xivuriso i xivulwa xo koma, lexi kombisaka ntiyiso wa vutomi hi ndlela yo gega naswona xi paluxa vutlhari bya vanhu va khale.

1.8.9. RIENCISI (IDEOPHONE)

Riencisi i rito leri kombisaka swiendlo swo karhi kumbe ndlela leyi swilo swo karhi swi humelelaka ha yona. Marhanele (1981: 54) u hlamusela riencisi a ku :

...i rito leri fanaka na rihlamari, ntsena rona ri kombisa hi ndlela yo tsakisa leswi endliwaka hi riendli.

Nhlamuselo leyi yi seketela hi ya Nkondo (1986: 112) loyi a nge :

Rito leri ri thiwile hi ndlela leyi hikokwalaho ko va ri hlamusela rito rin'wana mayelana ni mpfumawulo, muhlovo, mukhuva, maendlelo ni ku nuha.

Leyi nhlamuselo yi ndlandlamukile ku tlula leyo sungula hikuva eka yona ku kombisiwa na ndlela leyi riencisi ri tirhaka ha yona. Cole (1992: 371) u seketela swidyondzeki leswi tshahiweke laha henhla hi ku hlamusela riencisi hi ndlela leyi:

Ideophones are descriptive of sound, colour, smell, manner, appearance, state, action or intensity, ...In

effect thereof, ideophones are vivid vocal images or representation of visual, auditory and other sensory or mental experiences.

Xiphemu xo sungula xa ntshaho xi fana ni leswi boxiweke hi Nkondo (ibid.) kutani Cole (ibid.) u tlhela a ndlandlamuxa hi ku kombisa leswaku riencisi ri tirha ku encenyeta leswi voniwaka, leswi nga twiwaka hi tindleve, hi switwo swin'wana swa miri kumbe hi miehleketo, hi ku tirhisa rito.

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku riencisi i rito leri encenyetaka swiendlo swo karhi ku ya hi muhlovo, mpfumawulo, mukhuva , ku nuha ni swin'wana.

1.8.10. XIHLAMBANYISO (SIMILE)

Xihlambanyiso i xiga-ririmi lexi tirhisiwaka ku fananisa minchumu mimbirhi leyi yi yelanaka kumbe leyi nga na mintirho yo fana. Xihlambanyiso xi hlamuseriwa hi Adey et al. (1996: 262) lava nge :

A **simile** is a figure of speech which explicitly compares two things, using the words 'like', 'so' or 'as'.

Vatsari lava va kombisa xihlambanyiso ku ri xiga-ririmi lexi fananisaka swilo swimbirhi hi ku tirhisa 'ongwe' na 'wongwe'. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Henry et al. (1994: 64) lava nge xihlambanyiso i :

A comparison between two things that are essentially dissimilar but share a common quality, using the word 'like' or 'as' : e.g. **the girl is like a butterfly.**

Nhlamuselo leyi yi fana na ya Adey et al. (ibid.) kambe laha ku tlhela ku kombisiwa leswaku ku fananisiwa swilo swimbirhi leswi nga faniki kambe swi fana hi xihlawulekisi xo karhi. *Webster Family Encyclopaedia* (1994: 2359) yi seketela swidyondzeki leswi tshahiweke laha henhla hikuva yi hlamusela xihlambanyiso xi ri:

A figure of speech in which two things are compared in order to emphasise a particular feature or quality they share. A simile differs from a metaphor in being an explicit comparison using the words **as** or **like**, for example, **He fought like a lion**.

Nhlamuselo leyi yi seketelana na leti nga yi rhangela, kambe yi tlhela yi ndlandlamuxa hi ku kombisa leswaku xihlambanyiso xi hambana na xigego hikuva xona xi tirhisa marito yo pimanisa ya **ong**e kumbe **ku fana na**.

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku xihlambanyiso i xiga-ririmi lexi fananisaka swilo swimbirhi leswi nga ni swihlawulekisi swo yelana, naswona xi tihlawulekisa hi marito yo pimanisa ya **ong**e, **wong**e, na **ku fana na**.

1.8.11. N'WANGULANO (DIALOGUE)

N'wangulano i ku nyiketana ka marito exikarhi ka vanhu vambirhi kumbe ku tlula. Mayelana ni matsalwa, leswi ku nga va eka ntlangu, novhele, xirungulwana kumbe xitlhokovetselo. Roberts (1964: 381) u seketela leswi loko a ku n'wangulano i: "The speech of two or more characters in a story, play or poem".

Pretorius na Swart (op.cit.: 7) va ri: "A dialogue is a conversation. A conversation between two or more characters in a story". Nhlamuselo leyi yi

seketela ya Roberts (ibid.) leyi tshahiweke laha henhla ya leswaku n'wangulano i mbulavurisano wa vanhu vambirhi kumbe ku tlula eka ntlangu. Va tlhela va ya emahlweni va ku: "Dialogue should reveal character: through dialogue, the reader becomes familiar with the characters". Laha Pretorius na Swart (ibid.) va kombisa leswaku n'wangulano wu fanele wu paluxa swimunhuhakwa leswaku muhlayi a kota ku tiva swimunhuhakwa hi mbulavurisano wa swona.

Halten (eka Nkuzana: op.cit.: 282) u kombisa nkoka wa n'wangulano hi ku vula leswaku:

... dialogue ... shows the character's relationship to others, reflects the progression of the action, indicates what is happening inside the characters, reveals their suffering, growth, or decline. It is a means of articulating the clash of wills and the conflicting motivations.

Leswi swi vuriwaka laha swi kombisa leswaku n'wangulano wu pfuneta ku paluxa vuxaka bya swimunhuhakwa, wu kombisa swiendlo swa swimunhuhakwa, wu tlhela wu paluxa minsusumeto ya swona yo hambana ni ku kwetlembetana ka vumunhu bya swona.

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku n'wangulano i mbulavurisano wa swimunhuhakwa swimbirhi kumbe ku tlula, lowu boxaka timhaka wu tlhela wu paluxa ni vumunhu bya swimunhuhakwa.

1.8.12. NDZUNGULO (NARRATIVE)

Ndzungulo i ku hlamusela kumbe ku rungula timhaka eka tsalwa. Swidyondzeki leswi landzelaka swi nyika tinhlamuselo ta ndzungulo leti

hambanaka hi ku fuwa ka tona. Murfin na Ray (op.cit.: 232) va ri “narrative” i:

A story or telling of a story, or an account of a situation or events. Narratives may be fictional or true, they may be written in either prose or verse.

Nhlamuselo leyi yi kombisa ndzungulo ku ri ku rungula xitori kumbe ku hlamusela xiyimo xa swilo kumbe leswi nga humelela eka ndhawu yo karhi, naswona wu nga ha va ntiyiso kumbe wu nga ri ntiyiso, wu ri hi ndlela ya prosi kumbe tindzimana.

Gordon na Troyka (1993: 30) va vula leswi landzelaka hi ndzungulo:

Narration: Narrative writing tells us about what is happening or what happened. Narration is usually written in chronological sequence.

Laha ku kombisiwa ndzungulo ku ri ku rungula swilo leswi nga eku humeleleni kumbe leswi nga humelela, naswona hakanyingi ndzungulo wu tsariwile wu landza nandzelelano wa timhaka.

Brooks na Warren (1979: 187) na vona va kombisa swo yelana ni leswi vuriweke laha henhla loko va ku:

Narration is the kind of discourse concerned with action with events in time, with life in motion. It answers the question “what happened?” it tells a story.

Nhlamuselo leyi yi kombisa ndzungulo wu ri yin'wana ya tindlela to rungula hungu eka tsalwa, timhaka leti ti fanele ti xaxametiwa hi ndlela leyinene leswaku hungu ri kota ku xawula. Va tlhela va ya emahlweni va ku:

Narration gives us a moving picture, objects in motion, life in its flow, the transformation of life from one moment to the next ... it aims to give immediacy, a sense of event before our eyes, involving us, our interests, and perhaps our sympathy. (op.cit.: 191).

Laha va kombisa leswaku ndzungulo i xifaniso lexi fambaka, xa swilo swo hambana, ni ku khuluka ka vutomi; ku hundzuka ka vutomi eka minkarhi yo hambana, ku fikela laha hi vaka ni ntwiwo wo karhi mayelana ni timhaka leti humelelaka.

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku ndzungulo i ndlela leyi mutsari a yi tirhisaka ku rungula hungu ra yena ku paluxa swinene leswi a lavaka ku hundzisela vahlayi swona.

1.9. NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI

Tanihilaha hi swi voneke hakona eka 1.2, xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa minkongomelo ni mapaluxelo ya hungu eka matsalwa yo karhi ya Mahatlane. Hi tlhele hi vona ni nsusumeto wa ndzavisiso wa muxaka lowu, ku nga vusweti lebyi nga kona hi tlhelo ra minxopaxopo ya mintlangu ni swirungulwana eka ririmi ra Xitsonga. Hi vonile hilaha mutsari a kuceteriweke hakona hi ndhawu ni nkarhi lowu a hanyeke ha wona eka vutsari bya yena. Mathema ya nkoka lama nga ta hi pfuneta eka nxopaxopo wa matsalwa ya ntirho lowu ya hlamuseriwile eka 1.8.1. ku ya fika eka 1.8.12.

NDZIMA YA 2

NKONGOMELO WA NXAMBILO (MIGRANT LABOUR SYSTEM)

2.1 MANGHENELO

Ndzima leyi, hilaha nhlokomhaka ya yona yi kombisaka hakona, i yo kanela nkongomelo wa nxambilo lowu hi Xinghezi hi nga wu vulaka “migrant labour system.” Eka ndzima leyi ku kombisiwa ndlela leyi Mahatlane a paluxaka ha yona nkongomelo lowu eka matsalwa ya yena.

Matsalwa lama khumbhekaka mayelana ni nhlokomhaka ya ndzima leyi hi lama landzelaka:

2.1.1 *Ndlandlalati ya Malenga* (1986a)

2.1.2 *Hlamba vunwa nandzuwe* (1997b)

2.1.3 *Xikumakumani* (1986b)

2.1.4 *Hanya u ta swi vona* (1997a)

Eka matsalwa mambirhi lamo sungula ku xopaxopiwa tsalwa hinkwaro, kasi eka tsalwa ra *Xikumakumani* (1986b) ku xopaxopiwa swirungulwana swa “Matanato” na “Wendle yini Chochoma n’wana wa n’wananga?”; eka tsalwa ra *Hanya u ta swi vona* (1997a) ku xopaxopiwa xirungulwana xa “Rhumbu–khutla nkatanga.”

Eka xiyenge xa 1.8.1. ku hlamuseriwile leswaku nkongomelo i ncini. Hi nga si nghena hi vuxokoxoko eka nkanelo wa nkongomelo lowu wa nxambilo, swa laveka ku va hi hlamusela leswaku nxambilo lowu i ncini. Riviti ra “nxambilo” ri huma eka nsinya wa riendli wa “xambila” lowu leswi wu vulaka swona swi

hlamuseriwaka hi Cuenod (1967: 225) hi ndlela leyi: “do work for the first time, not knowing how, travel through unknown country.” Laha Cuenod u kombisa timhaka timbirhi, yo sungula yi nga ku endla ntirho ro sungula, handle ko tiva maendlele ya kona, kasi ya vumbirhi i yo famba ndlela yo ka munhu a nga yi tivi. Eka dyondzo leyi nhlamuselo leyi yi kongomisiwa eka ku famba munhu a ya lava ntirho etindhawini ta le Xilungwini, a suka endhawini ya le makaya. Hi swona leswi vuriwaka hi nhlamuselo ya Xinghezi leyi nga eka swiangi eka nhlokomhaka ya ndzima leyi. Eka buku ya Bill na Masunga (1983: 58) ku tirhisiwa rito ra “muguduki” ku hlamusela Mukhacani loyi a tikumeke a ri eka xiyimo lexi ku vulavuriwaka ha xona laha. Va vula leswi landzelaka hi tsalwa leri nga thyiwa hi vito ra ximunhuhathwankulu lexi:

...i novhele ya *Mukhacani* (1974) leyi yi vulavulaka hi swiendlo leswi khumbaka vutomi bya Mukhacani, wanuna wa muguduki. Tsalwa leri a ri kombisi rimitsu ra swivangelo swa ikhonomi na swa politiki leswi endlaka leswaku wanuna loyi a tshika nsati ni vana, a ya tshama na un’wana wansati kwalomo, a hetelela hi ku tlhelela ekaya a ya fela kona.

Nkongomelo lowu wa nxambilo wu vonaka ni le ka masungulo ya vutsari bya Xitsonga eka novhele ya *Sasavona* ya D.C Marivate (1938). George Ntavasi na nuna wa Midlayi va sukele mindyangu ya vona eXipilonko va ya tirha emadorobeni. Ndyangu wa Ntavasi wa hahluka, kasi nuna wa Midlayi yena wa nyamalala a nga ha tiveki laha a nga kona. Hi tindlela hinkwato, mindyangu ya xaniseka hi tindlela to hambana.

2.2 NXOPAXOPO WA TSALWA RA *NDLANDLALATI* YA *MALENGA* (1986a)

2.2.1 NKATSAKANYO WA HUNGU

Tsalwa leri ri vulavula hi N'wa-Khazamula loyi a nga siyiwa ekaya hi nuna wa yena Xisandzhaku, a ya tirha eJoni. Nuna wa kholwa eJoni a hela a vuya hi ku vabya vuvabyi bya rifuva. Ku va ni dzolonga lerikulu hikuva N'wa-Khazamula a a kholwa leswaku nuna u ni vuvabyi bya vavasati va le Joni. Nsati u lava n'anga ya Xintu, Ximakasiki, ku ta tiyisisa mhaka leyi. Loko nuna a ala swa n'anga, N'wa-Khazamula hi vukarhi lebyikulu u tlimba nuna hi banti ra buruku a n'wi dlaya. N'wana wa vona Khapakhapa u ta na hamela a fika a dlaya N'wa-Khazamula na Ximakasiki kutani yena a ya endlwini a ya tisunga hi xitiropo.

2.2.2 VUXOKOXOKO BYIN'WANA BYA TIMHAKA

Hilaha swi kombisiweke hakona eka 1.8.1, tsalwa ri ri rin'we ri nga va ni nkongomelo wo tlula wun'we. Tsalwa ra *Ndlandlalati* (1986a) ri kombisa swiphiko swo vangiwa hi nxambilo. Handle ka lowu nkongomelo, ri komba ku hambana ka mahanyelo ni mikhuva ya Xintu ni ya Xilungu. Eka dyondzo leyi hi ta landzelela mhaka ya nxambilo, leyi na yona yi khapelanaka ni nkwetlembetano wa Xintu ni Xilungu.

Nkongomelo wa nxambilo eka tsalwa leri wu kombisa ku xaniseka ka ndyangu wa Xisandzhaku, wu hela wu fa hi ndlela yo vava. N'wa-Khazamula u sala ekaya, a xaniseka swinene emiehleketweni hi ku tshembha leswaku nuna wa yena u ni vavasati van'wana eJoni. Xisandzhaku u ngheniwa hi vuvabyi bya xifuva lebyi vangiwaka hi ku tirha emugodini, hilaha n'wana wa vona Khapakhapa a vulaka hakona a ku:

Naloko a khomiwa hi mavabyi ya xifuva, u tirhile ngopfu emigodini a tirhela hina vana vakwe. (Ndlandalati: 47-48).

Nxambarheko lowu N’wa-Khazamula a vaka na wona wu paluxeka loko Xisandzhaku a vuyile hi le Joni a ri karhi a vabya xifuva. Loko a n’wi vitana N’wa-Khazamula u ri:

Ixi, nkatanga nkatanga wa swinjhini? Namuntlha loko se u te khuvaxaxa, laha kaya hi kona u nge nkatanga, nkatanga - ndzo va nkatanga loko se u vuya hi le Joni u ri karhi u hlala. Ndzo byeriwa ku hatlisa kasi hi mina ndzi nga te yini? Hi mina ndzi nga ku kucetela ku gangisa vavasati va le Joni? A hi nga karhi hi nga vuli ku ri swi ta chipa swa le madorobeni. Namuntlha swi kwihhi? A hi nga mi byeli? N’wina mi ku he va-Mjaji hi Mafotini - hi pfalekile mahlo, hi rivarisa hi van’wandhindhani, hi hina va N’wa-makenya, hi hina Mahedeni, namuntlha se swi kwihhi? Ho vula hina vamaana wa Xikhohlola - a hi ri mundzuku. (Ndlandalati: 1).

Mbuyelelo wa rito ra “nkatanga” eka xivulwa xo sungula wu kombisa ku monya ka N’wa-Khazamula hikuva Xisandzhaku u n’wi vula nkatanga loko se mavabyi ya n’wi hlaserile. Hi ku vona ka N’wa-Khazamula, loko a ha ri kahle a a nga swi tivi leswaku i nkatakwe. Ku monya ni ku sola loku ku yisiwa emahlweni hi “wa swinjhini”. Eka xivulwa xa vumbirhi u vuyelela rito ra “nkatanga” kanharhu a tlhela a n’wi vula ku va a “hlala”. Leswi swa ha yisa emahlweni ku monya ni ku nyenyemuka. Ku landzelelana ka swivutiso swi kombisa xiyimo xa ku nyenyetseka swinene ka N’wa-Khazamula. U tlhela a tihlamula swivutiso hi ku vula leswaku Xisandzhaku a a n’wi vula mufotini,

hileswaku munhu loyi a nga dyondzangiki. Marito ya “Muhedeni”, “van’wandhindhani” na “N’wamakenya” ya kombisa ku ka N’wa-Khazamula a nga dyondzangi, a ri wa xiyimo xa le hansi ku tlula vavasati va le dorobeni.

Ntshikelelo wa N’wa-Khazamula eka mhaka ya vuvabyi bya Xisandzhaku wu tikomba hi ku vula leswaku vuvabyi bya nuna wa yena a hi TB. Ku va ni fenyalo loko a byi vula “Thibila” na “BB”. (*Ndlandlalati*: 5). U tshikelela mhaka ya vuvabyi bya vavasati hi ku: “Mina ndzi ri i ndere leyi a yi vabyaka”. (*ibid.*). N’wa-Khazamula u sindzisa mhaka ya vuvabyi hi ndlela leyi, ku kondza ku va ni khombo ro dlayana leri nga boxiwa eka nkatsakanyo wa hungu ra tsalwa leri.

A hi ku xambarheka ka N’wa-Khazamula ntsena loku paluxaka timhaka ta nkongomelo lowu. Xisandzhaku na yena wa wu paluxa hi ndlela ya yena. Tsalwa ri sungula hi ku n’wi komba a ri karhi a xaniseka hi ku khohlola:

Khohlokhohlo tshwu, khohlokhohlo, tshwu–
manano, manano, ndza foo, ndza fa minoo!
Khohlokhohlo tshwu, mananoo! Ndzi file minoo!
Ndza fa mananoo! (*ibid.*).

Riencisi ra “khohlokhohlo” ri kombisa xiyimo xa nxaniseko wa Xisandzhaku hikwalaho ka ku ya xambila emugodini. Riencisi leri ri vuyeleleriwa kanharhu ku paluxa leswaku u twa ku vava hakunene. Rihlamari ra “manano” ri vuyeleleriwa kamune, na rona ri paluxa ku vaviseka ka Xisandzhaku. Loko munhu a kondza a ku “manano” hileswaku u le ka xiyimo lexi chavisaka. Mbuyelelo wa “ndza fa minoo” wu kombisa ntshikelelo ni nxambarheko lowu Xisandzhaku a nga eka wona.

Leswi swi nga kaneriwa laha henhla swi yimela swinene mhaka ya nxambilo ni switandzhaku swa wona.

2.2.3 NKOKA WA VITO RA TSALWA

Hi nga si kombisa nkoka wa vito ra tsalwa ra *Ndlandlalati* (1986a) hi ta sungula hi hlamusela leswi riviti ra “ndlandlalati” ri vulaka swona. Ndlandlalati i dyisukumbele ledyikulu dya ntima ledyi nga ni vuxungu. Loko dyi nghanile emutini ka yimayimiwa, vanhu va dlivadliveka hi ku chava ku lumiwa hi dyona. Eka tsalwa leri ra *Ndlandlalati* (1986a), ndlandlalati i xiyimeri xa N’wa-Khazamula ni swendlo swa yena leswi veke swi kombisiwile eka mbulavulo wa yena lowu tshahiweke eka 2.2.2 laha henhla. Swi tlhela swi seketeriwa hi Xisandzhaku loko a ku:

Mi ta n’wi kota yaloyi? A hi sukumbele ya muti wa ka Maluleke leyi? Mo ka mi nga swi tivi kuri loko sukumbele yo nghena kwala, hi ta yimayimeka yi ri karhi yi hi dungadunga hi nga tivi ni laha hi nga ta yima kona. (*Ndlandlalati*: 7-8).

Leswi swi komba mpimo lowu a vangaka madzolongha ha wona, ni ku cinisa va ka Maluleke rhuvurhuvu. Vito ra ndlandlalati ri humesiwa hi Xihlayamagoza makwavo wa Xisandzhaku, loko a ku:

Mi tiyisile Mun’wanati Maluleka, nkala ni mavala ya yona, leyi yo va dyisukumbele ledyi dya ntima va nge i NDLANDLALATI. Ya luma. Yi ni vuxungu. Ya tsutsuma, ya tumbela, u nge yi dlayi hi ku olova hikuva yi ni vutlhari byo hlamarisa. (*Ndlandlalati*: 8).

Vito leri ri vuyeleriwa ko hlaya eka tsalwa, ku tshikelela mpimo wa ku karhata ka N’wa-Khazamula. Kambe hinkwaswo swi tthelela eka ku xaniseka ka miehleketo ya yena hi xivundza xa loko nuna a ri Joni. Xifaniso lexi xa ndlandlalati ni maendlelo ya yona xi paluxa swinene mpimo wa ku tshoveka ka N’wa-Khazamula.

2.2.4 SWIMUNHUHATWA

Tanihilaha hi boxeke hakona eka ndzima ya 1 leswaku swimunhuhatwa i swa nkoka eku paluxeni ka hungu ra tsalwa, ni le ka tsalwa ra *Ndlandlalati* (1986a) swi tano. Eka swimunhuhatwa swa tsalwa leri hi kuma swin’wana swa swona swi thyiwa mavito hi ku landza mahanyelo ni swiendlo swa swona, tanihi yena N’wa-Khazamula loko a nyikiwa vito ra vumbirhi ra *Ndlandlalati*. Mhaka ya mathyelo yo tano yi paluxa hi Nkuzana (op.cit.: 126) loyi a nge:

The naming of the characters is the method whereby the author deliberately gives a certain character a particular name in the narrative with the purpose of shaping that character to behave in accordance with his name.

Nkuzana (ibid.) u kombisa leswaku vatsari va thya swimunhuhatwa mavito lawa ya nga na ku yelana ni swiendlo swa swona Mafela (eka Nkuzana op.cit.: 130) u seketela mhaka leyi loko a ku:

In the name giving technique of characterization the author gives a character a name which has a bearing on the person’s behaviour.

Marito ya “a bearing on the person’s behaviour” hi wona ya kombisaka ku yelana ka vito ni swiendlo swa ximunhuhatwa.

Hikwalaho ka ku tala ka swimunhuhatwa eka *Ndlandlalati* (1986a), hi ta hlawula mune ntsena hi xopaxopa vumunhu bya swona. Hi ta hlawula **Xisandzhaku, N’wa-Khazamula, Xihlayamagoza** na **Ximakasiki**.

2.2.4.1. XISANDZHAKU

Xisandzhaku i ximunhuhatwankulu xa tsalwa ra *Ndlandlalati* (1986a), kun’we ni nsati wa yena N’wa-Khazamula. Vito leri ri vumbiwile hi nsinya wa riendli wa “sala” na riengeteri ra ndhawu “ndzhaku.” Xisandzhaku i ximunhuhatwa lexi salelaka endzhaku minkarhi hinkwayo. U rhangeriwa hi nsati wakwe N’wa-Khazamula. U paluxiwa a ri munhu wo rhula swinene, wo ka a nga tsakeli huwa. Ku rhula ka yena ku paluxiwa hi Xihlayamagoza loko a hlundzukisiwile hi N’wa-Khazamula loyi a a n’wi rhuketela. Hi twa Xihlayamagoza a ku:

N’wa-Khazamula wa delela, u lemile hi hosi ya mina hikuva a va nga swi koti ku n’wi tshinya, hikuva tata wa wena i **mbulwa**, hikuva huwa a nga yi lavi. (*Ndlandlalati*: 13).

Riviti ra **mbulwa**, leri vulaka munhu wo miyela ngopfu, ri tshikelela xihlawulekisi lexi xa Xisandzhaku, lexi xi tlhelaka xi paluxeka loko a tshinya Khapakhapa loyi a a phikizana ni mana wakwe. U ri:

Mi nga miyelani huwa leyi! A ndza ha vulavula... wena n’wananga Khapakhapa, rhulisa mbilu ya wena ...u ta pandza nhloko loko wo landzelela yena n’wananga. (*Ndlandlalati*: 46).

Marito lawa ya seketela ku rhula ka Xisandzhaku. Hi tlhela hi kuma Xisandzhaku a ri munhu loyi a rhandzaka ku boha mhaka ni vandyangu. A nga tsakeli ku welawela timhaka. Ku seketela leswi hi twa loko a byela N'wa-Khazamula loyi a a sindzisa leswaku ku hlahluviwa leswaku ku ta kumeka noyi loyi a n'wi dlayelaka nuna. Hi twa Xisandzhaku a ku:

Hi ta tshama hi ximuti hi kombisana ku fana na leswi hi tshameke hi hlamuselana loko ndzi ta ta haleno xibedhlele. Hi swona swi nga saseka loko vanhu va muti va vitanana va kombisana hi swa muti wa vona. (*Ndlandlalati: 17*).

Ndzima leyi yi seketela ku rhula ni mahanyelo ya Xisandzhaku. U tsakela leswaku mhaka yi kaneriwa hi ndyangu hinkwawo leswaku a ta va ni vutihlamuleri mundzuku. Hi tlhelo rin'wana hi kuma Xisandzhaku a hundzuka eka mahanyelo ya yena, hikuva hi vona a hundzuka a va mukriste. U nyenya timhaka ta vangoma a hundzukela eka timhaka ta Xikwembu. Wa tisola eka leswi a swi endleke a kombela leswaku Xikwembu xi n'wi rivalela swidyoho swa yena. Hi twa a ku:

Mhaka yin'wana leyi ndzi lavaka ku yi vula i ya vangoma. Mina a ndza ha lavi ku twa nchumu hi vona laha mutini. Ndzi tinyiketile eka Xikwembu xa le matilweni, ndzi hambana na swa misava... Ndzi lava ntsena Xikwembu xi ndzi rivalela swidyoho swa mina. (*Ndlandlalati: 46*).

Leswi swi kombisa ku cinca ka yena mahanyelo lamo rhang a hundzukela eka lamantshwa. I munhu loyi miehleketo ya yena yi nga lahlekangiki hikuva wa swi tiva leswaku u dyohile kutani u lava ku rivaleriwa hi Xikwembu. Ku rhula ni miehleketo leyinene swi paluxa vumunhu lebyinene bya Xisandzhaku.

2.2.4.2. N'WA-KHAZAMULA

N'wa-Khazamula na yena i ximunhuhathwankulu xa tsalwa. Vito leri kahle-kahle loko ri helerile i “n’wana wa Khazamula.” Riviti ra “n’wana” ri komisiwile ku sala xiphemu xa “n’wa-.” Leri vito a ri thyiwanga hi ku landza mintirho ya yena tanihi le ka nuna wa yena.

Hi mintirho ya yena N’wa-Khazamula wa sihalala a kaneta hinkwaswo leswi bohiwaka hi va ndyangu wa ka Maluleke. Leswi swi humelela hikwalaho ka vutivi byintsongo hikuva yena a a tshemba leswaku nuna wa yena u khohlorisiwa hi mavabyi ya vavasati va le madorobeni. A a nga swi tshembi leswaku nuna wakwe u khohlorisiwa hi ritshuri ra le mugodini. Mhaka leyi ya vavasati va le madorobeni yi n’wi endla leswaku a va ni rivengo lerikulu ehenhla ka vanhu lava ambalaka tirhoko. Rivengo leri a a ri na rona eka vanhu lava hi leri pfumalaka mpimo. Hi vona loko Xisandzhaku a n’wi hlamusela leswaku vaongori va lo dyondza xikolo, kutani yena a ku:

Ndzi tshikeni mina. Mi nga ndzi byeli hi swa vanhwanyana lava va madabadaba. Xikohlola wa mina a ndzi lavi no twa swa swikolo swa n’wina. Loko a tiva ku tsala papila swi ringene. U ta tshika a nga si hundzuka xihlangana-malini xo fana ni tiphunjavunja leti. (*Ndlandlalati*: 19).

Ndzimana leyi yi kombisa mpimo wa rivengo leri N’wa-Khazamula a a ri na rona eka vanhu lava ambalaka tirhoko. Marito ya “madabadaba” na “tiphunjavunja” ya vuriwa eka vanhu lava pfumalaka mahanyelo lamanene. Eka yena munhu un’wana na un’wana loyi a ambalaka rhoko i xiyimeri xa vavasati va Joni lava hi miehleketo ya yena va cheleke nuna wa yena mavabyi. I munhu la tshembaka leswaku xikolo xi hungula n’wana. Leswi u swi vula hikwalaho ka ku pfumala vutivi.

Mhaka ya ku venga vanhu lava ambalaka tirhoko yi tlhela yi paluxeka loko a ri kwale xibedhlele ku ya pfluxela nuna. U n’wi kuma a ri karhi a antswa swinene, kutani a ku: “A ho kumbe mi tsakisa hi valavo tshwuka-vatshwukeleni, hi ku kumbe va mi ehleketisa eJoni ka? (*Ndlandlalati*: 16). Marito ya “tshwuka-vatshwukeleni” na “eJoni” hi wona ya paluxaka rivengo leri N’wa-Khazamula a nga na rona eka vanhu lavo ambala tirhoko. Eka yena, loko munhu a ambala rhoko, a a ri loyi a tshwukeke naswona a huma eJoni.

N’wa-Khazamula i munhu loyi a nga ni mavulavulelo yo phewa, a nga na ntwela-vusiwana, u hava tingana, u vulavula onge hi loko a phaphama evurhongweni. Hi twa loko a hewula va ka Maluleke loko va twanana ku yisa Xisandzhaku exibedhlele, kutani yena a vula leswaku a nga si tshama a vona Mulungu a tshungula ndere. U tlhela a hleka. Leswi swi paluxa leswaku a a nga ri na ntwela-vusiwana.

N’wa-Khazamula i munhu loyi a nga laviki ku tsundzuxiwa. Kona loko a ri exikarhi ka vanhu wa nyanya. Va le vukatini bya yena a a nga va voni, o va kulula va sala va te goo! Loko Xihlayamagoza a ala leswaku Ximakasiki a ta hlhluva, yena u ri: “Tinhlole ta wa namuntlha laha mutini, Ximakasiki a nge tlheli a nga tirhangi leswi ndzi n’wi vitanelaka swona.” (*Ndlandlalati*: 25). Maendlelo lawa ya kombisa leswaku i munhu loyi a a nga yingisiki vanhu van’wana. U ni nsindziso wo lava ku komba leswaku kunene nuna wa yena u ni vuvabyi bya vavasati va le Joni.

Ebazini u kwetlembetana na wanuna loyi a nga n’wi tiviki a n’wi tshembisa ku n’wi hluvula buruku a sala a nga ambalangi nchumu. Leswi swi paluxa ku pfumala mahanyelo hikuva wanuna loyi a a nga dyohangi, kambe a a ringeta ku n’wi kombisa ndlela leyi a a fanele a hanya hi yona exikarhi ka vanhu. Swiendlo swa N’wa-Khazamula swi komba swi ri swa munhu loyi miehleketo ya yena yi nga tshamisekangiki. Mpimo lowukulu wa ku tshemba ka yena ta vuvabyi bya vavasati wu n’wi nyika matimba yo tlimba nuna a fa.

2.2.4.3. XIHLAYAMAGOZA

Vito ra Xihlayamagoza i riviti-nkatsano leri nga vumbiwa hi nsinya wa riendli wa “hlaya” na riviti ra “magoza.” Ku tlhela ku lungeleriwa xirhangi “xi-.” Xihlayamagoza i ximunhuhakwa lexi nga tiya eka leswinene xi swi endlaka. Nkoka wa vito leri i ku kombisa leswaku i ximunhuhakwa lexi pfumalaka magugu, xi sungula xi hlaya ni ku hlela marito xi nga si vulavula. Xihlayamagoza u rhandza ntiyiso, a nga tsakeli timhaka ta vumenemene. Loko Xisandzhaku a ya exhibedhlele u byerile vandyangu leswaku ku nga sali ku hlahluviwa yena a nga ri kona. Xihlayamagoza u yima hi rito ra hosi yakwe. Mhaka leyi yi paluxeka loko Ximakasiki a tile eka Maluleke ku ta hlahluva tinhlolo. Xihlayamagoza u ri:

Wena Ximakasiki, ndzi ku byela leswaku hi nga ka
hi nga hlahluvi tinhlolo n’wini wa muti a nga ri
kona. Na wena u nga ka u nga swi twisisi loko
mhaka yo tani yi nga endlwa emutini wa wena hi
munhu wa xisati, loyi a nga nghena hi xuma.
(*Ndlandlalati: 25*).

Ndzimana leyi yi paluxa swinene leswaku Xihlayamagoza i munhu wo hlayela marito loko a vulavula. Hi nawu wa Xitsonga kunene wansati a nga fanelangi ku vitana n’anga yi ta hlahluva, vinyi va muti va nga swi tivi. Vumunhu bya Xihlayamagoza byi tlhela byi kombisiwa hi ku ka a nga tumbeteli Khapakhapa leswaku N’wa-Khazamula wa va dungadunga laha mutini kutani swi n’wi nyangatsile ku kondza a n’wi ba a tlhela a ba na Ximakasiki. Mhaka leyi yi kombisa leswaku a nga chavi ku yimela mhaka hambiloko yi tika.

Xihlayamagoza i ximunhuhakwa lexi kotaka ku tshinya vanhu van’wana. A nga swi tsakeli leswaku munhu a huma exiporweni a tiendlela hi ku rhandza. Mhaka leyi yi paluxeka loko a vona N’wa-Khazamula a endla timhaka to huma

endleleni, kutani a n'wi laya hi ku n'wi hlayela xitori xa Mhongo ya matiko. A n'wi tshinya xitswatsi hi ku n'wi hlamusela timhaka leti. U hetelela hi ku boxa mhaka loko a ku:

Wena mhani N'wa-Khazamula, hi wena mhaninkulu wa muti. Hinkwerhu hi fanele ku kombisa xichavo eka wena minkarhi hinkwayo kambe loko u nga tichavisi eka hina, u hi dyondzisa ku ku sola na ku ku komba hi tintiho, swi ta biha. A hi twananeni laha kaya. Hi yona mhaka leyi a ndzi rhandza ku ku bulela yona kun'we ni vamuti, yi nga mhaka ya ntwanano. (*Ndlandlalati*: 13).

Marito lawa ya kombisa ku laya loku Xihlayamagoza a a ku hundzisela eka nsati wa hosi yakwe. U vona yi ri mhaka ya nkoka leswaku N'wa-Khazamula a va ni mahanyelo lamanene. U ni rirhandzu ni ku tsakela leswaku ku va ni ku rhula endyangwini. A nga tsakeli timholovo to ka ti nga heli. Marito ya “ku komba hi tintiho” ya kombisa swinene ku sola ni ku eyisa.

Xihlayamagoza i munhu loyi a tsakelaka leswaku vanhu va ka Maluleke va twanana tanihilaha a boxeke hakona loko a ku: “Hi yona mhaka leyi ndzi mi vitanelaka yona n'wina va muti wa Vaxadzi, leswaku hi twanana, hi tirha hi moya wun'we. (*Ndlandlalati*:4).” Marito lawa ya seketela leswaku Xihlayamagoza a a rhandza ku rhula na ntwanano.

2.2.4.4. XIMAKASIKI

Vito ra Ximakasiki i riviti-nkatsano leri humaka eka marito ya Xibunu ya “*maak*” na “*siek*” lawa ya nga tsariwa hi ndlela ya Xitsonga, ku engeteleriwa ni xirhangi xo vumba maviti-nkatsano xa “xi-”. Leswi vito leri ri helaka ri vula swona hileswaku munhu loyi i muvabyisi. Vuvabyisi bya yena byi nga tekiwa

hi ndlela ya xigafaniso. A nga vabyisi miri kambe u vabyisa miehleketo ni mimoya ya va ndyangu wa ka Maluleke.

Ximakasiki i muluthanyi loyi a luthanyaka N’wa-Khazamula ni nuna wakwe, kun’we ni ndyangu hinkwawo wa ka Maluleke. Loko Xisandzhaku a ya exibedhlele u sukile a byerile vamuti leswaku a va fanelangi ku sala va lava n’anga yo hlahluva loko yena a nga ri kona. Ximakasiki u ya eka Maluleke hikwalaho ka ku vitaniwa hi N’wa-Khazamula. Xihlayamagoza u n’wi byela ku tlhela kambe yena a ala, a vula leswaku u lava ku endla leswi laviwaka hi manana wa muti. U ri: “Loko manana wa ku sweka a ku swi endleka naswona a ri na swa le mandleni swi lulamile”. (*Ndlandlalati*: 25). Laha swi le rivaleni leswaku wo tilavela mali. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito ya yena n’wini loko a ku: “Mina ndzo tilavela mali ntsena, leswo tala a ndzi na mhaka na swona, i swa n’wina va ka Maluleke”. (*ibid.*).

Timhaka ta ku rhandza xuma ti tlhela ti paluxiwa hi N’wa-Khazamula ekhoto loko va n’wi vutisa leswaku nuna wa yena u ta horisiwa hi xibedhlele kumbe hi Ximakasiki. U ri:

U n’wi tiva kahle Ximakasiki wena? Vafundhisi, mathicara, vaongori na Valungu, vo phophana le mutini wa yena... va ya eka yena va ya vutisa leswo va vabyisa hi mani, hikuva a nga civi – o ku byela lexi nga mita hi nkolo wa huku. Mhaka yikulu loko u ta twanana na yena, yana u khomile swa le mandleni, hayi ximandla-mandla. (*Ndlandlalati*: 34-35).

Vanhu lava vuriwaka ku va va fambela eka Ximakasiki laha i vanhu lava nga ni mali. N’wa-Khazamula u tlhela a tshikelela mhaka leyi ya mali hi ku vula leswaku munhu u fanele a famba a khome xanchumu eka Ximakasiki.

Nakambe timhaka ta mali ti tlhela ti paluxeka loko Xisandzhaku a vuyile exibedhlele. N’wa-Khazamula u landzile Ximakasiki leswaku va ya khongotela Xisandzhaku leswaku a pfumela ku fembiwa. Ximakasiki u pfumerile hi ku tiva leswaku u ta kuma mali . Mhaka leyi yi seketela hi mutsari loko a ku: “Ximakasiki a a lava mali,...” (*Ndlandlalati*: 51). Xivulwa lexi xi veka erivaleni leswaku hakunene a a rhandza mali. Ku rhandza ka yena mali swi kale swi n’wi peta nhloko.

Ximakasiki i munhu loyi a a pfumala nhlonipho hikuva loko Xihlayamagoza a n’wi arisa ku hlalhuva, yena u sindzisa N’wa-Khazamula leswaku a humesa rhandi ya xichucha-thevele. Nsindziso lowu wu hi paluxela leswaku a nga xiximi mindyangu ya vanhu van’wana.

Tanihilaha hi boxeke hakona eka ndzimana yo sungula ya nkanelo wa vumunhu bya Ximakasiki leswaku i muvabyisi, hi kuma a vabyisa mimoya ya N’wa-Khazamula ni va muti wa ka Maluleke. U byerile N’wa-Khazamula leswaku Xisandzhaku, nuna wakwe, u ta fa. Mhaka leyi yi paluxeka ekhoto loko va ri eku tengeni laha N’wa-Khazamula a nge:

Ndzi ku yini hikuva a vo kombetela hi tipenisele,
naswona Ximakasiki u ri a va komba laha chefu yi
nga fika kona na ku byelana ku ri u ta fa rini.
Leswi va tlhavetelaka tijikiseni va lava ku hetisa,
hikuva Xihlayamagoza u swi lavisa naswona
naswona Ximakasiki u ri loko munhu a vabya
nkarhi wo leha exibedhlele, va hetisa va ku u heta
swakudya swa hulumende. (*Ndlandlalati*: 34)

Timhaka leti boxiweke laha ti vabyisa miehleketo ya vandyangu hikuva Ximakasiki u vula leswaku Xisandzhaku u dyisiwile chefu. Naswona u pumba Xihlayamagoza leswaku u tsakela rifu ra buti wakwe. U nyanyisa ku vabyisa

miehleketo ya N’wa-Khazamula hi ku vula leswaku vaongori va ta hetisa Xisandzhaku hikuva a nga holi eka mavabyi ya yena. Ximakasiki i xihangalasi hikuva u faya muti wa ka Maluleke.

2.2.5. MBANGU

2.2.5.1. MANGHENELO

Hi vile hi hlamuserile eka 1.8.4 leswaku mbangu i wa nkoka eku paluxeni ka hungu ra tsalwa hikuva hi wona wu hi kombaka nkarhi na ndhawu laha timhaka ta tsalwa ti humelelaka kona. Timhaka ta tsalwa ra *Ndlandlalati* (1986a) ti humelela eka tindhawu timbirhi to hambana, emakaya ni le madorobeni.

2.2.5.2. MBANGU WA LE MAKAYA

Timhaka ta mbangu wa le makaya ti paluxiwa hi ndzungulo wa Xihlayamagoza loyi a a hlamusela vandyangu hi ta xolwe ya vona eku riseni yena Mhongo ya matiko. U kombisa mbangu wa le makaya hi ku tirhisa xidziva xa Dzana-valoyi lexi nga ni tingwenya. Ndhawu leyi hi laha varisi va vundzaka kona ni ku khida loko va twa ku hisa.

Mbangu wa le makaya wu tlhela wu paluxiwa eka mbulavulo wa N’wa-Khazamula laha a kombisaka leswaku u lava ku famba a ya etsimeni. U ri: “Hatla u heta wenoo, mina phela ndzi lava ku ya etsimeni le ka Xindzingiri va nge se humesa xikexe”. (*Ndlandlalati*: 11). Mhaka ya tsuma yi kombisa ku pfunana ka vanhu handle ka hakelo. Lowu i ntolovelu lowu endliwaka emakaya.

Hi tlhela hi kuma muxaka wa mbangu lowu loko Khapakhapa a dlayile mana wakwe na Ximakasiki. Mutsari u kombisa Khapakhapa a rhendzeleka hi le mahosi ka tindlu, kutani a teka xitiropo a tisunga hi xona. Mutsari u ri:

Xikan'we-kan'we, a suka a ya emahosi ka tindlu a ya teka switiropo swa mune a swi lungelela a ya nghena endlwini ya yena a tiboha – nciki, na yena a fisa xisweswo! (*Ndlandlalati: 51*).

Switiropo i tingoti leti nga endlwa hi dzovo ra homu, swi tirhisiwa ku boha tihomu loko ti paniwa. Kasi hi tlhelo swa lukeleriwa swi endla ridzwa ro khayima tihomu loko ti ri eku rimeni.

Ndhawu leyi ya le makaya yi komba nhluvuko wo karhi hikuva ku na xibedhlele lexi Xisandzhaku a ongoriwaka eka xona. U tikomba a ri karhi a antswa eka vuvabyi lebyi n'wi xanisaka. Mbangu lowu wu paluxeka loko N'wa-Khazamula a ya n'wi pfluxela. U ri: “Mi ngo nyuka laha Golodivhiya tata wa Xikhohlola, kasi mo dya yini?” (*Ndlandlalati: 16*).

Ku hluvuka ka ndhawu leyi ku kombisiwa ni hi xitichi xa maphorisa laha vanhu va mangalaka kona loko va onheriwile. Loko Xihlayamagoza a hlwanyile Ximakasiki hi ntshilani, u tsutsumerile eka Xivasa emaphoriseni a ya mangala. Leswi swi paluxeka loko mutsari a ku:

Loko ri xa hi xa mundzuku vo vona ko ta fika maphorisa ya le nkambeni eka Xivasa, va tela ku khoma Xihlayamagoza va n'wi yisa echachihofisi ku ya tsarisa kona vumbhoni bya vutihlamuleri leswi Ximakasiki a a yile ku ya n'wi mangalela. (*Ndlandlalati: 29*).

Chachihofisi i ndhawu ya le xitichini xa maphorisa laha ku tsarisiwaka kona vumbhoni. Kutani leswi swi paluxa ku hluvuka ka ndhawu leyi.

2.2.5.3. MBANGU WA LE MADROBENI

Emadorobeni hi laha Xisandzhaku a xambilaka kona. Hilaha swi veke swi kombisiweke hakona eka 2.2.2. ni le ka 2.2.3, u tirha emugodini ku kondza a vuya ekaya a khomiwile hi vuvabyi bya xifuva. Mhaka ya doroba yi tiyisisa hi mutsari loko a kombisa ta ku pfluxela ka Xihlayamagoza, a pfluxela Xisandzhaku. Mutsari u ri: “Sweswosweswo Xihlayamagoza o ta fika ku ta pfluxela hosi ya yena, a vuyeke hi ku vabya rifuva hi le Joni.” (*Ndlandlalati: 2*).

Ndhawu leyi hi yona yi vangaka vuvabyi lebyi pfulhetelaka dzolonga emutini wa Xisandzhaku. Leswi swi kombisiwa hi marito ya Khapakhapa lama veke ya tshahiweke eka 2.2.2 yo komba leswaku tata wa yena u tirhile ngopfu emugodini.

Nkanelo lowu nga laha henhla wu paluxa muxaka wa mbangu lowu timhaka ti humelelaka eka wona.

2.2.6. RIRIMI

Mutsari u ni nyiko leyi hlamarisaka yo tirhisa ririmi ku paluxa hungu ra yena. Ndlela leyi a veketelaka ha yona marito yi pfuneta swinene ku paluxa hungu hi ndlela ya vutshila. Eka xiphemu lexi hi ta xopaxopa ndlela leyi a tirhisaka marito hayona, maencisi, swivulavulelo, swivuriso, fenyana ni swihlambanyiso.

2.2.6.1. NTIVO-MARITO

N’wa-Khazamula u tirhisa riendli ra **rhurhuvula** ku komba ku va Xisandzhaku a tilaverile mavabyi. U ri: “Hi mina ndzi nga te hosi ya wena a a fambe a

rhurhuvula mavabyi ya vavasati va le Joni.?” (*Ndlandlalati*: 2). Riendli leri ri kombisa ku va a tundzile mavabyi hi yexe hikwalaho ka vutlhoma-mahlo.

Loko Xihlayamagoza a burisana na Xisandzhaku hi ta ku n’wi heleketa exibedhlele, N’wa-Khazamula wa nghenelela kutani swi nyangatsa Xihlayamagoza ku kondza a ku: “Ndzi hlanganisiwa nhloko hi xexa **nkavari** xi ndzi byelaka **nyongwa** ntsena.” (*Ndlandlalati*: 3). Riviti ra **nkavari** ri kombisa ku va N’wa-Khazamula a ri munhu loyi a nga hanyekiki, u fananisiwa ni xihadyana lexi nga tshamisekiki. Kasi riviti ra **nyongwa** ri kombisa ku bava ka timhaka leti N’wa-Khazamula a ti byelaka Xihlayamagoza, hileswaku timhaka to phirha.

Loko N’wa-Xisandzhaku a vula leswaku loko tata wakwe a nga ri kona ku fanela ku lawula Xihlayamagoza, hi twa N’wa-Khazammula a ku:

Kasi Khapakhapa mi lo dlaya? Kumbe leswi a nga ya le Joni mi lo **lajisa**? Loko mi **lajisile** hi byeleni hi ta n’wi lavela tin’anga ti ta n’wi pfula a vuya ekaya. (*Ndlandlalati*: 7).

Maendli ya **lajisa** na **lajisile** ya komba ku va Khapakhapa a pepejeriwile leswaku a nga ha vuyi ekaya, kumbe ku va a nyikiwile murahela-ekule leswaku a nga ha ehleketi ekaya. Loko N’wa-Xisandzhaku a ala a sindzisa leswaku Xihlayamagoza i n’winyi wa muti, Nwa-Khazamula u ri: “Loko mi nga ndzi tivi kahle mi ta suka hi **mbhonyaponya** laha mutini lowu”. (ibid.). Riviti ra **mbhonyaponya** ri kombisa ku va va ta suka hi xihuluhulu va nga ha lelangi hikokwalaho ka ku chava leswi a swi ta endla hi N’wa-Khazamula.

Xisandzhaku u tirhisa riendli ra **tulukela** loko a hlamusela mahanyelo ya ndlandlalati. U ri: “Loko u nga si **tulukela** nchumu wo vona yi kwala hansa ka sangu ra wena.” (*Ndlandlalati*: 8). Riendli leri ri kombisa ku ehleketa. N’wa-

Khazamula u tlhela a kombisa ku khomiwa ka Xisandzhaku hi mavabyi hi ndlela leyi: “Hi nga vuli loko mi famba mi **kumba** tinsikiti mi ta ku i thayizeze, i thibila kasi mi lo famba mi swi **ndanda**.” (ibid.). Maendli ya **kumba** na **ndanda** ya komba ku va munhu a tilaverile mavabyi hi yexe, u lo ya byi lava laha a byi tumberile kona.

N’wa-Khazamula u kombisa ku va vana va yena va nga ri na mahanyelo lamanene hikokwalaho ka ku nghenelela loko a ri karhi a vulavula. U va tshinya hi ndlela leyi:

Miyela **dangatanga** ndziwena wo nghenelela timhaka ta vakulukumba. (*Ndlandlalati*: 10).

U tlhela a ku: “Ixi! Na **vampelamadlekeni** va xava tona. Kasi mi lo tshwa milomo vana ndzin’wina?” (ibid.). Riviti ra **dangatanga** ri kombisa n’wana wa xihunguki kasi ra **vampelamadlekeni** rona ri kombisa munhu loyi a nghenelelaka timhaka ta vanhu van’wana. N’wa-Khazamula u heta ku godela vana vakwe hi ku va vula **magolongwana** hi ndlela leyi: “U byela mina, u tshika ku miyeta **magolongwana** ya wena, u ta kota ku **byaka** hi ku twa ka.” (ibid.). Riviti ra **magolongwana** ri tshikelela ku pfumala ka vana lava xichavo eka vanhu lavakulu. Ri tala ku vuriwa eka vana lava hupaka switsundzuxo swa vatswari, kasi riendli ra **byaka** ri kombisa ku vulavula swilo swo pfumala mongo.

Loko Xihlayamagoza a hlamusela ta Mhongo ya matiko u kombisa leswaku yena a a ri ndhuna ya le ku riseni. Hi twa N’wa-Khazamula a ku: “Vundhuna byo **nyondodza** swo yiva.” (*Ndlandlalati*: 11). Riendli ra **nyondodza** ri kombisa ku dya, i ro kombisa ku godela munhu loyi ri kongomisiwaka eka yena.

Hi tlhela hi kuma N’wa-Khazamula a hlamarisiwa hi ku hluka ka nuna wakwe loko a ri exibedhlele, u ri: “Mi ngo **nyuka** laha Golodivhiya tata wa Xikhohlola, kasi mo dya yini?” (*Ndlandlalati*: 16). Riendli ra **nyuka** ri kombisa leswaku Xisandzhaku a ri karhi a antswa eka mavabyi ya yena hikuva riendli leri ri kombisa ku va a hlakarherile. N’wa- Khazamula u yisa bulu ra yena emahlweni a ku:

A ho kumbe mi tsakisa hi valavo tshwuka-
vatshwukeleni, hi ku kumbe va mi ehleketisa eJoni
ka? Leswi pho mi nga na **vhelavahleka**, a swo
tidlaya-dlaya swinhwanyetana kwala. (ibid.).

Vhelavahleka i mavizweni wa n’wehla leswi kombisaka vangwa leri kumekaka exikarhi ka meno. Vangwa leri ri tala ku sasekisa munhu loko a hleka. Xisandzhaku u tirhisa riendli ra **hlwanya** ku kombisa ku tlangisa mali. U byela N’wa-Khazamula a ku: “Naswona wena N’wa-Khazamula ndza swi tiva leswaku u lava ku famba u **hlwanya** mali ya mina emabyalweni”. (*Ndlandlalati*: 17).

Endzhaku ka loko N’wa-Khazamula a biwile hi Xihlayamagoza, u tsutsuma a ri karhi a tseketsela a ku: “Va lava ku ndzi **nongola no ndzi nongolela** nuna wa mina.” (*Ndlandlalati*: 27). Riendli ra **nongola** ri kombisa ku dlayiwa, laha N’wa-Khazamula a a kombisa leswaku Xihlayamagoza a a lava ku n’wi dlaya a tlhela a dlaya na nuna wakwe.

N’wa-Yingwani, nsati wa Xihlayamagoza u tshukile swinene loko nuna wakwe a bile Ximakasiki. U byela nuna a ku:

Leswi na tiko ri nga eku puteni ku ri hi ta hela hi
wun’we-wun’we n’wina mi ngo swi endla swa

masomo swi lo yini kasi? Ximakasiki hina ha n'wi chava phela. (*Ndlandlalati*: 30).

Riviti ra **masomo** ri kombisa misavu kumbe ku va munhu a teka mhaka yo karhi yi ri matlangwana. Loko N'wa-Khazamula a hlamusela vuvabyi bya Xisandzhaku ekhoto u ri: “Kutani hi ku tiva ka mina, ku khohlola loku ku fanele ku lo **kandzeriwa** hi vuloyi bya kwalomu makaya...” (*Ndlandlalati*: 32). Ku va vuvabyi byi lo **kandzeriwa** swi kombisa leswaku byi engeteriwile hi munhu. U tlhela a hlamusela leswaku leswi Xihlayamagoza a nga ba Ximakasiki, muti wa ka Maluleke wu ta cina rhuvurhuvu. U swi veka hi ndlela leyi: “Loko o ka a nga hi hetu hi muti, hi ta **chachamela** hi ximuti xa hina ...” (*Ndlandlalati*: 33). Riendli ra **chachamela** ri kombisa ku kayakaya hi ku hlupheka u nga tivi leswaku u ta wisa loko ku humelela yini.

Hi tlhela hi kuma N'wa-Khazamula a hlamusela ku tala ka vanhu lava yaka eku hlahluveni eka Ximakasiki, u ri: “Vafundhisi, mathicara, vaongori na valungu, vo **phophana** le mutini wa yena.” (*Ndlandlalati*: 34). Ku va vanhu va **phophana** swi kombisa ku ya ka vanhu va tele swinene nkarhi hinkwawo. Leswi swi komba ku tshembiwa ka yena hi vanhu lava eka ntirho wa yena.

Majisitarata u kombisa Ximakasiki leswaku a a ta xanisiwa swinene hi nawu loko Xihlayamagoza a a lo n'wi mangalela. U ri:

Loko a a lo rhanga hi kona nandzu wa wena a wu ta ku tshikelela u **hlokisiwa** hilaha swi faneleke leswaku yi ta va dyondzo eka vangomakuloni, ...
(*Ndlandlalati*: 40).

Riendli ra **hlokisiwa** ri kombisa ku xanisiwa swinene, leswi vulaka leswaku Ximakasiki a a ta hluphekisiwa swinene ejele.

Ndlela leyi mutsari a tirhiseke ha yona marito yi paluxa leswaku u ni vutivi lebyikulu bya marito ya Xitsonga lama fanelaka leswi mutsari a lavaka ku swi paluxela vahlayi.

2.2.6.2 MAENCISI

Maencisi hi swin'wana swa leswi Mahatlane (1986a) a swi tirhiseke eku paluxeni ka hungu ra yena. Tsalwa ra *Ndlandlalati* (1986a) ri nembile hi maencisi kutani hi ta hlawula mangari mangani hi xopaxopa wona.

Emasungulweni ya tsalwa ra *Ndlandlalati* (1986a), hi kuma mutsari a kombisa xiyimo xa maetlelelo ya Xisandzhaku loyi a a ri emaxangwini ya mavabyi hi ku tirhisa riencisi hi ndlela leyi: “A etlele a lo **lakahla!**” (*Ndlandlalati*: 1). Riencisi leri ri kombisa swinene xiyimo xo pfumala matimba xa Xisandzhaku xo fana ni xa munhu loyi a nga lo ticukumeta kunene hikokwalaho ka ku karhala.

Xiyimo xa vuvabyi bya Xisandzhaku xi tlhela xi paluxiwa hi N'wa-Khazamula loyi a a khovolela nuna loko a n'wi vitana. U ri:

Ixi, nkatanga nkatanga wa swinjhini? Namuntlha loko se u te **khuvaxaxa**, laha kaya, hi kona u nge nkatanga, nkatanga... (ibid.).

Riencisi ra **khuvaxaxa** ra yelana ni ra **lakahla** hi ku va na rona ri komba munhu loyi a nga hava matimba, a tsandzekaka ku tilwela. Matsolo a ya ha swi koti ku rhwala miri kutani u fanisiwa ni ntsumbu.

Mutsari u tirhisa riencisi ku kombisa ku hlengeletana ka vanhu va ka Maluleke lava a va tele ku pfuxela Xisandzhaku. U ri: “Tanihilaha a byeleke hosi ya yena u hlengeletile va muti hinkwawo, va ku **ruu**, kwala xivaveni.”

(*Ndlandlalati*: 4). Riencisi leri ri kombisa ku xaxamela ka va ka Maluleke. Hileswaku a va humile hinkwavo ku ta vulavula hi vuvabyi bya Xisandzhaku.

Eka xitori xa Mhongo ya matiko munhu loyi u hlamuseriwa hi ndlela leyi: “Loko dyi te **gaa**, dyi ku **kapyatsa** a wonge hi lexi xa nkwahle-mananga.” (*Ndlandlalati*: 12). **Gaa**, i riencisi leri kombisaka maetlelelo – ku nga ku etlela hi xikosi, kasi **kapyatsa**, ri kombisa ndlela leyi a a titshike ha yona loko a ganamile. Maetlelelo lawa ya nyika xifaniso xa nkwahle-mananga.

Mhongo ya matiko loko a etlele a a lava ku swukuteriwa tinhongana hi xitluka. Loko Xihlayamagoza a swukuta tinhongana a a n’wi mbuwetela kutani vurhongo byi n’wi tela hi xihatla. Mahatliselo ya vurhongo lebyi ya kombisiwa hi ndlela leyi: “... vurhongo **wiyiwiyi**, matonorhi ya mbangi **be!**” (ibid.). Riencisi ra **wiyiwiyi** ri kombisa ku enta ka vurhongo, kasi ra **be**, ri kombisa leswaku a ba matonorhi swinene.

Loko N’wa-Khazamula a yile ku ya pfluxela nuna exibedhlele, u kavanyeta muongori loko a vulavula, kutani muongori a n’wi kokakoka a n’wi yisa ehandle va sala va wisile. Mutsari u swi kombisa hi ndlela leyi: “ ... ku ri kona va salaka va ku **hefu!** (*Ndlandlalati*: 20). **Hefu**, i riencisi leri kombisaka mpimo wa ku phyuphya ka vona hikuva N’wa-Khazamula loyi a a va nghena emilon’wini a a humesiwile.

Hi tlhela hi kuma mutsari a tirhisa maencisi ku komba ndlela leyi Xihlayamagoza a nga ba Ximakasiki na N’wa-Khazamula ha yona loko va sindzisa leswaku ku hlahluviwa. U ri:

Xihlayamagoza o ya ku sambhoko o yi **wee!** O ta ku ndzi fikile a n’wi teka hi yona ...wa yi twa Ximakasiki – a n’wi engeta, ...a tlhelela N’wa-Khazamula – **waa**, hi mpama, wa swi twa hi ntangu,

hi mpama, hi ntangu a ya ku **pfindii**, hi nomo a pfuka a tsutsuma a ri karhi a kokakoka miceka ya yena – **pfoo**, ...Ximakasiki sambhoko yi kufumetile nhlana wu sala wu lo cinama, ... va nyamalala hi nkarhinyana va siyile ni tifuneko ta mirhi, tinhlolo ti lo **n'walalalala**,... (*Ndlandlalati: 26*).

Riencisi ra **wee**, ri kombisa matekelo ya sambhoko hi munhu loyi a nga nyangatseka, kasi **waa**, ri kombisa mpfumawulo lowu twalaka loko munhu a biwa hi mpama. Mpfumawulo lowu wu kombisa ku vava loku vaka kona loko xandla xi tshama erhameni. **Pfindii**, i riencisi leri kombisaka ku wa ka munhu. Mawelo ya yena hi lawa ya chavisaka hikuva a nga koti ku tilawula loko a wa. **Pfoo**, rona ri kombisa ku tsutsumela ekule ni laha ku nga ni khombo, kasi ra **n'walalalala**, ri kombisa mahangalakelo ya swilo. Maencisi lawa ya kota ku kombisa leswi xiyimo a xi ri xiswona loko nyimpi yi sungurile.

Endzhaku ka ku biwa hi vona N'wa-Khazamula a khondla ncila, swi nga ha tiveki leswaku hi yena lowo tshamela ku ba pongo. Ku miyela ka yena ku kombisiwa hi ndlela leyi:

N'wa-Khazamula a ku **tuluvii**, wonge i nhleti yi tshikeleriwile hi ntshiku ...a ku **lwii** – a nga hlamuli nchumu. (*Ndlandlalati: 27*)

Tuluvii, i riencisi leri kombisaka ku tshamiseka ka munhu loyi a khahliweke bya n'wana naswona a terisa ni vusiwana, kasi **lwii**, ri kombisa ku langutisa swilo u honolerile mahlo kambe u nga hlamuli nchumu.

Mutsari u kombisa xiyimo xa le hubyeni hi ku tirhisa riencisi ra **zwee**, u ri: “Ehubyeni a ku lo **zwee!**” (*Ndlandlalati: 31*). Leri ri kombisa leswaku a ku miyerile swinene ku pfumala na un'we wo tokoloo!

Ku fika ka Xisandzhaku ekhoto ku paluxiwa hi riencisi hi ndlela leyi: “Va te va ha vulavula Xisandzhaku o ta ku **pfhalakaxa!**” (*Ndlandlalati*: 44). Riencisi leri ri kombisa ku fika ka munhu loyi a nga languteriwanga tanihi Xisandzhaku hikuva a va tiva a ri exibedhlele.

Nkanelo lowu nga laha henhla wu hi kombisa leswaku mutsari u swi kotile ku tirhisa maencisi hi ndlela ya vutshila ku paluxa hungu ra yena. Maencisi lama tirhisiweke ya endla leswaku vahlayi va va ni xifaniso xa matimba xa le miehleketsweni xa leswi humeleshaka. Hungu ri huma hi matimba hikokwalaho ka maencisi lawa.

2.2.6.3. SWIVULAVULELO

Mutsari u tirhisa ni swivulavulelo ku paluxa hungu ra yena. Mhaka leyi yi tikomba eka mavulavulelo ya swimunhuhatwa swo hlaya. Mhaka ya swivulavulelo yi tikomba loko Xikhohlola a tshinya mana wa yena loyi a a vulavula xikonyololo ku ri ni mukhuhlwana emutini. U ri: “Hina swi hi **hlambisa timbilu** leswi mi swi vulaka” (*Ndlandlalati*: 1). Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku leswi N’wa-Khazamula a swi vulavulaka a hi leswinene, kambe swa nyangatsa ni ku dlamula timbilu. N’wa-Khazamula u hlamula Xikhohlola hi ku tirhisa xivulavulelo a ku: “Hi swona swi mi endlaka n’wina rixaka ro **oma tinhloko** wonge maribye...” (*ibid.*). Leswi swi hlamusela munhu wo hlwela ku twisisa ni ku ka a nga lavi ku kanetiwa.

Hi tlhela hi kuma xivulavulelo loko N’wa-Yingwani a ringeta ku timela huwa leyi vangiwaka hi N’wa-Khazamula. U byela N’wa-Khazamula a ku: “I mavulavulelo ya njhani wonge mi lo **hundza muti ri xile**”. (*Ndlandlalati*: 3). Leswi swi hlamusela leswaku munhu a nga titwi leswi a swi vulavulaka, kambe o jamuka kunene. U vulavula timhaka leti nga amukelekiki. Loko huwa ya N’wa-Khazamula ya ku ala leswaku Xisandzhaku a ya exibedhlele yi ya

emahlweni, Xihlayamagoza u ringeta ku yi timela hi ku vula leswaku va nga “...**kokelani nkumba wa vuxika.**” (ibid.). Mhaka leyi yi vula leswaku va fanele va twanana hi mhaka yin’we leswaku swilo swi ta famba kahle.

N’wa-Khazamula u ala leswaku Xisandzhaku a yisiwa exibedhlele. Yena a a tsakela leswaku a ya tshunguriwa hi tin’anga ta Xintima. N’wa-Yingwani u paluxa xiyimo lexi landzelaka.

Hi ta sala **hi banana hi rhanga ro hisa** se va hi gungundzerile na swimalana sweswi hi nga sala na swona ...Na mina ndzi **tile hi tihomu laha mutini**, a ndzi lo **nghena hi xirhuva.** (*Ndlandlalati: 5*).

Ku banana hi rhanga ro hisa swi vula ku lumbetana timhaka, swi nga tiveki leswaku hi wihi a nga ni nandzu. N’wa-Yingwani a a vula leswi hi ku tiva leswaku tin’anga ti ta vula leswaku ku na noyi loyi a dlayaka Xisandzhaku. U tlhela a vula leswaku u **tile hi tihomu a nga nghenanga hi xirhuva**, leswi vulaka leswaku u hlomisiwile hi nawu emutini wa ka Maluleke.

Xihlayamagoza u hlamuserile xitori xa Mhongo ya matiko hi xikongomelo xa ku tshinya N’wa-Khazamula leswaku a yingisa switsundzuxo swa vanhu van’wana. N’wa-Khazamula a vhela a vula leswaku Xihlayamagoza hi yena a nga dyisa Mhongo ya matiko hi tingwenya. U hlamula N’wa-Khazamula a ku “Kasi se ndzi lo **tiokela mpfundze** hi mhaka leyi ndzi yi vuleke”. (*Ndlandlalati: 14*).

Ku tiokela mpfundze swi vula ku tienghenisa etimhakeni to biha hikuva se a pumbiwa hi N’wa-Khazamula. Eka dzolonga ra le bazini loko wanuna un’wana a ringeta ku tshinya N’wa-Khazamula, N’wa-Khazamula u ri: “Ndzi **ta ku kulula** loko u nga ndzi tivi mina ...**ndzi ta ku hluvula u sala u lo tha!**” (*Ndlandlalati: 22*). Ku **kulula** na **ku hluvula** swi vula ku rhuketela hi nhlamba

leyi susaka misisi. Munhu loyi a rhukaniwaka hi nhlamba yo tano, u sala a titwa a vevukile swinene. Leswi swi tshikeleriwa hi ku va munhu loyi **a sala a lo tha!**

Hi tlhela hi kuma swivulavulelo loko Ximakasiki a biwa hi Xihlayamagoza. Vun'anga bya Ximakasiki a byi hloniphiwa swinene hi N'wa-Khazamula hikuva u byela Muchuchisi a ku: “Loko o ka a nga hi hetu hi muti, hi **ta chachamela** hi ximuti xa hina hikuva Xihlayamagoza u **kandziyile ncila wa mamba**”. (*Ndlandlalati*: 33). Leswi swi hlamusela leswaku eka Maluleke a va nga tshamiseki hikuva Xihlayamagoza u pfukile munhu wa vukarhi, wo chavisa ni ku loya.

Hi nga songa xiphemu lexi hi ku vula leswaku mutsari u ni nyiko yo tirhisa swivulavulelo ku nyika matimba eka mapaluxele ya yena ya hungu.

2.2.6.4. SWIVURISO

Mutsari u tirhisa swivuriso ku tshikelela timhaka leti a ti boxaka. Mhaka ya swivuriso yi tikomba loko ku ri ni nkokelano emutini wa ka Maluleke hikwalaho ka mavabyi ya Xisandzhaku. Nsati wa yena, N'wa-Khazamula a a tsakela leswaku a tshunguriwa hi tin'anga ta Xintima kasi yena muvabyi a a tsakela swa xibedhlele. Kutani hi twa Xihlayamagoza a ku: “Xichangana xa vatolo xi ri: **rikari va lavela ematini**”. (*Ndlandlalati*: 4). Leswi swi kombisa leswaku vutomi ho ambambela, loko munhu a vabya a hi swi tivi leswaku u ta hanya kwihi, kutani ku ringetiwa eka tindhawu to hambana-hambana ku ya lava vutomi.

Hi tlhela hi kuma xivuriso loko Xisandzhaku na Xihlayamagoza va titshandza vusiwana hikokwalaho ka mahanyelo ya N'wa-Khazamula. Mahanyelo lawa ya kondza ya tsundzuxa Xisandzhaku nsati wakwe loyi a loveke. U ri: “Vakhale va te **'Nhlampfi i ya manghena'**, ndzi lo sala ni tingana ni

nhlomulo”. (*Ndlandlalati*: 8). Xivuriso lexi xi tshikilela mhaka ya leswaku nsati wakwe wo sungula a a nga n’wi karhati ku fana na leswi N’wa-Khazamula a n’wi endla swona. Loko N’wa-Khazamula a hleka hi ku vula leswaku Xisandzhaku a nga ha ri munhu wo hanya, swi tsema nhlana wa N’wa-Xisandzhaku, kutani a hlamula a ku:

A mi ntsena mhayi, na **nkondzo wa noyi ma landza. A mi to hlola ndlopfu hi ta dya hinkwerhu, mi nga hloli mhunti ndzi nga ta dya ndzi ri ndzexe.** (*Ndlandlalati*: 9).

Mhaka ya **ku landza nkondzo wa noyi** yi vuriwa eka munhu wa mona, lunya ni rivengo. Laha mhaka leyi a yi kongomisiwa eka N’wa-Khazamula loyi a a tsakisiwa hi ku vabya ka Xisandzhaku a tlhela a giya hi ku vula leswaku a nge hanyi. Loko a vula leswaku u fanele **a hlola ndlopfu** swi vula leswaku loko ko fa ndlopfu va ta dya hinkwavo va ringana naswona a swi vuriwi leswaku munhu u ta fa. I xiyila ku vula leswaku munhu wo karhi u ta fa.

Xivuriso hi tlhela hi xi kuma loko N’wa-Khazamula a ri exibedhlele a ri karhi a bula na muongori. N’wa-Khazamula u vula leswaku u arisile n’wana wakwe wa ntombi ku nghena xikolo hikuva xa hungula, kutani muongori a ku:

Se mi ehleketa leswaku n’wana wa n’wina u ta onhiwa hi xikolo, a mi swi tivi leswaku **vupfilwa bya mpfilwa byi huma ensingweni?** (*Ndlandlalati*: 20).

Muongori a kombisa N’wa-Khazamula leswaku mintirho ya n’wana yi landza mintirho ya vatswari, xikolo a xi nge swi koti ku hundzula n’wana eka mahanyelo ya yena. Loko n’wana a endla swo biha, u swi teke eka vatswari, kasi hitlhelo loko a endla leswinene, na swona u swi tekela eka vatswari.

Hi nga songa xiphemu lexi hi ku vula leswaku swivuriso leswi kumekaka eka tsalwa leri swi pfuneta ku humesela mhaka erivaleni hi matimba yo tlula ya ririmi ro olova, ro kongoma.

2.2.6.5 FENYA

Fenya i ra nkoka eku paluxeni ka hungu ra tsalwa hikuva ra hungasa ni ku phyuphyisa miehleketo ya vahlayi. Ku seketela mhaka leyi Nkondo (1985: 1) u ri: “Mutsari i mutshila loyi a byelaka vanhu mahungu hi ndlela yo saseka, yo nyanyula ni ku tsakisa”. Nhlamuselo leyi yi nga katsa ni fenya leri nga swin’wana swa leswi nga endlaka leswaku tsalwa ri tsakisa.

Eka tsalwa leri fenya ri humeseriwa erivaleni hi mavulavulelo ni swiendlo swa N’wa-Khazamula. Loko Xihlayamagoza a tele ku pfluxela makwavo u kuma N’wa-Khazamula a ri karhi a polomba. Loko a vutisa xivangelo xa huwa hi twa N’wa-Khazamula a ku: “Tinyakanyaka, tinyakanyaka – o va mina N’wa-Xinyakanyaka kasi hi mina ndzi nga vanga yini?” (*Ndlandlalati*: 2). Mavulavulelo lawa ya tisela vahlayi fenya hikuva a tithya vito ra N’wa-Xinyakanyaka. Fenya ri ya emahlweni loko a ku:

Hi mina ndzi nga te hosi ya wena a a fambe a rhu-
rhuvula mavabyi ya vavasati va le Joni? ...a ndzi ri
loko swa ha ri swinene a ku dyiwa Xivharivhari na
Xiyeseyese xi huma hi tinhompfu – makhekhe ge!
Rifuva ri ku vuyavuyani Mun’wanati. (ibid.).

N’wa-Khazamula u vutisa xivutiso hi ndlela leyi hlekisaka. Ku “rhurhuvula” mavabyi swi vula ku lava mavabyi hilaha hi kombiseke eka ntivo-marito. Marito ya “Xivharivhari” na “Xiyeseyese” lama yimelaka Xilungu, ya tisela muhlayi fenya hikuva u tsandzeka ku vula leswaku a va vulavula Xibunu na

Xinghezi. “Xivharivhari” xi encisa “*waar*” kasi “Xiyeseyese” xi encisa “*yes*”. Mavulavulelo lawa ya hlekisa swinene.

N’wa-Khazamula u hlamusela mavabyi ya Xisandzhaku hi ndlela ya fenyā. U ri: “Vuvabyi lebyi tata wa Khapakhapa a vabyaka byona a hi T.B., kumbe ve Thibila kumbe ve B.B a hi swi tivi swa Xilungu”. (*Ndlandlalati*: 5). Marito ya ‘Thibila’ na ‘B.B.’ ya vanga fenyā, ya paluxa ni ku tsandzeka ka N’wa-Khazamula. U tlhela a yisa fenyā leri emahlweni a ku:

Mina ndzi ri i ndere leyi a yi vabyaka. Leswi xifuva wonge ko chayiwa tikatara xi ku **rwee**, **rwee**, a mi xi twi? (*ibid.*).

Mahlamuselelo lawa ya borisa timbambu ta vahlayi. U tirhisa riencisi ra **rwee** ku kombisa mpfumawulo wa xifuva xa Xisandzhaku lowu a wu fanisaka ni katara leyi chayiwaka. Leswi swi vanga fenyā lerikulu swinene.

Hi tlhela hi kuma fenyā ebazini laha Xihlayamagoza a a tshinya N’wa-Khazamula leswaku a nga holovi na vanhu. Xihlayamagoza u n’wi byela leswaku a nga n’wi ringi kutani yena a ku: “Ndzi ku ringa wo va munyu?” (*Ndlandlalati*: 21). Xivutiso lexi xa hlekisa hikuva ku “ringa” laha ku tirhisiwa hi tindlela timbirhi to hambana hi vavulavuri. Ebazini njhekanjhekisano wa N’wa-Khazamula na Xihlayamagoza wu nghenelela hi wanuna un’wana hikwalaho ka mavulavulelo ya N’wa-Khazamula. Mukhandziyi loyi u n’wi vula wansati wo pfumala xichavo. Kutani N’wa-Khazamula a eyisa wanuna loyi hi ku:

A wu n’wi twi – dlomu! Hi valavo va Dlomu van’wana kambe a ndzi va tivi na vona a va ndzi tivi, kambe se va dlomutile eka mhaka yo ka va nga yi tivi. (*Ndlandlalati*: 22).

Mhaka leyi ya hlekisa hikuva N’wa-Khazamula u thya munhu loyi vito ra Dlomu. U tlhela a n’wi vulavulela hi ndlela leyi ximbyaka yi tlhela yi hlekisa. U ya emahlweni a rhuketela wanuna hi ndlela ya fenyā. U ri:

U nga ehleketi leswaku mina ndza chava swilebva-
na leswa wena swonge i swa ximanga. U nga
hambi u tolovela ku vulavula na mina wonge hi
loko ndzi ri xinsatana xa wena. Ndza bava... ndzi
nkaka, ndza khalakhasa! U nga ndzi weli
kharamela mina Mjaji, ndzi ta ku hluvula u sala u
lo tha! (ibid.).

Vulavulelo leri ra dikida hikuva N’wa-Khazamula u fanisa malebvū ya wanuna loyi ni ya ximanga. U tlhela a vula leswaku a nga lavi ku toloveriwa hikuva yena wa bava ku fana na nkaka.

Hi tlhela hi kuma fenyā endzhaku ka loko N’wa-Khazamula a biwile hi Xihlayamagoza. U ya a ya rhwala ximusana a nyiketa Xihlayamagoza leswaku a vhela a n’wi hetisa hi xona. Ndlela leyi a yaka a ya teka ximusana ha yona yi hlekisa swinene hikuva mutsari u tirhisile riencisi ra **kakatsuku** leri kombisaka masukele ya xihatla.

Fenyā ri tlhela ri kumeka loko N’wa-Khazamula a nyika vumbhoni ekhoto. Mhaka ya “thibila” ya “B.B.” yi tlhela yi vuya. U byela Muchuchisi a ku:

Swi nga leswi Xisandzhaku u vuyile na
swipapilwana swa le Belegwana na tivhilopho ti
nga na mifodwa ya xifuva xa yena, loko hi vutisa
leswaku i swipapilwana swa yini, u ri vadokodela

va ri u vabya thibila kumbe veri i bibi...
(*Ndlandlalati*: 32).

‘Thibila’ na ‘bibi’ hi swona swi vangaka feny a eka vanhu lava a va yingisela vumbhoni ehubyeni ya nawu. Vanhu lava a va ri ekhoto ku katsa ni Muchuchisi va hlekile swinene. Loko va ha ri ekhoto, N’wa-Khazamula u yisa emahlweni feny a hi ku nghenelela N’wa-Xisandzhaku loko a nyika vumbhoni. Majisitarata wa n’wi miyeta a ku: “Heyi, miyela wena.” (*Ndlandlalati*: 36) N’wa-Khazamula u ri:

Hi ri miyela wena Majistarata ndziwena – a wu nga ri kona loko hi vulavula, a ndzi ri ho tenga – heyi – heyi, heyi – heyi wa yini? Ndzo heyiteriwa ndzo va xiheyi-heyi xa n’wina? (ibid.).

Mavulavulelo lawa ya hlekisile huvo hinkwayo. Xivutiso lexi a xi vutiseke hi xona xi nyanyisaka feny a hikuva u vutisa loko a ri xiheyiheyi xa Majistarata. Kasi Ximakasiki na yena u vangile feny a hi ku hlamusela leswaku Xihlayamagoza a a fanerile a kangaterile vuvendze loko a hlwanyile Ximakasiki hi sambhoko. Mhaka leyi ya hlekisa hikuva ngati ya munhu a hi vuvendze hikuva a yi dyiwi.

Hi nga songa xiphemu lexi hi ku vula leswaku tsalwa leri ri ni feny a swinene, leri endlaka leswaku vahlayi va tikuma onge va le ka ndhawu laha timhaka ti humelelaka kona.

2.2.6.6. SWIHLAMBANYISO

Swihlambanyiso hi swin’wana swa swiga-ririmi leswi nga tirhisiwa ku paluxa hungu ra tsalwa ra *Ndlandlalati* (1986a). Mutsari u fananisa swiendlo swa swimunhuhakwa ni swiendlo swa swiharhi kumbe minchumu yin’wana leyi hi

hlanganaka na yona evuton'wini. Swihlambanyiso leswi swi nga eka tsalwa leri ra *Ndlandlalati* (1986a) swi tele swinene, kutani hi ta hlawula swingari swingani ku hlamuseriwa nkoka wa swona.

Eka mbulavurisano wa Xihlayamagoza na N'wa-Khazamula lava a va phijana hi marito, Xihlayamagoza u hela mbilu hikwalaho ka mavulavulelo ya N'wa-Khazamula ku kondza a ku: “Xikosi xa mina a hi **vujitamelo bya tinkawu to fana na wena!**” (*Ndlandlalati*: 2). Laha hi vona Xihlayamagoza a fananisa N'wa-Khazamula ni nkawu hikwalaho ka mahanyelo ya yena yo tshamela ku khandziya vanhu hi marito. A n'wi byela leswaku a nga n'wi toloveli. N'wa-Khazamula u tlherisela nhlamulo hi ku tirhisa xifaniso a ku: “N'wina lowu **mombo wu ngo vangama wonge i xilotelo xa vahlengwe ...**” (*ibid.*). Ribye leri ra xilotelo ra nkwempfeka ri hatima loko ku loteriwa eka rona, kutani N'wa-Khazamula u fananisa mombo wa Xihlayamagoza ni ku hatima ka ribye leri.

Hi tlhela hi vona xihlambanyiso loko Xihlayamagoza a tsetsa rihanyu ra makwavo loyi vuvabyi bya yena a byi nga antswi. U ri:

Hinkwenu ma swi vona leswaku swivavi swo kulela swi ya emahlweni. A swi tikombi ku antswa. **O ya a kwempfeka wonge i ringoti ra ntsembyani...** (*Ndlandlalati*: 4)

Laha Xihlayamagoza u fananisa ku ondza ka buti wakwe na ringoti ra ntsembyani. Xihlambanyiso lexi xi kombisa mpimo wa ku ondza ka Xisandzhaku. Leswi swi vula leswaku a a ondzile swinene. Marito ya “o ya a kwempfeka” ya kombisa leswaku xiyimo xa rihanyu ra yena a xi onheka siku rin'wana na rin'wana.

Eka ndzungulo wa xivumbeko xa Mhongo ya matiko Xihlayamagoza u ri:

Kona loko hosi yi byabyisile mphaso, **mahlo ya cindzuka wonge i mahlo ya manhokwe kumbe matswikitohe**, tindleve leti ti **basulukile wonge a vo lo oxa va tlhela va phumunhela**. Milenge ya kona leyo leha **no lala onge i nghelekele kumbe nkhobi**. (*Ndlandlalati*: 11-12).

Swirho swa Mhongo ya matiko swi fananisiwa ni swihadyana leswi nga ni xivumbeko xo biha. Leswi swi pfuneta swinene ku paluxa mahanyelo yo biha ya Mhongo ya matiko. Mahlo ya yena ya fananisiwa ni ya manhokwe kumbe matswikitohe, hi ku tshwuka. Ku basuluka ka tindleve ku fananisiwa ni loko ti lo puluvundzisiwa enkumeni. Mpimo wa ku lala ka milenge wu kombisiwa hi ku fananisiwa ni ya xinyenyana xa nghelekele. Swihlambanyiso leswi swi paluxa leswaku Mhongo ya matiko a a swarhile.

Loko Khapakhapa, n'wana wa N'wa-Khazamula a vuya hi le Joni, hi twa N'wa-Khazamula a hlamusela leswi nga sala swi humelela loko a vitanile Ximakasiki leswaku a ta hlhluva. U ri: “Vamuti lowu hinkwawo a va ndzi vuyele va **ndzi pomela wonge i tinyoxi...**”. (*Ndlandlalati*: 42). Xihlambanyiso lexi xi kombisa leswaku va ka Maluleke va n'wi kanetile va tele ku fana ni tinyoxi loko ti pomele xilo.

Loko N'wa-Khazamula a hetile ku hlamusela Khapakhapa mahungu, Xihlayamagoza na yena u kombisile swin'wana swa leswi swi humeleleke. U vula leswaku yena na Ximakasiki a va ha dzahisani fole. U ri: “**U ndzi venga wonge i ngwenya loko yi venga mbyana.**” (*Ndlandlalati*: 43). Xihlambanyiso lexi xi kombisa leswaku Xihlayamagoza u vengiwa ku tlula mpimo hi Ximakasiki. Mutsari u tirhisa ngwenya ni mbyana ku kombisa mpimo wa rivengo ro chavisa exikarhi ka vanhu lava.

Nkanelo lowu nga laha henhla wu kombisa leswaku mutsari u ni ndlela yo xonga ya ku paluxa hungu ra yena hi ku tirhisa swihlambanyiso. Swihlambanyiso leswi swi pfuneta ku paluxa mpimo wa xin'wana na xin'wana lexi hlamuseriwaka hi ku vumba swifaniso swo karhi.

2.2.7. NKATSAKANYO

Tsalwa ra *Ndlandlalati* (1986: a) ri tihlawula hi n'wanguano lowu nga kona eka vatlangi lowu khulukisaka hungu ra tsalwa hi ndlela leyi hlamarisaka. Hi vonile hilaha vito ra rona ri nga thyiwa hi ku landza swiendlo ni mahanyelo ya xisihalali yena N'wa-Khazamula loyi a a tshamela ku dluvadluvisa vanhu va ndyangu wa ka Maluleke. Hi tlhele hi kuma leswaku mutsari u thyile swimunhuhatwa leswin'wana mavito lawa ya fambelanaka ni mahanyelo ya swona. Hilaha hi voneke hakona eka 2.2.5, mbangu wa tsalwa i wa le makaya ni le madorobeni. Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u swi kotile ku tirhisa ririmi ro xonga ku paluxa hungu ra tsalwa, u swi kotile ni ku tirhisa swikhavisa-ririmi swo fana ni swivulavulelo ni swivuriso. U tirhisile ni maencisi, swihlambanyiso ni fenyala leri pfluxelelaka miehleketo ya muhlayi.

2.3. NXOPAXOPO WA TSALWA RA HLAMBA VUNWA

NANDZUWE (1997b)

2.3.1. NKATSAKANYO WA HUNGU

Tsalwa leri ri paluxa ku fularhelana ka vutomi bya vavanuna vambirhi ku nga Matanato na Mavhavaza. Matanato i Mutsonga wo huma eka Xigalo loyi a nga xambila. Loko a fika eJoni u yengiwa hi swihlangana-malini. Mhaka leyi yi n'wi endla leswaku a venga nsati wakwe wa xitekwa, N'wa-Xirhami. U venga na ndhavuko wa yena. Kasi Mavhavaza i wanuna wa vumunhu byo tiya, loyi a tsakelaka ndhavuko wakwe. Vumunhu bya yena byi paluxeka hi ku tshinya

Matanato a kondza a vona leswaku leswi a swi endlaka swi bihile. Matanato u cinca mahanyelo endzhaku ka loko a onhakeriwile hi swo tala evuton'wini.

2.3.2. VUXOKOXOKO BYIN'WANA BYA TIMHAKA

Hilaha ana ndzima leyi ya 2 yi nga ya nkongomelo wa nxambilo lowu vangaka nxaniseko, hi kuma Matanato na nsati wakwe, N'wa-Xirhami va ri eku xambarhekeni. Matanato u xambila ku ya eJoni ku ya tirhela ndyangu wa yena, kambe loko a fika eJoni u rivala xikongomelo xa ku xambila ka yena. U fika a rhandzana na vavasati va le Joni, a rivala nhlampfi yakwe ya manghena leyi a yi siyeke ekaya. Matanato u va na miehleketo yo bola eka nsati wa yena hikwalaho ka leswi a voneke lavo basa eJoni U ri: “Va borha vavasati va Machangana mani wena mani!” (*Hlamba: 6*). U vula leswi hikwalaho ka nxambilo.

Nxambilo wu endla leswaku muti wa Matanato wu xaniseka ni ku hahluka. Mhaka leyi yi kombisiwa hi Mavhavaza loko a ku:

U honisa no hupa milawu ni switsundzuxo, kambe
muti wa karhi wa tlhantlheka le kaya, wena wa ha
rivatiwa hi ku tlanga onge wo va xihlangi.
(*Hlamba: 8*).

Marito lawa ya paluxa nxaniseko lowu vangiwaka hi nxambilo. Nxambilo wu xanisa Matanato hikuva u tiboha ku nyenya vavasati va Machangana. U ri: “Ndzi ri xibelana xona ndzo tshama ndzi bejile mina Matanato, a ndza ha lavi no xi vona.” (*Hlamba: 10*). Leswi swi paluxa leswaku nxambilo wu n'wi pfarile mahlo, a nga ha koti ku vona ndlela, wo guguruteka emunyameni. Hambiswiritano Matanato u “hlamba vunwa” a tlhelela ekaya a ya lovola nhwana wa Mutsonga.

2.3.3. NKOKA WA VITO RA *HLAMBA VUNWA NANDZUWE* (1977b)

Minkarhi yo tala vito ra tsalwa ri paluxa hungu leri nga ndzeni ka rona. Mhaka leyi yi fambelana ni vito ra tsalwa ra *Hlamba vunwa* (1997b) laha hi kumaka leswaku vito leri ri hi paluxela timhaka leti nga endzeni ka tsalwa leri. Xifaniso xa ku “hlamba” i xa ku basisa, xo susa leswi nga fanelangiki ku va kona-thyaka. Vunwa na byona a byi kahle, bya fana ni thyaka.

Vito ra tsalwa ra *Hlamba vunwa* (1997b) i xivulavulelo lexi hlamuselaka leswaku munhu u fanele ku vulavula ntiyiso, a tshika ku hembra. Loko hi xiyisisa eka tsalwa, hi kuma Mavhavaza a ri yena la byelaka Matanato ku tshika ku hembra. Marito ya ku “hlamba vunwa” ya humelela kakhume eka tsalwa. Eka nkarhi wun’wana hi twa Mavhavaza a ku “Hlamba vunwa Chauke. U ta ma mita marito yalawo u ya vulaka.” (*Hlamba*: 9). U tlhela a tshikelela a ku: “Ndzi ri hlamba vunwa Chauke.” (*Hlamba*:10). Ku va a rhangisile “ndzi ri” swi kombisa ku tshikelela hikuva yena a a rhandza leswaku Matanato a tshika ku hembra.

Matanato u hetelela hi ku “hlamba vunwa” lebyi hi ku tshika Rhoda loyi a a rhandzana na yena, a ya lovola n’wana buti wa N’wa-Xirhami loyi a a ri Mutsonga wa xiviri. Ku seketela ku hlamba ka Matanato vunwa u ri:

Heyi Mugwena, ndzi ponile ku lahleka ni ku dyiwa
ndzi ri karhi ndzi copeta... Loko yi ri mhaka ya ku
hlamba vunwa a ndzo hleka ntsena kambe a yi nga
ndzi khomi kahle. (*Hlamba*: 51)

Mhaka leyi yi kombisa leswaku vunwa a a byi hlambile, kutani a a ti yimiserile ku hanya vutomi lebyintshwa. Ku seketela ku hlamba ka yena u ri: “Mi ndzi hlambisile vunwa... (*Hlamba*: 59). Marito lawa ya kombisa leswaku hakunene u tshikile ku hembra.

2.3.4. SWIMUNHUHATWA

Hi vile hi boxile eka ndzima ya 1 leswaku swimunhuhatwa i swa nkoka eku paluxeni ka hungu ra tsalwa. Eka tsalwa ra *Hlamba vunwa* (1997b) hi ta xopaxopa swimunhuhatwa swa mune ku nga: **Matanato**, nuna wa N’wa-Xirhami, **Mavhavaza**, munghana wa Matanato, **N’wa-Xirhami** nsati wa Matanato na **Rhoda**, loyi a a rhandzana na Matanato.

2.3.4.1. MATANATO

Matanato i ximunhuhatwankulu xa tsalwa ra *Hlamba vunwa* (1997b). Vito leri i riviti-nkatsano leri nga vumbiwa hi nsinya wa riendli ra “-ta” na risivinene ra “tona”, ku lungeleriwa xirhangi “ma-” ku vumba riviti. Matanato i ximunhuhatwa lexi taka na mahungu eka tsalwa. Swiendlo swa yena swi fambelana na vito ra yena.

Matanato i munhu loyi a titekelaka ehenhla. U vula leswaku vavasati va Machangana a hi vavasati lavanene hikuva a va swi koti ku hlamba. Wa va sandza, a vula leswaku a va nchumu loko a va pimanisa ni vavasati va le madorobeni. U ri: “Ndzi ya kwihi na vavasati va Machangana mina? Ndzi rivaleni.” (*Hlamba*: 10). Matanato a a vula marito lawa loko vanghana va yena va n’wi kombisa leswaku vavasati va Machangana va kahle swinene. Xivutiso xa Matanato xi paluxa leswaku a ku na ndhawu ya vavasati va Machangana embilwini ya yena.

Ku sola ka yena vavasati va Machangana ku tlhela ku paluxiwa loko a ku: “Vavasati va le makaya va ni thyaka mani Mugwena mani!” (*Hlamba*: 28). Rito ra “thyaka” ni ku vuyelela “mani” eka “mani Mugwena mani” swi tshikelela rivengo leri a nga na rona eka vavasati va Machangana. U tlhela a tiyisisa ku thyaka ka vavasati va le makaya loko a ku:

U vula leswo u ta swi kota ku hanya ni wansati loyi
a hlambaka kan'we hi vhiki xana? (ibid.).

Ku hlamba kan'we hi vhiki na swona swi tshikelela mpimo wa thyaka ra vanhu
va kona. Ku titekela ka yena ehenhla ku tlhela ku paluxeka loko a ku:

Ku mi byela xiheri, mina Matanato a ndzi yena wo
ta tlhela ndzi vuyela eka **va-N'watshwikitshwa** va
swibelana mina. Se ndzi humile kwalaho. Yanani
n'wina mi lavaka ku landzelela vavasati va
Machangana, swilo swo ka swi nga pfuni nchumu,
no dyondza a swi dyondzangi, no hlamba a swi
hlambi. (*Hlamba: 9*).

Rito ra **va-N'watshwikitshwa** ri kombisa xiyimo xa maambalelo ya wansati
wa Muchangana loyi a nyenyiwaka hi Matanato. U va vula “swilo swo ka swi
nga pfuni nchumu”. Rito ra “swilo” ri sola vavasati va Machangana lero a vona
va nga fanelangi ku va eka ntlawa wa vanhu, kutani a va yisa eka ntlawa wa 8
wa swilo. Mhaka leyi yi kombisa leswaku a va na nkoka evuton'wini. U tlhela
a tshikelela mhaka ya leswaku va ni thyaka hi ku vula leswaku a va koti ku
hlamba.

Matanato i ximunhuhatwa lexi nga tsakeliki ku tsundzuxiwa. Loko vanghana
va yena va n'wi tsundzuxa leswaku leswi a swi endlaka swo tshika nsati a
rhandzana na magumbegumbe ya Joni swi ta n'wi hlohlonyisa miri, yena u ri:
“Ma nga tsitsingela byala bya ka Mayimayi mi tshika le ta ka mina.” (*Hlamba:*
9). Laha u kombisa leswaku a nga lavi ku ngheneleriwa eka leswi a swi
endlaka. Loko va sindzisa ku n'wi kombisa ndlela, u ri: “Pfanani mi ndzi
wisisa mi ndzi tshika ndzi tiendlela leswi rhandziwaka hi mbilu ya mina.”
(*Hlamba: 11*). Marito lawa ya paluxa leswaku a nga rhandzi ku tsundzuxiwa.

Hi tlhela hi vona Matanato a ala ku tsundzuxiwa endzhaku ka loko a kumile mali ya xitokofela. Mavhavaza, tanihi hi munghana wa xiviri, u n'wi kombela leswaku a n'wi nyiketa mali a n'wi fambela na yona ehositele hikuva Matanato a a lava ku sala a hungasa vusiku hinkwabyo. Matanato u hlamula a ku:

Kasi ndzo va xihlangi mi nga ta ndzi khomela mali xana? ...ku hoxa mali exikhwameni swi kala swi lava ku pfuniwa sweswo? (*Hlamba: 25*).

Mahlamulelo lawa i yo sola miehleketo ya Mavhavaza. Mihandzu ya ku ala ku tsundzuxiwa u yi tshovela hi ku hatlisa hikuva mali ya xitokofela yi tekiwile hinkwayo hi tinsula-voya.

Hi tlhela hi kuma leswaku Matanato i ximunhuhatwa lexi pfumalaka vumunhu byo tiya hikuva hi vona a hundzuka eka mavonele ya yena ya ku sandza vavasati va Machangana. U hundzuka endzhaku ka loko a kumile leswaku Rhoda loyi a a n'wi vula murhandziwa, a a ri n'wana buti wakwe Tshikani loyi a a khorwile eJoni, a tlhela a lova swi nga tivanga hi munhu ekaya. Ku cinca ka yena ku vonaka loko a ku: “Hey! Ndzi ponile ku lahleka mani. A ndzi tivi a ndzi lo ngeniwa hi yini?” (*Hlamba:44*). Manuku wa swi vona leswaku leswi a a swi endla a swi nga ri kahle, u tlhela a tivutisa xivutiso xo ka nhlamulo. U tlhela a byela munghana wa yena a ku “Heyi Mugwena, ndzi ponile ku lahleka ni ku dyiwa ndzi ri karhi ndzi copeta”. (*Hlamba:51*).

Mhaka leyi yi paluxa leswaku Matanato a a tshuterile swiendlo swa yena ehansi. U vula leswaku mavonelo ni swiendlo swa yena leswo biha, u swi cukumeta ekule, naswona a nga ha lavi ku langutisa endzhaku, kambe u lava ku langutana na leswi swa ha taka. (*Hlamba: 52*). U hetelela hi ku khensa munghana, tlhelo mukon'wana wakwe loko a vile ni xivindzi xa ku n'wi tsundzuxa a nga heli mbilu. U ri:

Mukon'wana wa mina Mavhavaza, ndza mi nkhenza hakunene. Loko va ku ku na wanuna wa xiviri va vula n'wina. Mi ndzi hlambisile vunwa...
(*Hlamba*: 59).

Rito ra “hakunene” ri kombisa leswaku mhaka leyi a yi vulaka yi huma emakorhweni ya mbilu ya yena. Xivulavulelo xa “mi ndzi hlambisile vunwa” xi kombisa leswaku u swi tshikile hinkwaswo leswi a a swi endla.

2.3.4.2. MAVHAVAZA

Mavhavaza i xisihalali eka tsalwa ra *Hlamba vunwa* (1997b) hikuva u kaneta hinkwaswo leswi vuriwaka hi ximunhuhathwankulu. U byela munghana wa yena leswaku a nga sandzi ndhavuko wa yena. Hambiloko Matanato a oma ni mbhinyi wo pfumala xikomu, a nga heli mbilu, u n'wi kaneta a kondza a vohla.

Mavhavaza i munhu wa vumunhu byo tiya hikuva a nga hundzuki eka mavonelo ya yena. Hambiloko munghana wa yena a n'wi onga hi tindlela hinkwato leswaku a lava wansati exikarhi ka vavasati va le Joni, a nga swi yingisi. U yima hi mhaka yin'we ya leswaku u lava ku teka wansati wa le makaya. U ri:

...mina ndzi navela ku kuma wansati loyi a hanyaka xihina xa ka hina... Ndzi Muchangana wo hetelela. (*Hlamba*: 6)

Marito lawa ya paluxa leswaku Mavhavaza i munhu loyi a ehleketaka xitswatsi, a nga lavi ku welawela tinxaka ta makhombo. I munhu loyi a rhandza ndhavuko wa yena. Hi twa a ku:

U nga titoloveti ku hamba u sandza ndhavuko wa wena hi ku vona swinyotinyoti swa laha madorobeni. (*Hlamba: 28*).

Mavhavaza i ximunhuhata lexi nga ni rirhandzu ni ntwela-vusiwana. U rhandza ku tsundzuxa munhu loko a lahleka, naswona u n'wi tsundzuxa hi ndlela ya rirhandzu. Hi kuma a ri karhi a ringeta ku tsundzuxa munghana wa yena Matanato loyi a a tlunyiwile mahlo hi vavasati va le madorobeni. Matanato a a khovolela vavasati va le makaya hi ku vula leswaku va ni thyaka. Mavhavaza u ri:

Va ni thyaka ra yini? Wena Matanato ndza ku byela leswaku hlamba vunwa lebya wena. Manana loyi a nga ku veleka a a ri ni thyaka xana? Hambani a ri na rona, xana a nga ku kombangi misava leyi u nga eka yona wena namuntlha? (*ibid.*).

Mavhavaza u vutisa swivutiso swo pfumala tinhlamulo ku ringeta ku kombisa Matanato leswaku leswi a swi endlaka a swi lulamanga. U n'wi byela leswaku u fanele ku hlamba vunwa lebyi a nga na byona bya ku sapatela vavasati va Machangana. Mavhavaza u yisa emahlweni ku laya ni ku tsundzuxa Matanato hi ta vutomi. U n'wi tsundzuxa leswaku vavasati va Joni va lava mali, loko wanuna a nga ha ri na mali va n'wi pfutsekisa bya mbyana. U ri:

A hi ku tala vavanuna lava nga dyiwa kwale madorobeni. Loko se va nga ha ri na nchumu va hlongoriwa ku fana na timbyana. (*Hlamba: 33*)

Lowu i ntiyiso wo hetiseka hikuva loko wanuna a nga ha verengi wa hlongoriwa emadorobeni ku nghena lava nga ni swa le mandleni. Mavhavaza i ximunhuhata lexi lehisaka mbilu hambiloko Matanato a n'wi hlamulela

etlhelo. Matanato u tisirhelela eka manyala lawa a ma endlaka hi ku vula leswaku nsati wa yena N'wa-Xirhami u nwa ngopfu. Mavhavaza u n'wi hlamula a ku:

Loko nsati wa wena a humile exiporweni swi ala kwihi ku ya ekaya u ya tilavela wanhwana wa Muchangana u n'wi lovola, u n'wi teka u ta tshama na yena haleno Joni ku tlula ku tlanga hi mali, nkarhi ni vutomi bya wena ni swihlangana-malini swa tiko leri ra Joni lava nga pfuneki nchumu handle ka ku ku dyela mali u sala evusiwaneni? (*Hlamba: 9*).

Ndzimana leyi yi tele marito ya ku laya ni ku tsundzuxa. U n'wi tsundzuxa ku tshika ku tlanga hi mali ni vavasati va Joni, naswona u fanele ku ya lovola wansati wa Muchangana, kutani a n'wi yisa eJoni a ya tshama na yena.

2.3.4.3. N'WA-XIRHAMI

N'wa-Xirhami i ximunhuhatwa lexi nga ni mbilu yo tiyisela. U tiyimiserile ku aka muti na Matanato, nuna wa yena loyi a a nga ha n'wi rhandzi. Matanato a a kokiwile rinoko hi swihlangana-malini eJoni. Hambiswiritano, N'wa-Xirhami a nga heli mbilu, u tibyela ku yisa ndyangu wakwe emahlweni. N'wa-Xirhami i munhu loyi a nga ni rirhandzu ni mafundzha eka nuna wakwe. Mhaka leyi yi paluxeka loko Matanato a n'wi vitana. U fika a nkhinsama a ku: "Vulavulani tata wa Khegu, ndzi ta mi yingisa." (*Hlamba: 29*). Mafundzhelo yo tano ya kombisa xichavo lexi a nga na xona eka nuna wa yena. Mafundzha ya paluxiwa swinene hi ku nkhinsama ni ku vula nuna "tata wa Khegu." Leswi swi kombisa xichavo.

Vumunhu bya N’wa-Xirhami byi tlhela byi paluxeka loko Matanato a n’wi byerile leswaku u fanele ku lavela Mavhavaza nhwana. Vukhale bya Mavhavaza byi hlamarisile N’wa-Xirhami kutani a ku:

Ndzi chavela leswaku siku rin’wana hi nga tikuma
hi hoxile n’wana wa vanhu emiringweni, se hi nga
ha tivi leswaku vutumbelo u ta byi kuma kwihi?”
(ibid.).

Xivutiso xa muxaka lowu xi vutisiwa hi munhu loyi a nga ni vumunhu hikuva a nga lavi ku peta un’wana endzhopeni. N’wa-Xirhami i munhu loyi a rhandzaka nuna wakwe hi rirhandzu leri hlamarisaka. Loko a vonile leswaku Matanato u khorwile eJoni, u yile eka muprofeta Ramudzuli leswaku va n’wi vuyisela nuna wa yena. Rirhandzu leri ri paluxeka loko N’wa-Xirhami a yisiwa ku ya khongeleriwa ku tshika byalwa. Hi twa a byela Ramudzuli a ku:

Ndzi rhangile ndzi ta kombela ku ri mi khongelela
nuna wa mina leswaku a vuya ekaya a tshika leswi
a swi endlaka, hikuva nhlupheko a wu ri wukulu
emutini wa hina. (*Hlamba*: 49).

Mhaka yo tani yi endliwa hi wansati loyi a nga na rirhandzu ra ntiyiso. U tlhela a ku: “Hi yaloyi nuna wa mina u vuyile,…” (ibid.). Laha u tiba xifuva hi ku tsaka hikwalaho ka leswi nuna a nga vuya. Marito ya “nuna wa mina” ya kombisa vun’wini, leswi kombisaka mpimo wa ku tinyiketela ka yena eka vukati lebyi. Leswi swi komba ni leswaku mhaka ya ku nwa byalwa a yi vangiswa hi xivundza xa ku va nuna a ri kule.

2.3.4.4. RHODA

Rhoda i muluthanyi eka tsalwa ra *Hlamba vunwa* (1997: b). U luthanya Matanato na nsati wakwe N’wa-Xirhami. Rhoda i ximunhuhatwa lexi pfumalaka xichavo. Mhaka leyi yi vangwiwa hi ndhawu leyi a kuleleke eka yona hikuva emadorobeni xichavo xi kala bya guxe ehodela. Lexi Rhoda a a kota xona i ku tshama etlhelo ka Matanato va ri karhi va tiphina hi mihloti ya khwini. Mhaka ya ku tshama na Matanato yi paluxeka loko xitokofela xi hela. Rhoda u byela Matanato leswaku va fanele ku ya eka vona a nga si ya ehositele. Loko vanghana va Matanato va ala, u ri:

Loko va nga si lavi sorhayit va tluwele buti va
tluwele va swi fambela. Wena wa tlela le kaya. *Dit
maak nie saak nie.* (*Hlamba*: 24).

Marito ya leswaku Matanato u fanele ku ya etlela eka va Rhoda hi wona ya paluxaka mpfumaleko wa xichavo hikuva hi Xintu, xigangu xa n’wana wa xisati a xi fanelanga ku endzela evukweni. Rhoda i munhu loyi a nga vileliki hi vutomi bya Matanato. Mhaka leyi yi paluxeka loko Matanato a khutuziwile, ematshan’wini yo rilela vutomi bya Matanato, hi twa a ku “...wena sala mina ndi to ya teka byiburuku bya Buti Zaki na hembe bya kona”. (*Hlamba*: 25).

Mahanyelo ya Rhoda ni mbangu wa kona swi paluxiwa ni hi ririmi leri a ri vulavulaka, leri katsaka Xitsonga xo phewa, Xisuthu ni Xibunu.

2.3.5. MBANGU

Tanihiloko hi hlamuserile eka 1.8.4. leswaku mbangu i ndhawu laha timhaka ta tsalwa ti humelelaka kona, hi rhandza ku xiyisisa leswaku timhaka ta tsalwa ra *Hlamba vunwa* (1997b) ti humelela kwihl.

Timhaka ta tsalwa leri ti humelela eka tindhawu timbirhi, ku nga emakaya ni le madorobeni.

2.3.5.1. MBANGU WA LE MAKAYA

Eka Xigalo, emakaya hi laha Matanato a nga kulela kona a nga si ya xambila eJoni. Mbangu lowu eka tsalwa wu vonaka loko Matanato a vuya hi le dorobeni ni munghana wakwe Mavhavaza loyi a a huma eBileni Masia. Mutsari u hi kombisa ku saseka ka ndhawu hi ku hlamusela ku saseka ka tindlu ni swifuwo swo hambana-hambana leswi a swi fuyiwile. Matikhomele ya vanhu va ndhawu leyi ya kotile ku koka rinoko ra Mavhavaza. (*Hlamba: 28*).

Mhaka yin'wana leyi paluxaka mbangu wa le makaya i ya loko Topisa a gangana na Mavhavaza. U suka a ya vikela vakhegula lava a va dzumbile exivaveni. Mutsari u ri: "Hi loko a suka a ya le xivaveni a ya khinsama a va vikela. Vakhegula se va ba nkulungwana..." (*Hlamba: 31*). Xivava i ndhawu leyi kombaka mbangu wa le makaya, ndhawu leyi yi endliwile hi ku dzimiwa ka timhandzi, kutani ku biyeletywa hi mahwayi ya nhlangua kumbe xikhavi, kumbe ya murhi wun'wana ni wun'wana. Vanhu va swekela eka yona ndhawu leyi va tlhela va dzumba eka yona. Maendlelo ya Topisa na wona ya paluxa mbangu wa le makaya hikuva u ya va vikela leswaku yena u gangiwile.

Mbangu wa le makaya wu tlhela wu paluxiwa hi mbulavurisano wa Mavhavaza na Topisa laha Mavhavaza a nge:

Ndzi komberile tatana Matanato leswaku va hi kumela tihomu ta khume ni timbuti ta khume hi ta sungula ku fuwa laha kaya. Kaya ri saseka hi swifuwo. (*Hlamba: 45*).

Mhaka leyi yi seketela mbangu wa le makaya.

2.3.5.2. MBANGU WA LE MADOROBENI

Mbangu wa le madorobeni wu paluxeka emasunguleni ya tsalwa, laha mutsari a nge:

Matanato a nghena ekamareni ya munghana wa yena le hositele ya Jeppe ku ya n'wi pfluxela, kutani a kuma a lo dzoo, ... (*Hlamba: 1*)

“Hositele” i ndhawu laha vavanuna lava va nga xambila va etlelaka kona loko va chayisile emintirhweni. Ndhawu leyi yi kumeka emadorobeni ntsena hikuva hi kona ku nga ni mintirho leyi vavanuna va singilelaka mindyangu ya vona kona.

Hi tlhela hi kuma mbangu wa le madorobeni eka mbhurisano wa Matanato na Mavhavaza loko a ku:

He Matanato, loko a wonge mina na wena ha twanana, a hi fanele hi hambana ni miringo ya le **malokhexini**, hi tinwela vuputsu kwala Mukhalabyeni. (*Hlamba: 7*).

Riviti ra **malokhexini** i rito leri paluxaka mbangu wa le madorobeni hikuva i ndhawu leyi ku tshamaka mindyangu ya Vantima. Ku tshama vanhu va tinxaka to hambana, naswona ku ni vugevenga. Leswi swi paluxeka loko Matanato a tekeriwa mpahla ni mali leyi a a yi kumile ya xitokofela. Matanato u byela vanghana va yena a ku:

A ku vulavula nkuzi ya vona a ambale manghilazi yo fana ni ya mina lama a ndzi ma ambele emahlweni. Ndzi twa a ku: “*kipa baji yakho*”, ndzi hluvula ndzi n’wi nyika. “*kipa hembe ne zihlangu zakho*,” ndzi hluvula ndzi teka ndzi n’wi nyika. (*Hlamba: 26*).

Hi tlhela hi paluxeriwa mbangu wa le madorobeni hi maxewetelo ya mana wa Rhoda. Loko a xeweta Matanato mukon’wana wakwe u ri: “*Hoe gaan dit vakhwenyani?*” (*Hlamba: 40*). I xiyila eka Vatsonga ku xeweta mukon’wana wa wena. Ririmi leri a ri tirhiseke i xithathalapha lexi hlanganisaka Xizulu ni Xibunu, leswi swi paluxa ku hlangana ka tinxaka to hambana emadorobeni.

2.3.6. RIRIMI

Hi vile hi vurile eka ndzima yo sungula leswaku ririmi i ra nkoka eku paluxeni ka hungu ra tsalwa. Mahatlane (1997: b) u kombisa vutivi bya marito hi ku tirhisa marito hi ndlela ya risima.

2.3.6.1. NTIVO-MARITO

Mavhavaza na Matanato a va dzumba swin’we minkarhi yo tala. Eka mbulavulo wa vona hi twa Mavhavaza a kombisa Matanato leswaku u famba ngopfu. U ri: “...na wena u xona **xilota nkondzo**.” (*Hlamba:1*). Riviti – nhlngano ra **xilota-nkondzo** ri kombisa ku va munhu a famba ngopfu, a nga swi koti ku tshama endhawini yin’we. Loko va ha tshamile va bula, Matanato u byela Mavhavaza a ku: “Ku na **ximehlwana** lexi ndzi nga xi tumbeta matolo.” (*Hlamba: 2*). Riviti ra **ximehlwana** ri vula mpimo wo karhi wa xihoko.

Loko Mavhavaza a byerile Matanato leswaku u lava ku lovola wansati wa le makaya, Matanato u n'wi tshova mandla a ku:

Emakaya u ta kuma yini kamundzina? **Vavasati swi lo vuya** laha dorobeni ...wa swi vona na wena leswaku **swiponono** swi tele. (*Hlamba: 5*).

Ku va **vavasati swi lo vuya** swi kombisa ku tala ka vona emadorobeni, kasi riviti ra **swiponono** ri kombisa ku saseka ka vavasati lava.

Ku pfumala vutivi ka Mavhavaza ku kombisiwa hi ku va a tshovelela wachi leyi a xisiwile leswaku yi ta n'wi mangalela loko a sala a onha swin'wana endlwini ya Mulungu. Mavhavaza u ri:

Loko ndzi languta xilo lexi vange i wachi laha khumbini, ndzi twa xi ku the – the – the, se ndzi anakanya leswaku xi tekile mahungu hinkwawo. Ndzo xi **pfotlosela** ivi xi miyela xi nga ha fambi. (*Hlamba: 16*).

Riendli ra **pfotlosela** ri kombisa ku tshoveleriwa ka wachi hi matimba lero a nga ha lavi leswaku yi n'wi potela leswi a fayeke tikhapu.

Loko va ri exitokofeleni, Matanato u kombisa mutshami-wa-xitulu leswaku vanhu va navela swakudya leswi swekiweke. U ri: “Vanhu ma va vona leswo se va sungula ku **phoma-phomisa marha...**” (*Hlamba: 22*). Ku **phoma-phomisa marha** swi komba ku va vanhu va navela ku dya swakudya leswo xawula.

Mutshami-wa-xitulu u kombisa ku tala ka swakudya swo hambana-hambana hi ku tirhisa riviti ra **swilovolovo**. U ri: “A hi dyeni **swilovolovo** hi tiphina.”

(*Hlamba*: 23). Riviti ra **swilovolovo** ri kombisa ku tala ka mihlovo ya swakudya leswi a swi ri kona naswona swi ri leswi nandzihaka. Hi tlhela hi kuma mutshami-wa-xitulu a kucetela vavanuna leswaku va tilavela swa le makheheleni. U ri: “Loko mi nga burisani na vona vasesi lava va ta mi endla **swichumani**.” (ibid.). Riviti ra **swichumani** ri kombisa vavanuna lava chavaka vavasati hikwalaho ka ku tinyuma leswi va nga xiswona.

Ku dyeriwa mali ku kombisiwa hi riendli ra **kevetla**, laha Mavhavaza a ringeta ku kombisa Matanato leswaku va n’wi heta. U ri: “Timali va karhi va **kevetla**, va n’wi pfuneta ku ti dya hikuva ti n’wi talerile.” (*Hlamba*: 27). Ku dyeriwa ka Matanato mali ku tlhela ku tshikeleriwa hi yena Mavhavaza laha a nge: “Loko se va ku **kutlile** u sala u nga ha ri na nchumu, a nge he ku voni na leswaku u munhu.” (*Hlamba*: 33). Riendli ra **kutlile** ri kombisa ku va u dyeriwile mali u sala u ri hava nchumu.

Xitsatsatsa, ntsumi ya ka Makhuvele u vikela va ka Chauke leswaku Mavhavaza u vonile ntombi eka vona. U ri: “Hina hi rhumiwile hi va ka Makhuvele ku ta mi byela leswaku u vonile **muthimba** laha mutini wa ka Chauke.” (*Hlamba*: 35). Riviti ra **muthimba** i rito leri bumabumelaka nhwana hikwalaho ka vumpama byakwe. Ri kombisa leswaku Topisa a a sasekile.

Nkanelo lowu wu paluxa swinene nyiko leyi Mahatlane (1997b) a nga na yona eku tirhiseni ka marito. Ndlela leyi a tirhisaka ha yona marito yi paluxa vutivi bya xiyimo xa le henhla eka marito ya Xitsonga.

2.3.6.2. MAENCISI

Tanihilaha hi swi voneke eka tsalwa ra *Ndlandlalati* (1986a) leswaku maencisi a ya ri matutu, ni le ka tsalwa leri ra *Hlamba vunwa* (1997b) hi kuma leswaku ya tele swinene. Kutani hi ta hlawula mangari mangari hi xopaxopa wona.

Maencisi ya tirhisiwa hi Mavhavaza loko a hlamusela leswi a a tirhisa xiswona emutini wa Mulungu loyi a a ri munghana wa yena. Hikwalaho ka vutivi byintsongo eka timhaka ta swa Xilungu, u tsuvulerile swiluva leswi a swi khavisile jarata hikwalaho ka leswi a byeriwile ku basisa jarata. Nsati wa Mulungu loko a humela ehandle u kalakarile kutani swi hlamarisa Mavhavaza. U ri: “Hi mpfhuka ndzi nga yima ndzi ku **dziribya**, a ndzi nga twisisi leswaku ku humelerile yini.” (*Hlamba*: 13). Riencisi leri ri kombisa ku yima ka munhu loyi a hlamaleke, mayimelo ya kona u va a lo thwixi, a nga ninginiki.

Hi tlhela hi kuma riencisi loko Mavhavaza a lota mikwana yo dya hi yona. U ri: “Loko se ndzi nghenela mikwana ya tafula, ndzo vona yi bvinyekile. A yi nga karihi. Se ndzi lota, ndzi lota yi ku **cipi!**” (*Hlamba*: 14). **Cipi**, i riencisi leri kombisaka xiyimo xa mukwana lowu xekaka swinene. Wu tsema nchumu wo karhi hi ku copeta ka tihlo. Ku kariha ka mikwana leyi swi onherile Mavhavaza hikuva nsati wa Mulungu u tsemiwe tintiho hi yona. Mavhavaza u ri:

Timhaka ti onheke loko a hangunuxe malepula na mikwana, kutani a xekiwa rintiho hi mukwana ngati yi ku **popopo!** (*Hlamba*: 15).

Riencisi ra **popopo** ri kombisa ku huma ka ngati hi xitalo eka rintiho leri nga xekiwa hi mukwana lowu a wu lo cipi! Riencisi ra **popopo** hi tlhela hi ri vona ri tirhisiwa ku kombisa ku huma ka ngati ya Xihangalasi loko a lumiwile hi timbyana ta Mavhavaza. Mutsari u ri: “Xihangalasi wa karhi wa kalakala ngati yi huma – **popopo!**” (*Hlamba*: 57). Leswi swi kombisa leswaku ngati a yi huma hi matimba naswona a yi tele swinene.

Mavhavaza u tirhisa riencisi ku kombisa xiyimo xakwe loko a wele hi tikhapu ta Mulungu. U ri:

Kutani tikhapu ta tsevu ti ndzi xupukela ti yayarheka hinkwato, mina ndzi sala ndzi lo **punavuna!** Loko ndzi languta xilo lexi va nge i wachi laha khumbini, ndzi twa xi ku **the – the – the**, se ndzi anakanya leswaku xi tekile mahungu hinkwawo.” (*Hlamba*: 16).

Riencisi ra **punavuna** ri kombisa ku tshuka ni ku tiputa leswaku u ta riha ha yini tikhapu ta vanhu. Kasi **the-the-the**, i riencisi leri kombisaka mpfumawulo lowu endliwaka hi wachi loko yi ri karhi yi famba. Loko tikhapu ti fayekile, u olerile a ya cukumeta kutani, hilaha swi veke swi kombisiweke hakona, a pfoflosela wachi hi ku chava leswaku yi ta vula leswi saleke swi humelela.

U tlhela a tirhisa maencisi ku kombisa ku nghena ka nsati wa Mulungu endlwini ya vuhlambelo. U ri: “**Whi, whi, whi**, rivanti ra yindlu ya vuhlambelo ro **nkhwa!**” (*Hlamba*: 16). Riencisi ra **whi, whi, whi**, ri kombisa ku humelela ka mhaka yin’wana ku nga se hela nkarhi wo leha leyo sungula yi humelerile, kasi riencisi ra **nkhwa** ri kombisa ku pfuleka ka rivanti leri a ri pfariwile. Mavulele lawa ya timhaka ya paluxa xiyimo lexo tika lexi a xi ri kona.

Mutsari u tirhisa riencisi ku kombisa ku nyuma ka Topisa loko a gangisiwa hi Mavhavaza. U ri: “Topisa **khodza-khodza-khodza**, wa nyumela hi ku tsaka” (*Hlamba*: 30). Riencisi leri ri kombisa ku korhamisela nhloko ehansi hi ku nyumela. Swi tala ku endliwa hi vanhwana loko va gangisiwa hi majaha. Nhwana u voyamisa nhloko loko a rhandza jaha leri.

Mayimele ya N’wa-Mbuvani loko a ya xeweta vayeni ya kombisiwa hi ndlela leyi: “**Nyakwi**, N’wa-Mbuvani o ya fika a khidzama kwala mahlweni ka vona.” (*Hlamba*: 34). Riencisi ra **nyakwi** ri kombisa ku yima ka munhu hi xihatla, a ri ni matimba.

Nchavo lowu Matanato a veke na wona loko ku ehleketeleriwa leswaku Rhoda a nga va a ri n'wana wa buti wakwe wu hlamuseriwa hi mutsari a ku: “**Dyu-dyu-dyu**, se a sungula ku rhurhumela Matanato.” (*Hlamba*: 43). Riencisi leri ri kombisa leswaku Matanato a fikile evugimamusi bya ku chava hikuva a rhurhumela bya rihlanga ra nambu. A a chava leswaku ku ta endleka yini hi vutomi byakwe.

Nkanelo lowu wu paluxa leswaku Mahatlane (1997b) u swi kotile ku tirhisa maencisi ku humelerisa hungu ra yena hi ndlela ya vutshila hikuva hi vona ya vula mhaka hi ndlela ya matimba eku seketeleni ka hungu ra tsalwa.

2.3.6.3. SWIVULAVULELO

Tanihilaha hi boxeke hakona eka ndzima ya 1 leswaku swivulavulelo hi swin'wana swa swikhavisa-ririmi leswi tsokomberisaka ririmi, mutsari laha u tirhisile swo hlaya ku paluxa hungu ra yena hi ndlela ya matimba ni ku xonga.

Hi boxile eka nkanelo wa swimunhuhatwa leswaku Mavhavaza a a ri munhu wo rhandza ku tsundzuxa munghana wakwe. Loko Matanato a gungula, hi twa a ku: “I se ke wa yini swi nga ta ku **peta nhloko** ethyakeni Cauke?” (*Hlamba*: 6). Xivulavulelo lexi xi humesela erivaleni leswaku leswi Matanato a swi endlaka swi ta n'wi vangela khombo na nhlomulo hikuva vavasati va Joni a va basangi. Loko Matanato a honisa xitsundzuxo lexi, hi twa Mavhavaza a tlhela a ku:

U **werile** Muchangana ndziwena. Mi famba mi wela-wela laha ko ka mi nga ku tivi. Siku rin'wana mi ta **hlomukela min'wala** mi nga tivi ku ri xivangelo i ncini. (*Hlamba*: 7)

Ku wela swi vula ku nghena endhawini leyi nga basangiki hikuva Matanato a a rhandzana na Mubusumani. A a tsakisiwa hi ku basa ka nhlonge a rivala leswaku i rixaka ra makhombo. Kasi **ku hlomukela min'wala** swi vula ku vabya mavabyi lawa ya nga tshungulekiki hi ku olova.

Xilumani u tsundzuxa Matanato hi ku tirhisa swivulavulelo hi ndlela leyi:

Kokwani Matanato va ringeta ku **tidlaya tindleve**.
Va ringeta ku **tipfala mahlo** va bangalela vufendze
bya vona va tivhikela va ri karhi va tiva leswaku na
vona va hoxela ndyangu wa vona. (*Hlamba: 9*).

Laha ku kombisiwa leswaku Matanato u endla ongeti a nga swi twi leswi a byeriwaka swona, u tlhela a endla onge a nga swi voni leswaku leswi a swi endlaka swi bihile.

Mavhavaza i munhu loyi a rhandza ku hungasa na vanghana va yena hi ku nwa byalwa. U tirhisa xivulavulelo ku kombisa ku nwa byalwa. U ri: "... hi ta burisana hi ri karhi hi **mama mihloti** ya Khwini wa nghilandhi." (*Hlamba: 11*). Ku **mama mihloti** swi kombisa ku nwa swilo leswi nandzihaka. U swi fananisa ni ku mama mafi lama nandzihelaka n'wana.

Loko vanghana va Matanato va tshamisekile leswaku va ta nwa byalwa, un'wana wa vona u ri: "Se hi **lotile tindleve** kokwana Mavhavaza." (*Hlamba: 12*). Laha u kombisa leswaku a a tiyimiserile ku yingisela mahungu lama Mavhavaza a a lava ku va byela wona. Vanghana vakwe a va tsakisiwa hi mahungu ya le Bileni Masia laha a a huma kona.

Nakambe hi kuma Matanato a tirhisa xivulavulelo ku kombisa ku ala ka N'wa-Xirhami leswaku a teka Rhoda. U ri: "Se ndzi tiyimiserile ku teka Rhoda... hambileswi a **dyaka makala** a swi nga tirhi nchumu." (*Hlamba:38*). Leswi swi

kombisa mpimo wa ku kariha. U tlhela a ku: “Hayikhona, wansati a nga ndzi fumi mina phela. Ndzi to swi **ba hi makatla**”. (ibid.). Ku **ba hi makatla** swi vula ku tiendla onge a wu swi twi leswi u byeriwaka swona.

U tlhela a kombisa leswaku u karhele hi nsati wakwe N’wa-Xirhami. U ri: “Phela wansati loyi u ndzi **nghenile ematsolweni**.” (ibid.). Mhaka leyi yi paluxa leswaku a a nga ha lavi ku twa nchumu hi N’wa-Xirhami kutani u lava ku ya lovola Mulungu wakwe Rhoda. Mutsari u tirhisa xivulavulelo ku kombisa leswaku Matanato u khomiwile hi tingana loko swi kumeka leswaku Rhoda loyi a a lava ku n’wi lovola i n’wana wa buti wakwe loyi a nga kholwa eJoni a tlhela a lova swi nga tivi hi munhu wa le kaya, hilaha swi nga kombisiwa hakona eka nkanelo wa swimunhuhatwa. U ri:

Sofia u hetelerile hi ku va humesela swifaniso swa
Tshikani no va yisa esirheni ra yena, se **va kolwa
hi yo oxa**. (*Hlamba*: 43).

Leswi swi kombisa leswaku va swi vonile leswaku Rhoda i n’wana wa Tshikani. Matanato u lo khomiwa hi tingana hikuva munhu loyi a n’wi vula nsati a a ri n’wana wa yena.

Nkanelo lowu wu kombisa swinene leswaku Mahatlane (1997b) u swi kotile ku tirhisa swivulavulelo hi ndlela yo xonga ku paluxa hungu ra yena.

2.3.6.4. SWIVURISO

Tanihiloko swivuriso swi ri swa nkoka eku paluxeni ka hungu ra tsalwa, eka tsalwa leri na kona Mahatlane (1997b) wa swi tirhisa ku humesa hungu ra yena.

Xivuriso xo sungula xi kumeka loko Topisa a gangisiwa hi Mavhavaza, kutani Topisa u hlamusela leswaku a nga ha ri ntombi hikuva u onhiwile hi Xihangalasi loyi a nga n'wi nyenya. Mavhavaza wa swi amukela a ku: **“Rhanga va koka na vana va rona** ku vurile vatolo.” (Hlamba: 30). Xivuriso lexi xi hlamusela leswaku loko u teka wansati la nga ni n'wana u teka ni n'wana wa yena. Mhaka leyi yi kombisa leswaku Mavhavaza a a tiboha ku teka Topisa na n'wana wa yena, Tshikani. Mutsari u tirhisile xivuriso ku kombisa vukona bya mhaka yo tano evuton'wini lero ku kala ku va na xivuriso xo yi boxa.

Loko Topisa a hlomile eka Mavhavaza, hi vona Xihangalasi a n'wi landza kwale vukatini byakwe. Tata wakwe, Xifiringoma a a n'wi arisa ku landza Topisa, a n'wi byela leswaku u n'wi nyenyile khale. Xihangalasi a ku: **“Xilandza nsati a va hleki kambe va hleka xilandza - nyini.”** (Hlamba: 53). Mhaka leyi yi kombisa leswaku munhu loyi a landzaka nsati wakwe a nga hlekiwi kambe ku hlekiwa n'wana loyi a landzelelaka manana wa yena loko a tharile vukati. Hi ku tirhisa xivuriso lexi mutsari u kota ku boxa hungu rakwe hi vutshila.

Xihangalasi u arile ku tsundzuxiwa hi tata wa yena kutani a famba a ya eka Makhuvele laha a nga sasametiwa hi timbyana ti n'wi handzulela. Mavavisekelo ya yena ya bohile vadokodela ku n'wi tsema milenge. Vugono lebyi u lo tivangela. Mavhavaza a n'wi hlekula a ku : **“U dlele nyoka a ndzuluta a nga swi tivi leswaku ta miclele ta n'wi vona.”** (Hlamba: 59). Leswi swi vula leswaku loko u hlurile munhu u nga ha n'wi karhati kumbe ku byeletela vanhu leswaku u n'wi hlurile hikuva u ta kuma matimba a ku hlula. Xihangalasi a a hlurile Topisa hi ku vula leswaku a nga onhanghi hi yena, kutani loko a tthelela eka Topisa hi vona a n'wi hlula.

Loko Xihangalasi a hluriwile hi Topisa hi vona Matanato a kholela Xihangalasi a ku:

Mufana loyi Xihangalasi u sukile ekaya a ehleketa leswo laha ka Mavhavaza hi le **byandlani eka huku yo fa hi mafurha**, a a nga tivi leswaku u ta tilavela **tinyiyi ta mimpoti**. (*Hlamba: 60*).

Laha Matanato u kombisa leswaku Xihangalasi a a ehleketa leswaku le ka Mavhavaza a ku na nchumu lexi nga n'wi karhataka loko a landza khale ka murhandziwa wakwe, kasi a a ya tichela mpfundze enhlokweni hikuva swi n'wi tshikisile mahanyelo lamo biha hi ndlela yo vava swinene. Nkoka wa xivuriso lexi i ku komba mfularhelano wa leswi a a swi ehleketa ni leswi a nga kuma swona.

Swivuriso leswi tirhisiweke swi kota ku humesa mongo wa timhaka hi ndlela ya risima. Nkoka wa swona i ku tshikelela mintiyiso yo karhi leyi nga xiyiwa exikarhi ka vanhu.

2.3.6.5. FENYA

Tanihilaha hi boxeke hakona eka 2.2.6.5 leswaku feny a i ra nkoka eku paluxeni ka hungu, ni le ka tsalwa leri hi kuma swi ri tano. Mhaka leyi yi paluxeka eka mbulavurisano wa Matanato ni munghana wakwe Mavhavaza loyi a nga vula leswaku u lava nsati. Matanato u ri: "Se u lava leswo hi nghenisa vavasati emvphilopheni hi ku posela vona xana?" (*Hlamba: 5*). Ndlela leyi a vutiseke ha yona ya hlekisa hikuva munhu a nge poseki hi mvhilopho. Naswona loko munhu a lava nsati u ya laha a nga kona a nga posiwi kunene.

Hi tlhela hi kuma feny a loko Mavhavaza a byela Matanato leswaku u fanele ku hlamba vunwa. Matanato u hlamula a ku "U ri ndzi hlamba vunwa? Hi swona wo ndzi nyika xisibi ndzi byi hlamba vunwa bya kona phela". (*Hlamba: 10*).

Laha Matanato u konyolola Mavhavaza hi ndlela yo hlekisa hikuva vunwa a byi hlambiwi hi xisibi kambe byo tshikiwa kunene. Mutsari u hi vumbela Matanato a ri munhu loyi a hlekisaka. Mavulavulelo ya yena ya dikida swinene. Hambiloko mhaka ya kona yi vava, yena u yi hlamusela hi ndlela yo hlekisa. Mhaka leyi yi paluxeka loko a byela vanghana va yena leswi a a dyisa swona emakhixini laha a a tirha kona. Emutini lowu, a ku byariwile mihandzu yo hambana-hambana ni matsavu. Matanato a a nga pfumeleriwi ku kha mihandzu leyi hambi ku ri ku kha miroho leswaku a ta xeva hi yona. U ri:

A ndzi xevisiwa hi munyu na mati kumbe chukele na mati, milaza kumbe xinyamana xa marhumbu ya homu, ndzi xi kuma xi ri xin'we kumbe swimbirhi swi papamarile ehenhla ka murhu wo basuluka wonge i mati ya nhlangasi. (*Hlamba: 20*).

Mhaka leyi a yi hlamuselaka yi vava swinene kambe yi hundzuka fenyha hikwalaho ka mahlamuselelo ya yena. Ku papamala ka nyama eka muthotho wo basuluka onge i mati ya nhlangasi hi swona swi hlekisaka hikuva Matanato u tirhisile xithathelo ku kombisa xiyimo xa swakudya leswi a a nyikiwa swona. U tlhela a yisa fenyha emahlweni hi ku hlamusela leswi a swi endleke loko a rhumiwa ku ya nyika ximanga swakudya swa xona, wa xi tekela, a xi nyika mulaza lowu a ku fanele ku dya yena. U ri:

Hi loko ndzi fika ndzi veka bikiri ra mulaza laha ximanga a xi tshamile kona, se ndzi hundza na puleti ya nyama, ndzi ya yi tshamisekela ndzi himela vuswa lebyiyani ni nyama, ndzi dya hi ku hatlisa, ndzi ehleketa leswaku ximanga na xona xi ta sala xi tiphina hi milaza loko mina ndzi tiphina-vu hi nyama ya huku. (*ibid.*).

Mahlamuselelo lawa ya hlekisa hikuva Matanato a nga endlangi leswi a a rhumiwile swona hi Misisi. U dyerile ximanga swakudya swa xona, a xi nyika milaza. Hikwalaho ka ku va xi nga tolovelangi ku dya thyaka leri a ri fanele ku dyiwa hi Matanato, xi n'awurile ku kondza Misisi a ta vona xiphiqo xa xona. Mhaka leyi yi kondzile yi khomisa Matanato a hehliwa hi ku yiva. Ndlela leyi a swi hlamuselaka ha yona yi borisa timbambu ta vahlayi.

Hi tlhela hi vona fenyana loko Matanato a hlamusela ndlela leyi a nga tekeriwa mpahla ha yona hilaha hi swi kombiseke eka nkanelo wa mbangu. U ri:

Ndzi twa a ku: “*khipa baji yakho,*” ndzi hluvula ndzi n'wi nyika. “*khipa hembe ne sihlangu zakho,*” ndzi hluvula ndzi teka ndzi n'wi nyika. Embilwini a ndzi khongela leswaku a ndzi siya na swo rhangisa ntsena. (*Hlamba: 26*).

Mhaka leyi ya hlekisa hikuva Matanato a a lo tivangela hikuva Mavhavaza a a n'wi byerile leswaku va famba va ya ehositele. Matanato u arile hi ku kuceteriwa hi xigangu xa yena Rhoda. Ku va a tekeriwile mpahla a sala ni swo rhangisa i mhaka leyi hlekisaka swinene ni ku khomisa tingana.

Fenya ri va kona ni le ka mahlamuselelo ya timhaka ta Mavhavaza. Ku pfumaleka ka vutivi bya swilo swa Xilungu hi swona swi tisaka fenya. Hi Mugqivela Mavhavaza a a hamba a famba ni Mulungu wakwe emutini wa yena leswaku a ya n'wi pfuna. Loko a fikile u byeriwile ku basisa rivala ra muti. Hi loko Mavhavaza a khulela hinkwaswo leswi a swi mirile ku sala ku basile. U ri: “Ndzo mukisana na mabilomu ndzi tsuvulela ndzi ya cukumeta le kule le! Kasi ndzi onhile hi ku pfumala vutivi.” (*Hlamba: 13*). Mhaka ya ku tsuvulela mabilomu yi hlekisa hi ku va yi kombisa ku pfumala vutivi ka yena.

Nakambe Mavhavaza u hi tisela feny a loko a lota mikwana yo dya hi yona hilaha swi kombisiweke eka nkanelo wa maencisi. Hi mavonelo ya yena mikwana a yi bvinyekile hikuva a yi nga xeki. Loko nsati wa Mulungu a ya hangunuxa malepula u xekiwile hi minkwana leyi a yi lo cipii! Leyi i mhaka leyi hlekisaka hikuva mikwana yo dya hi yona a yi fanelangi ku lotiwa. Mavhavaza u swi endlile hikwalaho ka vutivi byintsongo eka timhaka ta Xilungu.

Mutsari u swi kotile ku nandzihisa tsalwa rakwe hi ku tirhisa feny. Leswi swi endla leswaku tsalwa ri hanya.

2.3.6.6. SWIHLAMBANYISO

Tanihilaha hi swi voneke hakona eka tsalwa ra *Ndlandlalati* (1986a) leswaku Mahatlane u ni nyiko yo tirhisa ririmi hi ndlela ya vutshila, ni le ka tsalwa ra *Hlamba vunwa nandzuwe* (1997b) hi kuma a tirhisa swihlambanyiso ku paluxa hungu ra tsalwa ra yena.

Eka tsalwa leri hi kuma swihlambanyiso eka njhekanjhekisano wa Matanato na Mavhavaza. Mavhavaza i munhu loyi a nga rhandziki ku fambela emalokhixini. A a tsakela ku tshama ehositele hikuva ku rhurile. Mhaka leyi, a yi hlundzukisa Matanato kutani a koya munghana wakwe a ku “Se u vula leswaku hi fanele ku tshama hi **tikhumbarhetile wonge ho va swikhobana kamundzina?**” (*Hlamba*: 8).

Ku tikhumbarheta swi vula ku tifunengeta, kasi loko maendlelo lawa ya fana na ya **swikhobana**, ya komba ku rhomba endhawini yin’we. Kutani xihlambanyiso lexi xi kombisa leswaku va fanele va tshama endhawini yin’we va nga rhendzeleki. Leswi swi komba mpimo wa ku lava ka Matanato ku famba-famba.

Matanato u khovolela Mavhavaza loko a ala ku ya emalokhixini ku ya hungasa kona. U ri: “A wu n’wi twi Xikokololo?.. U lava ku tshama a lo kokololo, **wonge i xibodze loko xi foverile ekhambeni ra xona**”. (*Hlamba: 22*). Xihlambanyiso lexi xa yelana ni xa swikhobana. Xi kombisa leswaku Mavhavaza a nga tsakeli ku jikajika. U lava ku tihlayisa endzeni ka hositele. Matanato u n’wi fananisa na xibodze lexi titumbetaka ekhambeni ra xona loko ku ri ni nghozi.

Tanihilaha hi boxeke hakona eka nkanelo wa fenywa leswaku Matanato a a dya rikoko ra xilondzo emakhixini, hi n’wi vona a hlamusela nxambarheko wakwe hi ku tirhisa swihlambanyiso. U hi kombisa ku phyama ka xixevo lexi a a nyikiwa xona. U ri: “...kumbe xinyamana xa marhumbu ya homu, ndzi xi kuma xi ri xin’we kumbe swimbirhi swi papamarile ehenhla ka **murhu wo basuluka wonge i mati ya nhlangasi**.” (*Hlamba: 20*). Xihlambanyiso lexi xi kombisa leswaku muthotho lowu a wu nga nandzihi, a wu fana ni mati. Nyama leyi nandzihaka hi leyi nga ni murhu wa tinyeleti ku fana ni leyi a yi nyikiwa ximanga.

Tanihi le ka tsalwa ra *Ndlandlalati*. (1986a) mutsari u hi kombisa xiyimo xa mahlo ya Xihangalasi hi ku ya fananisa ni ya matswikitohe, u ri: “Namuntlha swi vuyile hi yena Sathana wa **swimahlwana swo switikela wonge hi lexa matswikitohe**.” (*Hlamba: 60*). Leswi swi kombisa leswaku matihlo ya Xihangalasi a ya ri lamantsongo.

Mutsari u swi kotile ku tirhisa swihlambanyiso leswi tshikelelaka mhaka leyi a yi vulaka hi ku hi vumbela xifaniso xa le miehleketweni hi swihlambanyiso swa yena.

2.3.7. NKATSAKANYO

Hi vile hi swi vonile eka 2.3.3. leswaku tsalwa ri thyiwile hi ku landza hungu leri nga endzeni ka rona. Hi tlhele hi vona hilaha mutsari a nga thya swimunhuhatwa swa yena hakona. Matanato, ximunhuhatwankulu xa tsalwa u thyiwile hi ku landza swiendlo swa yena hikuva minkarhi yo tala u ta ni mahungu. Mbangu wa tsalwa i wa le makaya ni le madorobeni tanihilaha hi swi voneke eka 2.3.5. Ririmi leri tirhisiweke eka tsalwa leri ri kombisa vuswikoti bya mutsari eka ku tirhisa marito, maencisi, swivulavulelo, swivuriso ni swihlambanyiso. Hi vona a tlhela a kota ni ku lunga hungu rakwe hi ku tirhisa fenyha hilaha swi kombisiweke eka 2.3.6.5. Ndlela leyi swimunhuhatwa swi nyiketanaka ha yona loko swi vulavula swi endla leswaku tsalwa ri hanya.

2.4. NXOPAXOPO WA TSALWA RA XIKUMAKUMANI (1986:b)

2.4.1. XIRUNGULWANA XA “MATANATO”

2.4.1.1. NKATSAKANYO WA HUNGU

Xirungulwana xa “Matanato” xi vulavula hi Matanato loyi a nga xambila ku ya singilela ndyangu wakwe. Loko a fikile eJoni u rivala xikongomelo xa yena, a sungula ku rhandzana na vavasati lavo tipenda milomo. U kumeka a tlhaviwa hi swigangu swa vavasati lava, a ya huma exibedhlele. Loko a vuyile exibedhlele, u yisa ntirho wa yena emahlweni. U hlanganile ni wansati wo saseka exitimeleni, va gangana, kutani loko va chika, wansati a n’wi khomisa phusumende, a nyamalala. Endzeni ka phusumende a ku ri ni n’wana loyi a nga fa hi ku tswinyetiwa xintambyana enhan’wini. Leswi swi khomisile Matanato a ya gova ejele.

2.4.1.2. NKOKA WA VITO RA TSALWA

Mutsari u tirhisile vito ra ximunhuhathwankulu ku thya xirungulwana lexi. Matanato swi vula munhu loyi a taka na mahungu yo karhi. Eka xirungulwana lexi hi kuma Matanato a ri yena a hi hlamuselaka timhaka ta yena ku sukela loko a fikile eJoni ku fika eka nkarhi lowu a rungulaka mahungu ya yena ha wona.

2.4.1.3. SWIMUNHUHATWA

Eka xirungulwana xa “Matanato” hi kuma ximunhuhatwa xin’we lexi rungulaka mahungu ku sukela emasungulweni ya xirungulwana ku ya fika emakumu. Kutani hi ta xiyaxiya vumunhu bya xona ntsena.

Matanato i ximunhuhathwankulu eka xirungulwana lexi. I ximunhuhatwa xa misavu, hileswaku ku phungela ni ku vungunya van’wana hi ndlela leyi hlekisaka. Laha a nga kona vanhu vo tshamela ku hleka hikwalaho ka mahungu lawa a va byelaka wona. Mhaka leyi yi boxiwa hi mutsari hi ndlela yo olova ya: “A a ri wanuna wa misavu swinene”. (*Xikumakumani*: 13). Misavu ya Matanato yi paluxeka loko a vungunyana na Mthombeni, ntukulu wakwe. U ri: “Ndzi pfukerile kwihi kasi wena u ndzi kumile ndzi ri kwihi?” (*Xikumakumani*: 14). Xivutiso lexi xa hlekisa hikuva a xi lavi nhlamulo.

Hi tlhela hi vona misavu ya Matanato loko a koya Mavhavaza. U ri:

Miyela Muputsuputsu ndziwena. Loko nghala a yi lo ku khoma hi xincekana xexa wena a wu xi bohile inge yi hi pfunile hikuva a wu nga ta tshama u ri karhi u hi pandzisa tinhloko, mani, wena. (*Xikumakumani*: 15).

Ndlela leyi a vuleke ha yona hungu ra yena yi paluxa misavu leyi a a ri na yona. U vula mhaka yo vava hi ndlela ya mafenya hikuva Mavhavaza a a lo pona ku dyiwa hi nghala ku kondza a tikuma a ri eJoni.

Hitlhelo hi kuma Matanato a ri ximunhuhakwa lexi nga ni vumunhu byo tiya hikuva a nga swi koti ku hundzuka eka mahanyelo ya yena ya ku rhandzana ni vavasati va le Joni. U tsandzeka ku hundzuka hambiloko mhaka leyi yi n'wi yisa ejele. U ponile ku fa loko a pulukanyiwa hi xigangu xa wansati loyi a ganganile na yena wa le Lower Houghton. Loko a vuya exibedhlele u hlangana ni wansati loyi a nga n'wi xisa a ku u tirha eGreenside. Hikwalaho ka ku rhandza ngopfu vavasati, u pfumela ku khomisiwa phusumende leyi a yi hoxe xihlangi lexi nga dlayiwa. Wansati luya u nyamalarile kutani Matanato a famba na phusumende ehositele.

Loko ri xa, kamara a yi nuha kutani maphorisa ya handzula phusumende va kuma xihlangi. Loko a yisiwa ejele, un'wana wa vavanuna u ri: “Va ta mi phaphamisa vavasati va Joni Machangana hi vutekateka wonge emakaya vavasati a mi na vona.” (*Xikumakumani*: 23). Marito lawa ya seketela leswaku Matanato a a rhandza ngopfu vavasati.

Ku rhandza ka Matanato vavasati va le madorobeni ku n'wi endla leswaku a pepetseka, a nga yi voni ndlela leyinene hikuva wa tsandzeka ku tlhelela eka nsati wakwe N'wa-Xirhami hikwalaho ka ku pfariwa mahlo hi swinyotinyoti swa le madorobeni.

2.4.1.4. MBANGU

Timhaka ta xirungulwana xa “Matanato” ti humelela etindhawini ta le madorobeni. Matanato u tshama ehositele ya Jeppe. U hlamusela timhaka leti n'wi humeleleke eka tindhawu to fana na Lower Houghton, xibedhlele xa Jenerala, Pitori, Greenside na le hositele hikoxe.

Mutsari u hi kombisa hositele ya Jeppe ku ri ndhawu laha Matanato a tshamaka kona loko a ri eJoni, hi twa a ku: “A a tshamisa kwale hositele ya Jeppe kambe ekaya a a huma eka Xigalo..” (*Xikumakumani*: 20).

Mutsari u tlhela a tirhisa ndhawu ya Lower Houghton ku ri laha ku tshamaka xigangu xa Matanato. Mhaka leyi yi paluxeka loko Matanato a ku:

Ndzi ve ndzi ya kumana na xin'wana xi nga sasekangi hayikhona, xi chela ndlala. Xi ndzi nyika direse ya Lower Houghton laha ku tshamisaka switsutsu swa Joni kona. (ibid.).

Tanihilaha swi kombisiweke hakona laha henhla, Lower Houghton i ndhawu ya le madorobeni. Eka ndhawu leyi, ku tshama vanhu lava va tikotaka, lava va nga na swa le mandleni. Mutsari u tirhisile ndhawu leyi ku kombisa leswaku a hi vanhu hinkwavo lava a va tshama ehositele. Endhawini leyi ku hanyiwa vutomi byo hambana na bya le makaya laha Matanato a kuleleke kona. Vutomi lebyi byi paluxiwa hi ku tlhaviwa ka Matanato hi risungunu leri a ri ri na xigangu xa wansati loyi a ganganile na yena. Ku va wansati a lava swigangu swo tlula xin'we hi nkarhi wun'we swi paluxa ku tilavela mali yo tala leswaku a ta kota ku tihanyisa.

Hi tlhela hi vona mbangu wa le madorobeni loko mutsari a tirhisa ndhawu ya Greenside ku ri ndhawu leyi xigangu xa Matanato a xi tirha kona. Xitichi xa Phakastichi na xona xi paluxa mbangu wa le madorobeni hikuva hi xona xitichi lexikulu xa le Joni. Mutsari u kombisa xitichi lexi ku ri ndhawu leyi Matanato a nga chika kona ni xigangu xa yena lexi nga n'wi siya na phusumende leyi a yi ri na n'wana wo fa. Mahanyelo yo tano ya pfuneta ku paluxa mbangu wa le madorobeni laha timhaka to tsema nhlana ti tshamaka ti ri karhi ti humelela.

Xibedhlele xa Jenerala na xona xi paluxa mbangu wa le madorobeni. Hi xin'wana xa swibedhlele leswikulu eJoni. Mutsari u xi kombisa ku ri ndhawu laha Matanato a nga kuma ku tshunguriwa endzhaku ka loko a tlhaviwile hi risungunu. Matanato u ri: “Loko ndzi hanyanya se a ndzi ri emubedweni wa xibedhlele xa Jenerala, ...” (*Xikumakumani*: 20).

Xibavahlengwe, n'anga ya Matanato, yi seketela mbangu wa le madorobeni loko yi hlahluva. Yi byela Matanato leswaku u dlawa kwalomuya makhixini. Makhixi i ndhawu ya le madorobeni laha vanhu vo xambila va tirhaka kona.

Timhaka hinkwato leti boxiweke laha henhla ti seketela mbangu wa le madorobeni hikuva hinkwato ka tona ti kumeka etindhawini ta le madorobeni. Hi tlhelo rin'wana ti khumba mbangu wa le makaya laha Matanato a siyeke nsati kona.

2.4.1.5. RIRIMI

Mutsari u kombisa vuswikoti byakwe hi ku tirhisa ririmi hi ndlela leyi hlamarisaka. Ndlela leyi a tirhisaka ha yona marito yi kombisa nyiko leyi a nga na yona eku paluxeni ka hungu ra tsalwa.

2.4.1.5.1. NTIVO-MARITO

Mutsari u kombisa vuswikoti bya yena bya ririmi loko a hlamusela xiyimo xa Matanato. U ri:

Hi xiyimo, Matanato a a ri **manghimani** xifaki xa mumu. Lava vo tala a va hamba va n'wi vitana hi mavito yo duvulela. Van'wana a va ku i **Xikoma-milenge**. Van'wana va ku i **Xoti**. Va ka Zulu va ku i **Duzanomhlava**. (*Xikumakumani*: 13).

Maviti ya **manghimani**, **xikomamilenge**, **Xoti** na **Duzanomhlava** i vamavizweni; hinkwawo ya kombisa ku koma ka munhu. Mutsari u ya longoloxile ku endlela ku paluxa hi matimba, ku koma ka Matanato.

Matanato u khovolela vavasati va le madorobeni hi ku va vula **swivhikamakepe** na **mavhungachi**, u ri:

Loko nsati wa mina wa le kaya a ndzi khomisile tingana ndzi sungurile ku famba na **swivhikamakepe** na **mavhungachi** ya Jubeke. (*Xikumakumani*: 20).

Maviti lawa ya vula vavasati lavo pfumala tinhloko hikuva a va rhandzani ni munhu un'we hi nkarhi, i vavasati lava ngo tilavela mali ntsena, hi nga va vula "swihlangana-malini" kumbe "swiqhuva-vutomi". Loko munhu a kondza a vuriwa **mavhungachi** swi komba leswaku a nga na mahanyelo lamanene.

Matanato u hlamusela leswi a nga hlanganisa xiswona ni wansati loyi a nga n'wi peta nhloko exitimeleni. U ri:

Loko ndzi enghena ndzo kumana na **xikwekwetsu** xin'wana, na xona xi **tikakatsile** hi malapi ya Valungu, ... (*Xikumakumani*: 21)

Riviti ra **xikwekwetsu** ri kombisa wansati wo saseka swinene kasi ku va xi **tikakatsile** swi kombisa ku va xi ambarile swiambalo leswo saseka swinene leswi a swi tlhela swi n'wi fanela lero loko Matanato a n'wi languta a twa a n'wi koka mahlo.

Hambiloko marito lawa ya hlamuseriweke laha henhla ya nga talangi, ya swi kota ku kombisa nyiko leyi mutsari a nga na yona eka vutivi bya marito.

2.4.1.5.2. MAENCISI

Eka xirungulwana xa “Matanato” hi kuma maencisi eka ndzungulo wa Matanato loko a hlamusela ta matimu ya yena. U ri:

Ekue heteleleni ndzi ve ndzi tikuma ndzi ri karhi ndzi ngirimela eminkoveni leyi a yi tele mindzhuti na mati layo tenga ya tlhela ya ku **tititi!** ... Ndzi twa na mbilu yi te **ncha**, hikuva na yona mindzhuti a yi ndzi rindzerile leswaku ndzi ya vundza eka yona ndzi ku **gaa!** Ndzi vona na tinyeleti ta nhlekanhi ti ku **ketiketi-ketiketi**, empfhukeni ... laha a ndzi wisile kona ndzi ku **phevee...**
(*Xikumakumani: 20*).

Riencisi ra **tititi** ri kombisa mati layo titimela swinene endhawini leyo rhula ya mirhuti. Ku rhula loku ku endlile leswaku mbilu ya yena yi ntshuxeka, leswi kombisiwaka hi riencisi ra **ncha!** Leswi swi vula leswaku moya wa yena a wu chuchekile, a nga ri na swiphiso. Riencisi ra **gaa** ri kombisa ndlela leyi a a etlele ha yona endzhutini – hi leswaku a a etlerile hi xikosi. Ku dzwihala ka ndzhuti lowu a a ganamile eka wona ku kombisiwa hi tinyeleti leti a a tivona nanhlekanhi. Riencisi ra **ketiketiketiki** ri kombisa ku vonikela loku nga ekule. Hi tlhelo ri tshikelela ku fuwa ka ndzhuti lowu. Kasi riencisi ra **phevee** ri kombisa ku badama endhawini leyi yi vempfamaka, yi nga gogonyiki.

Maencisi lawa ya pfuneta swinene ku paluxa ntsako wa Matanato a nga si hlangana ni nxambarheko wa swa misava. Hungu ri humela erivaleni swinene

hi ku paluxiwa hi maencisi. Ya kota ku yiva miehleketo ya muhlayi ku kondza a tikuma onge u le ka ndhawu laha hungu ri humelelaka kona.

2.4.1.5.3. FENYA

Eka xirungulwana xa “Matanato”, feny a ri vonaka eka n’wangulano wa Matanato na Mthombeni. Matanato a a ala ku tsalela ekaya, a tsakela ku lerisa Mthombeni hi nomo. Loko Mthombeni a ala kutani Matanato a n’wi holovela ku kondza Mthombeni a ku: “Manjhe kokwana Xoti mi lo pfukela kwihi mixo lowu?” (*Xikumakumani*: 4). Kutani Matanato a hlamula xivutiso hi xivutiso xo pfumala nhlamulo a ku: “Ndzi pfukerile kwihi kasi wena u ndzi kume ndzi ri kwihi?” (ibid.). Mhaka leyi i mhaka leyi hlekisaka hikuva Mthombeni a nga lavi ku tiva ndhawu laha a a ri kona kambe a a vutisa hi leswi a a vona a karihile swinene.

Loko Matanato a ri karhi a vulavula na Mthombeni, Mavhavaza a tikuma a nghenelerile kutani a kuma leswo n’wi ringana hikuva Matanato u n’wi hlamula a ku:

Ndzi dlaya hi sweswi – ndzi dlaya hi sweswi, kasi
loko a va lo ku lavela ridzimu va ku tlhoma ka rona
u rimbiwa ku fana na nthanyana loko yi nonisile hi
maverha, a wu ta pfhaphamela u swi tshika.
(*Xikumakumani*: 15).

Ndzimana leyi ya hlekisa hikuva a swi nga koteki ku tlhoma munhu eka ridzimu a thathiwa. Naswona munhu a nga rimbiwi hikuva a hi nthanyana. Leswi ko va mavulavulelo yo hlekisa. Matanato u tlhela a hlekisa vanghana va yena loko a khovolela Mavhavaza hilaha hi swi boxeke hakona eka nkanelo wa vumunhu bya Matanato. U ri:

Miyela Muputsuputsu ndziwena. Loko nghala a yi lo ku khoma hi xincekana xexa wena a wu xi bohile inge yi hi pfunile hikuva a wu nga ta tshama u ri karhi u hi pandzisa tinhloko, mani, wena. (ibid.).

Mhaka ya ku n'wi vula Muputsuputsu hi leyi hlekisaka hikuva a a tsandzeka ku n'wi vula Muputukezi hikuva Mavhavaza a a huma eBileni Masia. Mavulavulelo lawa ya hlekisa vanhu lava hinkwavo ku katsa na yena Matanato. Ku seketela fenyha leri, mutsari u ri "Hinkwavo hiya, hi mafenyha. Na xona Xoti xo hleka xi tlhela xi vumbuluka na le hansi". (ibid.).

Swiendlo swa Matanato hi leswi swi hlekisaka minkarhi hinkwayo.

Ndlela leyi mutsari a tirhiseke fenyha ha yona hi leyi nyanyulaka hikuva ri kota ku koka rinoko ra muhlayi.

2.4.1.6. NKATSAKANYO

Hi vile hi swi vonile eka 2.4.1.1. leswaku xirungulwana xi thiyiwile hi ku landza vito ra ximunhuhathwankulu xa xona, Matanato. Mutsari u tirhisile ndzungulo ku paluxa hungu ra yena, kambe kun'wana hi kuma swimunhuhathwa swi tivulavulela hi swoxe. Eka 2.4.1.4. hi kuma leswaku mbangu i wa le Xilungwini. Mutsari u tirhisile ririmi leri kombisaka mfuwo lowu a nga na wona eka marito ya Xitsonga. U tirhisile maencisi ni fenyha ku paluxa hungu ra yena hi ndlela ya vutshila.

2.4.2. “WENDLE YINI CHOCHOMA N’WANA WA N’WANANGA?”

2.4.2.1. NKATSAKANYO WA HUNGU

Ganyani u xambirile a ya eJoni ku ya singila, a siya nsati wakwe, Emelina, ekaya. Hikwalaho ka xivundza, Emelina u vungunyana na Chochoma ku kondza va endla timhaka ta vugangu. Mahungu-ndlela ya fikile eka Ganyani leswaku mavungunyanele ya nsati na ntukulu se ya tlurile ndzilekano. Ganyani u vuyile hi le Joni kutani a va kuma va ri swin’we ekamareni yo etlela eka yona. Hiloko Chochoma a dlaya malume wakwe hi mukwana. Chochoma u helele ejele laha a nga gweviwa rifu.

2.4.2.2 NKOKA WA VITO RA XIRUNGULWANA

Eka xirungulwana lexi mutsari u tirhisile xivutiso xo pfumala nhlamulo eka mhaka leyi nga humelela yo chavisa, ku thya xirungulwana. Xivutiso lexi xi vutisa Chochoma leswi a nga swi endla swo dlaya kokwa wa yena. Xivutiso lexi xi twala xi komba ku chava swinene ka muvulavuri mayelana ni mhaka leyi nga humelela.

Mutsari u hi vumbela xifaniso xa Chochoma loyi a a rhandza ku ya xuxa na Emelina, nsati wa malume wakwe. Vamuti swi va vilerisile swiendlo swa Chochoma na Emelina hikuva a va xuxa ri ko ri sikula, vanhu va etlela va tlhela va hundzuluka kambe vona vambirhi va karhi va ba swikhiyani, xiyanimoya xi ri karhi xi yimbelela. Loko vandyangu va ringeta ku va tshinya a va lakatsa tilo va vula leswaku va va ehleketela mhaka leyi va nga riki eka yona. Mutsari u swi kombisa hi ndlela ya ku: “Loko va ringeta ku tshinya Emelina o vuya na vona a va kulula a va veka lahaya.” (*Xikumakumani*: 34). Ku “kulula” swi kombisa ku rhuketela, kasi na yena Chochoma a a nga endleki, loko va ringeta ku n’wi tshinya a rheta bya nhlampfi. Mutsari u ri:

Loko ekaya va ku xa nhwari, yena o xa nkengere, yi tshama yi ri mbhonyamponya ntsena, a vilavileka a ku loko va lava ku dlaya vuxaka a va byi dlaye hi voxe yena a nga kona eka mhaka leyi va vilelaka hi yona. (ibid.).

Ntolovelo lowo biha wu ringile ripfumelo ra Emelina na Chochoma hikuva va sungurile ku rhandzana exihundleni. Loko Ganyani, nuna wa Emelina a va kumeletile va ri swin'we ekamareni yo etlela eka yona, Ganyani na Chochoma va dodombanile ku kondza Chochoma a tlhava kokwa wakwe hi mukwana a hundza emisaveni. Vito ra xirungulwana ri vutisa Chochoma leswaku i ntswini leswi a swi endleke.

2.4.2.3. SWIMUNHUHATWA

Eka xirungulwana xa “Wendle yini Chochoma?” hi ta xopaxopa swimunhuhatwa swimbirhi ku nga **Chochoma** na **Emelina** hikuva hi swona swi humelerisaka nkongomelo wa xirungulwana.

2.4.2.3.1. CHOCHOMA

Chochoma i ximunhuhatwankulu eka xirungulwana lexi. U kumeka a ri munhu loyi a pfumalaka vutihlamuleri hikuva hi vona a pfumela ku yengeteriwa hi Emelina, nsati wa malume wakwe. Chochoma u siya Debora, nsati wakwe, a ri yexe ekaya, a ya hungasa na Emelina. Va xisa vamuti va vula leswaku Chochoma u dyondzisa Emelina madyondziselo ya xikhongelo xa vamanana. Mhaka ya ku siya nsati na xivundza yi paluxeka loko mutsari a ku:

Petapeta, vusiku lebyiyani ku ri leswaku le kaya u siyile nsati wakwe loyi a ha ku n'wi hlomisa. A a

nga si heta na lembe na yena. A a sala a ri yexe ni xivundza. (*Xikumakumani: 34*).

Riencisi ra **petapeta** ri kombisa ku leha ka nkarhi ni ku tshikelela mhaka ya leswaku a va xuxa byi ko byi va vusiku swinene. U endlisa leswi a siyile nsati loyi a ha ku n'wi hlomisaka ekaya. Chochoma i ximunhuhatwa lexi xi tsandzekaka ku tiehleketelela. Loko rirhandzu ri susumetile Debora a ya vutisa Emelina leswaku hikwalaho ka yini va xuxa ku tlula mpimo, Chochoma u mbeyetela nsati wakwe. Mutsari u swi paluxa hi ndlela leyi:

Swi fikile laha nsati wa Chochoma a nga ya vilela le ka va kokwa wa nuna kutani a hetelela hi ku vuya a xi khome hi mavoko xo yila. A biwa a tlhela a kandziyeriwa... (ibid.).

Ku khoma xo yila hi mavoko swi vula ku hlangana ni mhaka yo biha. Chochoma u tsakisile nsati wa malume wakwe hi ku fayetela nsati. Ku va a kandziyeriwa swi kombisa mabiwele ya Debora. Leswi swi endliwaka hi Chochoma i vuntlunya hikuva Vatsonga va ri hambu wo famba enkoveni lunda ri ta vonaka. Swiendlo swa yena leswo biha swi hetelela hi ku paluxeka endzhaku ka loko Ganyani, malume wakwe, a vuyile eJoni nivusiku a n'wi kuma a etelele ekamareni ya yena. Mutsari u ri:

Ganyani o n'wi vutlela xilotlela... A kongoma ekamareni ya byetlelo. O ya kuma ntukulu Chochoma u karhi wa lwisa ku ambala buruku yi n'wi phija a wela hansi. (*Xikumakumani: 37*).

Mhaka leyi yi paluxa vutlunya ni vuhava lebyi Chochoma a a ri na byona hikuva u arile ku tshinyiwa eku sunguleni.

2.4.2.3.2. EMELINA

Emelina i ximunhuhakwa lexi pfumalaka mahanyelo lamanene hikuva loko nuna a nga ri kona u sala a rhandzana na Chochoma. Mhaka ya ku rhandzana ni wanuna un`wana yi khomisa tingana eka munhu loyi a nga ni vumunhu. Vubihi bya mahanyelo ya Emelina byi paluxa hi marito ya hahani wa Chochoma loko a ku:

A hi ri karhi hi vula hi masiku hi ku loko yi raha yi ta tata thunga. A hi vula swosweswi! Khamelo ri tele. Ganyani va dlele. U dlawela nsati wa yena loyi wa **ntunga**. **Phunjavunja** yo hetelela. Hi ri karhi hi sola hi ku mavungunyanele lawo tani swi ta hela ntsena sweswi? Emelina wa nghoma yaloyi wa wanuna wa le Valdezia, loko a te: ku na va Emelina **N`wamapatu**. A nga vuli yena yaloyi? (*Xikumakumani*: 33).

Marito ya **ntunga** na **phunjavunja** ya vuriwa eka munhu loyi a nga ni vutlhomahlo. Marito lawa ya seketela leswaku Emelina a a nga ri na mahanyelo lamanene. **N`wamapatu** swi vula munhu loyi a nga tshamisekeki, u tshamela ro va endleleni minkarhi hinkwayo. Hakanyingi, munhu wo tano, u famba a lava vavanuna. Kutani vito leri ri fanela Emelina hikwalaho ka leswi a swi endlaka na Chochoma a ri karhi a ri ni nuna.

Emelina i wansati wa dlakuta hikuva u yengetela Chochoma hi ku n`wi swekela tihuku a ti chachamisa a tlhandlekela hi makhekhe. Mutsari u ri:

“Tinyama a ti pfhapfhamisiwa, titiya to va titiya, makhekhe yo va makhekhe.”
(*Xikumakumani*: 34-35).

Emelina u yengetela Chochoma a siya xinsatana xakwe xi dlawa hi xivundza hikwalaho ka vuphukuphuku bya yena. U kondletela vugangu ni `nwana loyi a nga ntsongo swinene. Mhaka leyi yi paluxiwa hi marito ya hahani wa Chochoma loko a ku:

A ri Emelina wa ncini ntangha ya Gulatinu o na ta swi pfuketani o kucetela **ricece** ro ringana na Chochoma a ku tana ndzi ku **xinga** kasi u vingela ku dlayisa nuna hi ntukulu wa yena.
(*Xikumakumani*: 33).

Marito ya “ricece” na “xinga” ya paluxa leswaku Chochoma a a nga ringanangi ku rhandzana na Emelina. Emelina i manana loyi vutomi bya yena byi nga amukelekiki. Ku tiyisisa vumbhisa lebyi, hi vona loko a ala ku tshinyiwa hi vamuti loko va vonile maxuxelo ya yena na Chochoma. Loko va n’wi tsundzuxa u va chela hi nhlamba leyi chavisaka ku yi vula ni le ka munhu wo fa tindleve.

2.4.2.4. MBANGU

2.4.2.4.1. MBANGU WA LE MAKAYA

Timhaka ta xirungulwana lexi ti humelela emakaya hikuva hi twa leswaku Ganyani a a yile eJoni ku ya tirhela ndyangu loko Emelina a sala a endla timhaka ta vuphukuphuku. Mhaka leyi yi seketelaka timhaka ta le makaya hi loko mutsari a ku:

Kokwa wakwe Ganyani a a ri mutirhi wa le madorobeni, kutani a a vuya ntsena hi le Joni loko a nyikiwile masiku yo wisa. Ehandle ka swona loko a lava muti wa yena a a vitana nsati Emelina leswaku a n'wi endzela kwale Xilungwini loko swi fanerile. (*Xikumakumani*: 33-34).

Ndzimana leyi yi paluxa leswaku Ganyani a a siyile nsati a ya eXilungwini, leswi kombisaka leswaku Emelina a a ri emakaya a ri yexe. A a sala a dlaya hi xivundza ku kondza a yengetelana na Chochoma va endla vugangu bya le xihundleni. Mhaka yin'wana yi paluxaka mbangu wa le makaya i ya loko un'wana wa vatirhi le Xilungwini a vhaka ekaya. Loko a vuya a fika a vikela lava va saleke eJoni timhaka hinkwato leti humelelaka emakaya.

Mhaka yin'wana leyi paluxaka mbangu wa le makaya i ku vhaka ka Ganyani ekaya. U khandziyile xitimela a ya xika eXitandani, kutani a ya hundza hi le ka kokwa wa yena exitasini xa Elim, a tidzumbela kona, kutani a khandziya thekisi yi ya n'wi chicha eka Malamulele kutani a gembetela hi milenge a ya fika ekaya exikarhi ka vusiku.

2.4.2.4.2. MBANGU WA LE MADOROBENI

Mbangu lowu a wu humeli kahle erivaleni eka tsalwa kambe hi twa leswaku Ganyani a a tirha eJoni. Ku va a tirha eJoni swi khumba timhaka ta mbangu wa le madorobeni.

2.4.2.5. RIRIMI

Ririmi leri mutsari a ri tirhiseke eka xirungulwana xa “Wendle yini Chochoma n'wana wa nwananga?” i ra xiyimo xa le henhla hikuva hi kuma mutsari a hi vikela timhaka hi tikuma onge hi le ka ndhawu laha ti humelelaka kona.

2.4.2.5.1. NTIVO-MARITO

Mutsari u tirhisile marito hi ndlela leyi hlamarisaka ku humesa mahungu ya tsalwa. U hi kombisa xiyimo lexi Chochoma a a ri eka xona ejele. U hi vumbela Chochoma a ri karhi a twa rito ra kokwa wakwe loyi a ku:

Chochoma wo **xinyata** u teka xidlayi xo chavisa, **xidlayi** xo ka xi nga vhikeki, **xidlayi** xa vukari, **gwezela** leri nga lotiwa ri ku cipi, u xinyata u **tlhavetela** kokwa wa wena... U **tlhavetela** wonge a wo **tlhavela** dema kasi u dlaya kokwa wa wena Ganyani. ...a hi nyafatani leyi? (*Xikumakumani*: 32-33).

Riendli ra **xinyata** ri kombisa ku tiyisela u endla mhaka leyi yi chavisaka, kasi **xidlayi** na **gwezela** i maviti lama kombisaka nchumu lowu wu dlayaka, ku nga va banga , xihloka kumbe mukwana. Mbuyelelo wa riviti ra **xidlayi** wu kombisa ku va Chochoma a khomile xo dlaya hi xona. Riendli ra **tlhavetela** ri kombisa ku va Chochoma a tiyisela a dlaya malume wakwe. Mbuyelelo wa riendli leri wu tshikelela xiyimo xa ntirho lowo biha lowu a wu endliwa hi Chochoma, lowu a wu fanele wu nga humelelanga. Kokwa wakwe u tlhela a kombisa ku va Emelina a nga ri na mahanyelo lamanene. U ri:

A nga ri wena wo dlaya Ganyani hi timhaka ta wansati loyi a tihundzuleke a va **n'wahupazukwa**, hikuva vavasati lava mi va tekaka manguva lawa i **vatshwatshwatshwa**, a va yimangi. I **tingenji** to lava vavanuna wonge va lo na lumuriwa va kombiwa vo vavanuna. (*Xikumakumani*: 33).

Maviti ya **n’wahupazukwa, vatshwatshwatshwa** na **tingenji** ya kombisa ku va Emelina a ri ni vutlhoma-mahlo, a nga langutanangi na nuna wa yena ntsena, a a rhandzana ni ntukulu. Vudabadaba bya Emelina byi tlhela byi paluxiwa hi hahani wa Chochoma loyi a n’wi vulaka **ntunga**. U ri: “U dlawela nsati wa yena loyi wa **ntunga. Phunjavunja** yo hetelela.” (ibid.). Maviti lawa ya tshikelela vuphukuphuku bya nsati wa Ganyani. Hilaha hi kombiseke hakona eka vumunhu bya Emelina leswaku a a ri xiphukuphuku, hi twa hahani wa Chochoma a ku:

A ri Emelina wa ncini ntangha ya Gulatinu o na ta swi pfuketani o **kucetela ricece** ro ringana na Chochoma a ku **tana ni ta ku xinga** kasi u vingela ku dlayisa nuna hi ntukulu wa yena. (ibid.).

Mhaka ya ku **kucetela ricece** yi kombisa leswaku Emelina a a ri lonkulu eka Chochoma hi malembe kutani a swi nga fanelangi leswaku va endla timhaka ta vugangu swin’we. Kasi leya ku **tana ndzi ta ku xinga** yi kombisa leswaku Emelina hi yena a nga yengetela Chochoma tanihileswi a a ri nkulu eka yena. U n’wi xisile hi ku n’wi xinga kasi va ta tlakulana swi kondza swi vanga dzolonga emutini.

Mutsari u tirhisa riviti ra **vanyampedyani** ku kombisa vanhu lavo hamba ngopfu, lava tivaka timhaka hambu ti tumbetiwile. U ri:

Vanyampedyani na vona va luma ndleve va ku phaphamisa va lava leswaku u tiva leswi humelelaka emakaya. (*Xikumakumani*: 35).

Riviti leri i mavizweni wa van’wamahungu hikuva hi vona va tivaka timhaka ta vanhu.

Mutsari u kombisa malwelo ya Ganyani na Chochoma hi ndlela leyi:

Yo **tolana** yi **dodombisana**... Yi **fayelana ehansi**.
Yi **pfukisana**. Yi **ombana**, yi **tshwimberisana lero**
na ta tshwimberisana. (*Xikumakumani*: 37).

Ku va yi **tolana** yi **dodombisana** swi komba mpimo wa ku lwa ka Chochoma na Ganyani. Ku **fayelana** ehansi ni ku **pfukisana** swi komba ku va va wa swin'we va khomanile va tlhela va pfuka swin'we. Kasi ku **ombana** swi komba ku lwa hi matimba. Ku **tshwimberisana lero na ta tshwimberisana** swi komba ku va ku tirhisiwa swinene matimba eku lweni ka Chochoma na malume wa yena. Hi ku angarhela ndzimana leyi tshahiweke yi komba mpimo wa xiyimo xa nyimpo leyi a yi ri kona exikarhi ka vanhu lava.

Timhaka hinkwato leti kaneriweke laha henhla ti humesa hi matimba vuswikoti bya mutsari eka mhaka ya ku tirhisa marito hi ndlela ya vutshila.

2.4.2.5.2. MAENCISI

Tanihilaha hi voneke eka *Ndlandlalati* (1986a) na *Hlamba vunwa* (1997b) leswaku Mahatlane u paluxa hungu rakwe hi ku tirhisa maencisi, hi kuma swi ri tano ni le ka xirungulwana lexi. Mutsari u ma tirhisa hi xitalo eku paluxeni ka hungu ra yena.

Mahatlane (1986b) u tirhisa maencisi ku paluxa xiyimo xa Ganyani loko a fika ekhorweni ya muti wakwe loko a vuya hi le Joni. U ri:

U fikile a yima ekhorweni, a ku **duu!** A twa mbilu
yi ku **gedle!** Misisi yi ku **nyawunyawunyawu!**
Ripfalo ri ku **mpfaa!** (*Xikumakumani*: 36).

Riencisi ra **duu** ri kombisa ku yima nkarhinyana a ehleketa, kambe a nga tivi leswaku a nga endla yini. Ri tlhela ri paluxa xiyimo xa ku kanakana. Kasi loko mbilu yi ku **gedle**, swi kombisa ku tshuka, hi nkarhi lowu munhu u biwa hi ripfalo. Ku nyawuka misisi swi kombisa ku chava hi nchavo lowukulu. Riencisi ra **mpfaa**, ri kombisa ku chava na rona, onge hi loko ripfalo ri handzuka. Nandzelelano wa maencisi lawa yo hlamusela nchumu wun'we, ya tshikelela ku tshuka ka xiyimo xa le henhla swinene. Ganyani a a tshukile ku tlula ni mpimo kambe a nga ri na lexi a nga xi endlaka.

Ganyani u kanyile mbilu a gongondza hambileswi a a tshukile swinene. Nsati wakwe, Emelina a nga hlwelangi ku pfula rivanti. Ku hatlisa loku ku kombisiwa hi ndlela leyi:

Whi,whi,whi, nsati wakwe hi loyi . A fika a nga vutisi na leswo i mani loyi a gongondzaka evusikwini byo tano, kambe a rhendzelekisa xilotlela. Xi pfula. Ganyani a susumeta rivanti ri ku **nkhwaa!** (*Xikumakumani*: 36-37).

Whi, whi, whi, i riencisi leri kombisaka leswaku a ku helangi nkarhi wo leha ku nga si pfuriwa rivanti kasi ra **nkhwaa**, ri kombisa ku pfuleka ka rivanti swinene. Loko a nghanile endlwini u kumile Chochoma a ri karhi a lwisana ni ku ambala buruku kambe swi tsandza hikwalaho ka nchavo lowukulu. Kutani va khomana hi mavoko. Malwelo ya vona ya kombisa hi maencisi hi ndlela leyi:

Yi ombana ...kasi Chochoma a ri ni mukwana exi-khwameni xa buruku yaleyi a a lwisa ku yi ambala hi xihatla. Xikan'wekan'we o wu **hlwaa!** A wu peta emakatleni,... Ganyani **kumbyandza!** Ngati yi ku **nsee**, ... (ibid.).

Riencisi ra **hlwaa** ri kombisa ku humesa xanchumu hi xihatla, kasi **kumbyandza** ri kombisa ku wa ka munhu loyi a nga hela matimba hikwalaho ka swivavi. Riencisi ra **nsee**, rona ri kombisa mpimo wa ngati leyi a yi huma embangeni ya Ganyani. Ngati leyi a yi tele swinene. Loko Chochoma a vona leswaku u dlele malume wakwe, u ringeta ku baleka. Kambe vavanuna va n'wi khoma va n'wi boha. Ndlela leyi a va n'wi bohe hi yona yi kombisiwa hi ndlela leyi: “Va n'wi boha mavoko va n'wi boha milenge. Va n'wi vumbuludza a ku **kwinya!**” (ibid.). Riencisi leri ri kombisa leswaku a a nga ta swi kota ku tintshuxa hikuva a khungiwile ku fana na ndzhwalo lowu faneleke ku rhwariwa.

Maencisi lama xopaxopiweke laha henhla ya pøluxa ku fuwa ka ririmi leri tirhisiweke hi mutsari eku paluxeni ka hungu ra yena.

2.4.2.5.3. SWIVULAVULELO

Handle ka ku tirhisa maencisi ku paluxa hungu ra tsalwa, hi kuma mutsari a tirhisa swivulavulelo. Mutsari u tirhisa xivulavulelo ku kombisa vuphukuphuku bya vavasati van'wana. Mhaka leyi yi paluxiwa hi marito ya kokwa wa Chochoma loyi a nge “... i tingenji to lava vavanuna wonge **va lo na lumuriwa va kombiwa vavanuna.**” (*Xikumakumani*: 33). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku vanhu lava va rhandza ngopfu vavanuna. A va langutisi xiyimo lexi va nga eka xona, xa vona i ku tikuma va ri ni vavanuna.

Hahani wa Chochoma na yena u tirhisa xivulavulelo ku kombisa leswaku buti wakwe u dlawile hikokwalaho ka vuphukuphuku bya Emelina. U ri: “Chochoma a landzelela N'wa-Mkhacani va vingela **ku funyisa Ganyani buwa**”. (ibid.). Leswi swi vula leswaku a va lava ku dlayisa Ganyani hikwalaho ka vugangu bya vona.

Loko mahungu-ndlela ya vugangu bya Chochoma na Emelina ya fikile etindleveni ta Ganyani, Ganyani a nga swi kholwangi hikwalaho ka rirhandzu ni ku tshemba nsati. Kutani u tsalerile nsati a n'wi byela a tlhela a vula leswaku: "...swa n'wi **phyamela etindleveni** ta yena." (*Xikumakumani*: 35). Ku phyama ka nchumu swi kombisa ku ka swi nga khorwisi leswi vuriwaka.

Emelina u lo na kuma papila ra nuna leri a ri n'wi vutisa hi mahungu-ndlela, a boheka ku hembela nuna. Mutsari u ri: "Nsati u n'wi hlamurile hi ku hatlisa a **tlula a ri nantswa.**" (ibid.). **Ku tlula a ri nantswa** swi vula ku kaneta mhaka.

Loko Chochoma a vona malume wakwe u khomiwile hi ku chava lokukulu. Nchavo lowu wu hlamuseriwa hi xivulavulelo lexi: "A pfuka a dodombisana na yona, kambe **gwitsi se a ri enghenerile milenge** eburukwini." (*Xikumakumani*: 37). Mutsari u tirhisile xivulavulelo lexi ku kombisa mpimo wa nchavo lowu Chochoma a a ri na wona. Loko munhu a khomiwile hi gwitsi wa rhurhumela a nga ha koti ku endla nchumu hikwalaho ka xirhami.

2.4.2.5.4. SWIVURISO

Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u khavisa ririmi leri a ri tirhisaka ku boxa hungu ra tsalwa hi swivuriso hi ndlela leyi xongeke.

Mutsari u tirhisa xivuriso ku kombisa leswaku munhu loyi a nga riki na nandzu wa dlayiwa hi munhu loyi a nga ni nandzu. Mhaka leyi a yi vuriwa hi kokwa wa Chochoma loyi a nge: "Kasi hakunene a va nga hembu loko va ku **khambari dlele n'wini wa nsimu...**" (*Xikumakumani*: 33). Mhaka leyi yi boxiwa hikwalaho ka leswi Chochoma a a dlayile malume wakwe, Ganyani. Ganyani a a fela nsati wakwe Emelina. Hi marito man'wana hi nga vula leswaku Chochoma a ri eku yiveni emutini wa Ganyani. Xivuriso lexi xi kota ku kombisa leswi mhaka leyi yi nga humelerisa xiswona.

Hilaha hi kombiseke hakona eka vumunhu bya Chochoma leswaku a a kaneta leswaku u rhandzana na Emelina, hi twa mutsari a ku: “Loko ekaya va ku **xa nhwari yena a ku xa nkengere...**” (*Xikumakumani*: 34). Xivuriso lexi xi kombisa ku fularhelana ka miehleketo ya vamuti na Chochoma. A a va byela leswaku mhaka leyi va n’wi hehlaka hi yona a nga le ka yona. A tlhela a tikirheta hi ku vula leswaku loko va lava ku dlaya vuxaka a va byi dlayi hi voxo hilaha hi kombiseke hakona eka vumunhu bya Chochoma.

Loko Emelina a vonile leswaku mahungu-ndlela ya vugangu bya yena na Chochoma ya fikile etindleveni ta nuna, hi vona a boheka ku hembela nuna. Ku hamba ka Emelina ku kombisiwa hi mutsari loko a ku: “Kasi nsati a a n’wi byela ntsena leswaku **xikosi a xi voni**, letikulu u tshamile hi tona na loko ti ri karhi ti n’wi hisa.” (*Xikumakumani*: 36). Mutsari u tirhisile xivuriso lexi ku kombisa leswaku loko u kala u hundzuluka u famba, a wu koti ku vona leswi swi salaka swi humelela. Hambi u xisiwa u to pfumela hikuva a wu swi voni. Swivuriso leswi tirhisiweke eka xirungulwana lexi swi kota ku humelerisa mongo wa tsalwa hi ndlela leyi navetisaka. Leswi swi kombisa vutshila bya mutsari.

2.4.2.6. NKATSAKANYO

Tanihilaha hi swi voneke hakona eka 2.4.2.2. hi kuma mutsari a tirhisile xivutiso xo pfumala nhlamulo ku thya xirungulwana lexi. Vito ra xirungulwana lexi ra tihlawulekisa eka swirungulwana leswin’wana laha mutsari a tirhiseke mavito ya swimunhuhathwankulu. Mbangu wa xirungulwana i wa le makaya tanihilaha hi swi voneke eka 2.4.2.4. Wa le dorobeni hi twa ntsena hi wona. Ririmi leri tirhisiweke hi leri fuweke tanihilaha hi swi voneke eka 2.4.2.5.1. Mutsari u tirhisile ndzungulo ku paluxa hungu ra tsalwa hambileswi kun’wana hi kumaka swimunhuhathwa swi tivulavulela hi swoxe. Mutsari u nyikile ririmi ra tsalwa matimba hi ku tirhisa swivulavulelo ni swivuriso hilaha hi swi voneke eka 2.4.2.5.3 na 2.4.2.5.4.

2.5. **NXOPAXOPO WA TSALWA RA HANYA U TA SWI VONA** (1997a)

2.5.1. **XIRUNGULWANA XA “RHUMBU-KHUTLA NKATANGA.”**

2.5.1.1. **NKATSAKANYO WA HUNGU**

Xirungulwana lexi xi vulavula hi Rhumbu-khutla, nuna wa N’wa-Ndzheko. Rhumbu-khutla u khorwile eJoni a siya nsati ni vana va hlupheka emakaya. Matilaya, n’wana wo hetelela, u tiboha ku famba a n’wi lava eJoni. Loko a n’wi kumile, u n’wi kombela leswaku a ya ekaya. Rhumbu-khutla u arile a vula leswaku u chava valoyi ekaya. Matilaya u landzile mana wakwe ekaya leswaku va ta xavelela mukhalabye leswaku a tthelela ekaya. Nkunguhato wa Matilaya wu humelerile hikuva Rhumbu-khutla u vuye a pfumela ku ya ekaya a ya tshama ni nsati wakwe.

2.5.1.2. **NKOKA WA VITO RA XIRUNGULWANA**

Mutsari u tirhisile vito ra ximunhuhatwankulu ku thya xirungulwana lexi. Rhumbu-khutla i riviti-nkatsano leri vumbiweke hi maviti ya “rhumbu” na “khutla”. Mutsari u engeterile na xibumabumelo xa rifuwi ra “nkatanga” ku nandzihisa vito ra xirungulwana lexi.

2.5.1.3. **SWIMUNHUHATWA**

Eka xirungulwana xa “Rhumbu-khutla nkatanga” hi ta xopaxopa swimunhuhatwa swinharhu ku nga **Rhumbu-khutla, N’wa-Ndzheko** na **Matilaya**. Xikongomelo xa ku hlawula swimunhuhatwa leswi hi leswi swi nga swona swi pfunetaka ngopfu ku paluxa nkongomelo wa xirungulwana lexi.

2.5.1.3.1. RHUMBU-KHUTLA

Rhumbu-khutla i ximunhuhathwankulu xa xirungulwana lexi. Vito leri i rivitinkatsano leri nga vumbiwa hi maviti ya “rhumbu” na “khutla” tanihilaha hi kombiseke eka 2.5.1.2. Rhumbu-khutla i wanuna loyi a pfumalaka vutihlamuleri loko swi fika eka timhaka to hlayisa ndyangu wakwe. U paluxiwa a ri kholwa leri tsandzekaka ni ku posa peni yo hlayisa muti. Mhaka leyi yi paluxeka loko Matilaya a ku:

...a swi nga fanelanga leswaku mi tshika muti wu hlupheka. A mi to tsalela mhani mi va hlamusela leswaku a ma ha rhandzi ku vuya, kambe mi nga tshiki ku rhumela swo va pfuna ku tlula ku titshamela mi nga vuli nchumu. (*Hanya*: 42).

Marito ya ku “tshika muti wu hlupheka” hi wona ya hi kombisaka leswaku Rhumbu-khutla a a tsandzeka ku hlayisa ndyangu wa yena. Matilaya u tlhele a vula leswaku mukhalabya a a fanele a rhumela swakudya ekaya. U tlhela a ku: “Loko a ndzi ri n’wina a ndzi ta nyuma no tivisa vanghana va n’wina leswaku mina ndzi n’wana wa n’wina.” (ibid.). Leswi a a swi vula hikwalaho ka leswi Rhumbu-khutla a nga n’wi kurisangiki ku sukela loko a ha ri lontsongo ku fika eka nkarhi lowu. Ku dyiwa ka yena swi n’wi kayetile ku kurisa vana hi ndlela ya rirhandzu. Rhumbu-khutla i munhu loyi a a nga ha tsakeli ku tlhelela ekaya. A a vula leswaku le kaya ku ni valoyi. Rhumbu-khutla i ximunhuhathwa lexi nga ni vumunhu byo ka byi nga tiyangi hikuva wa hundzuka eka mavonelo ya yena eka swa vutomi. Emasungulweni a a vula leswaku a nga ha tlheleli ekaya hikuva valoyi va n’wi sala endzhaku. Kutani loko a vona N’wa-Ndzheko a n’wi landzile eJoni, u cinca miehleketo a navela ku ya ekaya. Hi twa a ku:

Leswi u nga fika mana wa vana va mina ndzi ta ku kombelela eka vamaseve leswaku u tshama n’hweti

ndzi ta kota ku ya ngenisa nothisi le ntirhweni
ndzi longa swimpahlampahlananyana swa mina
ndzi tikotsokela ndzi ya fela ekaya ku tlula ku fela
enhoveni laha ndzi nga ta helela emakhwirini ya
timbyana. (*Hanya*: 48).

“Ku ngenisa nothisi” swi vula ku ya lela wa ha ri nkarhi leswaku u lava ku
famba a ya wisela makumu. Kasi ku “tikotsokela” swi vula ku chayisa kumbe
ku wisa ku tirha. Ndzimana leyi tshahiweke laha henhla hi yona yi kombisaka
leswaku Rhumbu-khutla u cincile miehleketo ya yena.

2.5.1.3.2. N’WA-NDZHEKO

N’wa-Ndzheko i vito leri humaka eka “n’wana wa ndzheko.” Riviti ra
“n’wana” ri komisiwile ku sala xirhangi xa n’wa-. Vito leri a ri thiywangi hi ku
landza mintirho ya ximunhuhatwa.

N’wa-Ndzheko u paluxiwa a ri munhu wo lulama. Hambileswi nuna a a
khorwile a nga helanga matimba. U kotile ku kurisa vana hi rirhandzu.

N’wa-Ndzheko u paluxiwa a ri munhu loyi a nga ni rirhandzu leri pfumalaka
mpimo. Mhaka leyi yi paluxeka loko a pfumela ku landza nuna eJoni. Loko a
fikile eJoni a ya hlangana na nuna loyi a a tshemba leswaku u lovile, u sungula
ku rila hi mihloti ya rirhandzu leri a ri katsana ni tingana. Mutsari u paluxa
mhaka leyi a ku:

Loko N’wa-Ndzheko a nghena nuna wa yena a
n’wi vona a sungula ku oma tinhlaya a nga ha tivi
leswaku u ta ku yini. Nsati wa yena a ya khidzama
a n’wi nyika n’wana, ivi a tshamisa ehansi a

sungula ku rila a humesa mihloti ya rirhandzu na tingana. (*Hanya*: 48).

Ku khidzama ka N’wa-Ndzheko emahlweni ka nuna wakwe swi kombisa nhlonipho ni rirhandzu leri a a ri na rona eka nuna wakwe. Ku rila ka yena na swona swa ha kombisa rirhandzu hikuva a a nga tshembi leswaku wa ha ta vona nuna a ri karhi a tsakula hi milenge ya yena.

N’wa-Ndzheko u ni ntwela-vusiwana hikuva u kota ku amukela nuna hambiloko a n’wi siyile ni vana va sala va xaniseka. U rhamba nuna leswaku wa tlhelela ekaya. U ri: “Rhumbu-khutla nkatanga, a hi fambi ekaya u ya wisa.” (*Hanya*: 49). Ku va a n’wi vula “nkatanga” swi kombisa rirhandzu. Mhaka leyi yi paluxa leswaku hambiloko a n’wi xanisile, yena a a nga swi vekangi embilwini. U byela nuna wakwe leswaku wa n’wi rivalela eka swiendlo hinkwaswo. U ri: “Ndzi ku rivalerile u nga si kombela ku rivaleriwa, ...” (*ibid.*). Leswi swi paluxa rirhandzu leri a a ri na rona.

2.5.1.3.3. MATILAYA

Matilaya i xisihalali eka xirungulwana lexi. Vito leri ri thyiwile hi ku landza mintirho ya yena hikuva a a swi kota ku titshinya a nga endli leswi endliweke hi tata wa yena. Matilaya i xisihalali hikuva u sindzisa tata wakwe leswaku a tlhelela ekaya a ya hlayisa muti wa yena. Loko Rhumbu-khutla a ringeta ku tisirhelela hi ku vula leswaku ekaya ku ni valoyi lava n’wi lorhisaka vanhu vo fa, tingati ni marhambu ya vanhu lava feke, Matilaya u ri:

Loko swi ta etimhakeni ta valoyi mina a ndzi koti ku ti amukela hikuva lava va va tivaka va hi byela leswaku valoyi a va tsandzeki ku fika laha va lavaka ku tirha mintirho ya vona kona. Loko ti ri timhaka ta milorho hi nga ti landzeleli hikuva

milorho na vito i milorho kutani yo fanela ku
lorhiwa hikuva i milorho. (*Hanya: 42*).

Ndzimana leyi yi kaneta miehleketo ya Rhumbu-khutla loyi a a tibyerile leswaku u tikumele xo tivhikela hi xona eka n'wana wakwe. Matilaya a a ri xikhongolotana xa nsindziso eka tata wakwe hikuva loko va tikuma va tshamile swin'we a a n'wi byela hi timhaka ta le kaya. Matilaya u kondzile a swi kota ku tlherisela mukhalabye ekaya hikuva u hlanganisile vatswari vakwe endhawini yin'we leswaku va phahlelana mariyeta.

Matilaya i ximunhuhatwa xa vumunhu byo tiya hikuva a nga hundzuki eka mhaka leyi a tshembiseke mana wakwe loko a suka ku ya xambila. Mana wa yena a a n'wi byerile leswaku u ta ya kholwa tanihi tata wakwe. Mhaka leyi a yi n'wi humelelangi hambiloko a lovorile n'wana loyi a kuleke emadorobeni. Endzhaku ka loko a lovorile Bungwana, u n'wi yisile ekaya va ya n'wi vona. A nga dyiwanga tanihi tata wa yena.

2.5.1.4. MBANGU

Timhaka ta xirungulwana xa “Rhumbu-khutla nkatanga” ti humelela etindhawini ta le makaya ni le madorobeni. Timhaka ta xirungulwana lexi ti humelerile eminkarhini ya mfumo wa Mabunu wa Afrika-Dzonga wa xihlawuhlawu lexi nga hela ximfumo hi lembe ra 1994. Nkarhi lowu wu paluxeka loko mutsari a ku:

Minkarhini yoleyo a ku ri ni nhlupheko lowukulu eka valavi va mintirho ya le madorobeni. Maphorisa na wona loko vo mi kuma mi nga ri na pasi ra ntirho kumbe pasi ro famba mi lava ntirho a va fanele ku mi khoma mi ya pfaleriwa mi pfuka

mi beriwa xigandlu xo mi tlherisela ekaya. (*Hanya:* 41).

Ntshaho lowu wu kombisa swinene leswi Vantima a va khomisiwa xiswona emadorobeni loko va sukile emakaya ku ya tirha kona. Vantima a va nga pfumeleriwi ku ya eJoni loko va nga ri na xipencele. Hambiloko va fikile kwale Joni hi mpfumelelo wo karhi, a va tlhela va xanisiwa hi ku kamberiswa va nga ambalangi nchumu hi ku vula ka mutsari.

Mbangu wa le makaya wu paluxiwa hi mutsari loko a kombisa vusiwana lebyi a byi ri kona emutini wa Rhumbu-khutla. Endhawini leyi hi laha Matilaya, n'wana Rhumbu-khutla na N'wa-Ndzheko a tswariweke kona. U kurile a ri karhi a hlupheka ku kondza a va jaha leri nga ringanela ku ya joyina eka *TEBA* emugodini.

Hi tlhela hi vona mbangu wa le makaya loko Matilaya a endzela kaya ni nsati wa yena. Va n'wi endlerile xinkhubyana va rhamba maxaka hikuva a a va tsalerile a va tivisa wa ha ri nkarhi leswaku u ta vuya ni ndyangu wa yena. Mutsari u ri:

Tanihleswi a va tsarile va tivisa, va kumile maxaka ya vuyile hi xitalo ku khankhiwa, ku ciniwa, ku biwa minkulungwana, ku biwa swivuvu, ku ciniwa xilala va tsakela Matilaya a nga vuya na nsati ekaya. (*Hanya:* 45).

Swiendlo leswi boxiweke laha henhla swi seketela mbangu wa le makaya. Ku khankha, ku ba minkulungwana ni ku tsaka hinkwako loku vuriwaka i xikombiso xa xiyimo xa ndhavuko wa Vatsonga.

Timhaka ta mbangu wa le madorobeni ti paluxiwa hi mavito ya timayini to fana na “Crown Mine”, “Simmer and Jack” na “Rose Deep Gold Mine” laha Matilaya a a tirha kona. Mutsari u hi kombisa mbangu wa le madorobeni loko a ku:

...kutani a ya eRose Deep Gold Mine laha a nga kuma ntirho wo chanyela enkomponi, a etlela kona a dya kona. (*Hanya: 40*).

Nkomponi i ndhawu leyi vatirhi va etlelaka eka yona loko va ri emintirhweni, ngopfu emigodini.

Mutsari u tlhela a kombisa mbangu wa le madorobeni hi ku tirhisa hositele ya Thwathwa leyi a yi kumeka eBenoni. Endhawini leyi hi laha a ku tshama Rhumbu-khutla loyi ngi a khorwile khale swinene. Mutsari u hlamusela a ku Matilaya u:

...endzerile etihofisini ta va-Khomixinari va madoroba yo hambana-hambana a ko a ya n’wi twelela eBenoni laha a nga hetelela a n’wi kumile ehositele ya Thwathwa... (*Hanya: 41*).

Mhaka leyi yi paluxa mbangu wa le madorobeni laha Rhumbu-khutla a a tshama kona.

Mutsari u tlhela a hi komba xiyimo xa le madorobeni hi ku kombisa timhaka ta xitokofela eOverline, lokhixi ra le Benoni South. Timhaka hinkwato leti boxiweke laha henhla ti hi paluxela nkarhi lowu timhaka ti nga humelela ha wona ku katsa ni tindhawu ta kona.

2.5.1.5. RIRIMI

Mutsari u tirhisile ririmi ro xonga ku paluxa hungu ra yena. U kotile ku tirhisa marito hi ndlela ya vutshila ku humesa hungu ra tsalwa.

2.5.1.5.1. NTIVO-MARITO

Mutsari u hlamusela ku kula ka Matilaya a nga tivi tata wakwe loko a ku: “Loko Matilaya a kumeka, a **rhandzunuka** mahlo, a nga vonangi tata wa yena,…” (*Hanya*: 39). Riendli ra **rhandzunuka** ri kombisa ku kula a va ni dzano, a xa emahlweni, a kota ku vona swo biha eka swo saseka.

Mutsari u kombisa ku khayimiwa ka vanhu loko va ya kamberiwa hi dokodela loko va nga si thoriwa. U ri: “Loko dokodela a fika a mi **guduriwa** ku fana ni tihomu loko ti ya edibini,…” (*Hanya* :40). Riendli leri ri kombisa ku famba ka vanhu vo tala, va famba hi mintlawwa. U tlhela a tirhisa riendli ra **thawuzeni** ku kombisa ku hluphekisiwa ka vanhu lava a va lava mintirho. U ri:

Loko mi heta mavhiki mambirhi mi nga si wu
kuma a mi fanele ku tlhelela mi ya folela xipecele
kambe mi nga tlheriseriwi eku **thawuzeni**.

Riendli ra **thawuzeni** ri huma eka riendli ra **thawuza** leri vulaka ku cina. Laha mutsari u ri tirhisile ku komba ku kayakayisiwa ka vanhu hi ku kamberiwa swi nga heli loko va lava mintirho eJoni. Ku cina loku ku hambanile ni ku cina ka ntolovelo hikuva laha ku gegiwa ku xaniseka.

Mutsari u tlhela a kombisa ku xaniseka ka Rhumbu-khutla loyi a a dyiwile hi doroba hi ndlela leyi:

A swi ri rivaleni leswaku u lo kumana na swa le madorobeni, **swi n'wi yenga**, **swi n'wi dya miehleketo** swi tlhela swi **n'wi chela xinyama** leswaku a hanya ni ku **guguruteka** a nga ha tivi ni laha a kongomeke kona loko a ri karhi a famba, a **yingayinga** a **xumbarheka** a **kutsakutseka** endleleni ya vutomi. (*Hanya*: 42).

Ku va Rhumbu-khutla a hlanganile ni swilo **swi n'wi yenga** ni ku **n'wi dya miehleketo** swi kombisa ku va a rivarile leswaku u siyile nsati ni vana ekaya, kasi ku va swi n'wi **chela xinyama** swi komba ku va a nga lungheriwi hi nchumu. Ku **guguruteka** swi kombisa ku va a hanya exinyamini a nga tilulamiseli swa mundzuku. Mutsari u tirhisile marito yo hambana ku kombisa ku xaniseka ka Rhumbu-khutla hikuva hi vona a tirhisa vamavizweni ku nga ku **yingayinga**, **xumbarheka** na ku **kutsakutseka** ku paluxa ku hlupheka ka Rhumbu-khutla. Ku xaniseka ka Rhumbu-khutla ku tlhela ku paluxiwa hi manwelo ya yena ya byalwa. Mutsari u ri:

...va sukile va ya fika endhawini leyi Rhumbu-khutla a a toloverile ku ya havula eka yona, va titshamela va **tsitsingela** wo mabyalwa... (ibid.).

Riendli ra **tsitsingela** ri kombisa ku nwa byalwa u nga ha titsetseleli.

Hi vile hi kombisile eka vumunhu bya Rhumbu-khutla leswaku a lava ku ya wisa ekaya, hi kuma Rhumbu-khutla a tirhisa riendli ra rhavi ra xitlhelelo ra **tikotsokela** ku komba ku famba a ya kaya a ya wisa. U byela N'wa-Ndzheko a ku:

...ndzi ta ku kombelela eka vamaseve leswaku u tshama n'hweteni ndzi ta kota ku ya ngenisa nothisi le ntirhweni ndzi ta kota ku longa swimpahlampa-

hlananyana swa mina ndzi **tikotsokela** ndzi ya fela ekaya... (*Hanya* :48-49).

Laha u kombisa leswaku u lava ku ya wisela makumu, a nga ha lavi ku tikuma a ri eJoni.

Nkanelo wa xiphemu lexi wu kombisa leswaku mutsari i mutshila loyi a nga ni vuswikoti byo tirhisa marito hi ndlela ya vutshila.

2.5.1.6. NKATSAKANYO

Hi vile hi swi vonile eka 2.5.1.2. leswaku xirungulwana xi thiyiwile vito ra ximunhuhathwankulu Rhumbu-khutla. Mbangu wa xirungulwana lexi i wa le makaya ni le madorobeni. Mavito ya swimunhuhathwa a ya thiyiwangi hi ku landzelela mintirho ya swona tanihilaha hi swi voneke eka 2.5.1.3. Xirungulwana lexi mutsari a nga xi khavisangi hi swivulavulelo ni swivuriso, kambe hi kuma a kombisa nyiko yo tirhisa marito hi ndlela ya vutshila.

2.6. NKATSAKANYO WA NDZIMA HI KU ANGARHELA

Hilaha hi boxeke hakona eka 2.1.1 leswaku eka ndzima leyi hi ta xopaxopa nkongomelo wa nxambilo, leswi swi endliwile.

Swi tikombile eka matsalwa lama hi ma hlawuleke leswaku nxambilo wu vanga nxambarheko eka vavanuna, vavasati na vana.

Eka tsalwa ra *Ndlandlalati* (1986a) hi vonile hilaha Xisandzhaku na N'wa-Khazamula va xanisekeke hakona hikwalaho ka nxambilo. Nxambilo wu vangerile Xisandzhaku vuvabyi bya xifuva, kasi N'wa-Khazamula u vabya miehleketo hikwalaho ka xivundza ni ku ehleketa leswaku nuna wa yena u ni swigangu eJoni. Eka tsalwa ra *Hlamba* (1997b) hi kuma Matanato a xaniseka

emoyeni hikwalaho ka ku tikuma a rhandzanile na Rhoda loyi a a ri n'wana wa buti wakwe loyi a a khorwile eJoni. Kasi N'wa-Xirhami u tinyiketele eka byalwa hi ku tshemba leswaku u ta rivala maxangu yo siyiwa ni muti a ri swakwe. Timhaka ta xirungulwana xa "Matanato" ta yelana ni leti nga eka *Hlamba* (1997b) naswona mutsari u tirhisile mavito yo fana ku thya swimunhuhatwa. Kasi eka xirungulwana xa "Chochoma" hi kuma Emelina a xaniseka tani hi N'wa-Xirhami, kambe yena u tinyiketa eka timhaka ta vugangu. Eka xirungulwana xa "Rhumbu-khutla" hi kuma N'wa-Ndzheko a xaniseka hi ku sala a handzela vana a ri yexe loko nuna a ha khorwile eJoni.

Swimunhuhatwa swi thiyiwile hi ndlela leyinene hambiloko swin'wana swa swona ku nga landzeleriwangi mintirho ya swona. Eka matsalwa ya *Ndlandlalati* (1986a) na *Hlamba* (1997b) hi kuma mutsari a tirhisa n'wangulano exikarhi ka swimunhuhatwa. Kasi eka "Matanato", "Chochoma" na "Rhumbukhutla" u tirhisa ndzungulo wa hungu wa munhu wa vunharhu, kambe kun'wana eka swirungulwana leswi hi kuma vatlangi va tivulavulela hi voxe.

Mbangu wa matsalwa lawa wa fana hikuva eka hinkwawo hi kuma timhaka ta tsalwa ti humelela emakaya ni le madorobeni. Eka xirungulwana xa "Matanato" hi kuma timhaka ti humelela edorobeni kambe ti khapelana ni timhaka ta le makaya laha nsati wa Matanato a saleke kona hambiloko swi nga humeseriwangi erivaleni.

Hi tlhela hi kuma mutsari a kombisa vuswikoti byo hlamarisa bya ku tirhisa ririmi. U kombisa vutivi lebyikulu bya ku tirhisa marito ni ku lunga matsalwa hinkwawo hi swikhavisa-ririmi leswi endlaka leswaku matsalwa ya yena ya hanya.

NDZIMA YA 3

NKONGOMELO WA VUGANGU NA SWITANDZHAKU SWA BYONA

3.1. MANGHENELO

Hilaha swi tikombaka hakona hi nhlokomhaka, ndzima leyi i yo xopaxopa nkongomelo wa vugangu ni switandzhaku swa byona. Eka yona ku ta tlhela ku kombisiwa ndlela leyi Mahatlane a paluxaka nkongomelo lowu ha yona eka matsalwa ya yena.

Matsalwa lama nga ta xopaxopiwa eka nkongomelo lowu hi lama landzelaka:

3.1.1. *Hanya u ta swi vona* (1997a)

3.1.2. *Mavala ya swimbyanyana* (1997c)

3.1.3. *Xiporo xi tsemekile* (1997d)

Hilaha tsalwa ra *Hanya u ta swi vona* (1997a) ku nga ra swirungulwana, eka rona hi ta xopaxopa swirungulwana swa “Vukati byo kata yaloye” na “Makondlo ku dyanana.”

3.2. NXOPAXOPO WA TSALWA RA *HANYA U TA SWI VONA* (1997a)

3.2.1. XIRUNGULWANA XA “VUKATI BYO KATA YALOYE”

3.2.1.1. NKATSAKANYO WA HUNGU

Xirungulwana xa “Vukati byo kata yaloye” xi vulavula hi Kupulani na Khomisani lava nga rhandzana ku ringana malembe mambirhi. Kupulani u

sindzisile Khomisani ku endla swa masangu ehandle ka vukati. Loko Khomisani a byela Kupulani leswaku u bihile emirini, u swi ba hi makatla hikuva le a a tirha kona eGermiston, a a kumanile na Mubusumani loyi a va ku i Sonja Keyter.

Kupulani u landzurile Khomisani emahlweni ka vatswari va yena. Tata wa Kupulani u rhumile vanhu leswaku va ya lovola eka Mbhayimbhayi hambileswi n'wana wakwe a a kaneta. Khomisani u hlomile eka Xungeta ivi a kuma n'wana wa mufana loyi a nga vuya a dyondzela vudokodela. Kupulani na Sonja a va hanyisanangi ku ya kule hikuva Sonja a a nwa ngopfu ni ku famba "tilalavhuka" a vuya hi matakuxa. Loko Kupulani a vutisa a yo rhwalana yi chelana ehansi. Siku rin'wana va te va ha lwa, ko ta nghena majaha ya Mabusumani va rahetela Kupulani va tlhela va n'wi tlhavetela va rhwala va cukumeta exitarateni. U pfukile exibedhlele kutani loko a ntshuxiwile a muka kaya. U kumile Khomisani a n'wi rindzerile ekaya. N'wana wa vona Tshikani a a ri dokodela hi nkarhi lowu, muti wa ka Xungeta wu ri rivoningo ra tiko.

3.2.1.2. VUXOKOXOKO BYA TIMHAKA

Khomisani na Kupulani va rhandzana, kutani va onhana. Loko Kupulani a vona timhaka ti yimile hi nhloko u tlula a nantswa tilo. U vula leswaku ndzhwalo lowu a nga wu tivi. Loko tata wakwe a n'wi vutisa leswaku a nga si tshama a hlangana na Khomisani, Kupulani u ri: "Kan'we ntsena. *That is why* ndzi ku wa ndzi hembela." (*Hanya: 33*).

Khomisani u twa ku vava loko Kupulani a n'wi hlamba leswaku a nga wu tivi ndzhwalo lowu a nga na wona. Hi tlhelo rin'wana hi vona na yena a kuma hakelo ya vugangu lebyi a a hanya eka byona. Kupulani u nyenyile Khomisani a ku yena u rhandzana na Mabusumani hikuva u hanya eka Afrika-Dzonga lontshwa laha ku hanyiwaka xidemokrasi. Hambiloko a swi vona leswaku

ndhavuko wa Xichangana na Xibusumani a yi hlangani, yena u ala a tiendla xikhongolotana xa nsindziso hi ku ala a tshama na Sonja. Maendlelo yo tano ya n'wi vangerile vulema hikuva u ponile ku dlawa hi Sonja ni vanghana va yena. Hakelo ya ku hanya futa wa yi kuma endzhaku ka nkarhi.

3.2.1.3. NKOKA WA VITO RA XIRUNGULWANA

Mutsari u tirhisile xivuriso ku thya xirungulwana xa yena. Xivuriso xa “Vukati byo kata yaloye” xi kombisa leswaku vukati a hi bya un'wana na un'wana kambe byo kata munhu. Nhlamuselo leyi yi hambana ni leyi boxiweke eka **Vutlhari bya Vatsonga** (1973: 194); hikuva kona va ri nhlamuselo ya xona yi fularhelana ni ya vukati bya katinga.

Vito ra xirungulwana lexi i ra nkoka hikuva ha rona hi kota ku tiva leswi humelelaka eka xirungulwana hambiloko hi nga si xi hlaya. Vito leri ri kota ku paluxa ni nkongomelo wa xirungulwana. Hambileswi Khomisani a nyenyiwaka hi Kupulani, a vula leswaku a hi yena a nga n'wi onha, hikwalaho ka ku olova ka mbilu ya Khomisani, wa lovorwa a tlhela a hlomisiwa hambiloko nuna wa yena a n'wi nyenyemukile.

Sonja loyi a a khomeriwe henhla a nga byi kumangi vukati hikwalaho ka mahanyelo ya yena lamo biha.

3.2.1.4. SWIMUNHUHATWA

Eka xirungulwana xa “Vukati byo kata yaloye” hi ta xopaxopa swimunhuhatwa swinharhu ku nga: **Kupulani**, **Khomisani** na **Xungeta**. Xikongomelo xo hlawula swimunhuhatwa leswinharhu hi leswi ku nga swona swi pfunetaka ngopfu ku humelerisa hungu ra xirungulwana.

3.2.1.4.1. KUPULANI

Kupulani i ximunhuhathwankulu eka xirungulwana xa “Vukati byo kata yaloye” hikuva hi yena timhaka ti rhendzelekaka eka yena. Kupulani i ximunhuhathwankulu lexi pfumalaka vumunhu byo tiya hikuva hi vona a chava ku yimela timhaka ta yena endzhaku ka loko a onhanile na Khomisani. Mhaka leyi yi paluxeka loko Khomisani a heleketiwile eka va Kupulani. Loko va n’wi vutisa leswaku wa n’wi tiva yena u ri: “Mina *I don’t know her, ...do you know me my girl? Out of sight out of mind.*” (Hanya: 34). Mhaka ya ku vulavula hi Xilungu yi ba ndzilekano, yi veka mpfhuka exikarhi ka yena na Khomisani kun’we ni lavan’wana vandyangu.

Kupulani i ximunhuhathwa lexi nga ni makatla hikuva loko a fikile eJoni u ticincile vito a tithya Kaplan. Leswi swi endla leswaku tata wa yena a nga n’wi kumi hi ku olova loko a n’wi foyinela. Ku ticina ka yena vito swi kombisa ku tsana ka vumunhu bya yena. U tlhela a nyika tata wakwe swipimelo loko a n’wi chayerile riqingho hikuva a a vona a n’wi hlwerisa. Hi twa a ku: “*Listen Daddy do not waste my time, say what you want to tell me finish and klaar you see?*” (ibid.). Marito ya muxaka lowu i ndzhukano. N’wana a nga fanelanga ku vulavula ni mutswari wa yena hi ndlela leyi. Maendlelo lawa ya komba vumunhu bya hava.

Kupulani i ximunhuhathwa lexi nga ni manyunyu ni ku tikukumuxa hikuva u nyenya ku etlela eka vona loko a vuyile hi le Joni. Ematshan’wini yo etlela ekaya u famba a ya ehodela eGiyani. Ku seketela leswi mutsari u ri:

Kupulani u sukile a famba madyambu walawo, a ya etlela ehodela ya Giyani, a pfuka a khandziya Transtate a tlhelela eJoni laha a nga fika a hundzela eCoronationville laha nhwana wa yena Sonja Keyter ntombi ya Mukhaladi a a tshama kona ku

hanyiwa Xilungu, ku dyiwa Xilungu ku vulavuriwa
Xilungu ntsena. (*Hanya: 36*).

Maendlelo lawa ya paluxa leswaku Kupulani a a tivona ku tlula mpimo lero ku etlela ekaya a a twa swi n'wi chicha xiyimo lexi a a ri eka xona xa vulungu-ntima.

U tshamile na Sonja a tiphina a tlhela a rivala leswaku Sonja i wa tinxaka ta makhombo. Sonja u n'wi kombile mavala ya yena kutani va lwa. Endzhaku ka swona u tsundzukile leswaku u na le kaya, kutani a tlhelela kona a fika a kuma Khomisani a n'wi rindzerile, kutani vutomi byi ya emahlweni. Leswi swi paluxa leswaku Kupulani a a sindziseka ku tlhelela ekaya hikwalaho ka leswi swi n'wi humeleleke.

3.2.1.4.2. KHOMISANI

Khomisani i ximunhuhatwa lexi nga ni mahanyelo lama amukelekaka evuton'wini. I munhu wo rhula ni ku rhandza ku vulavula ntiyiso. Ku rhandza ka yena ntiyiso ku paluxeka loko mana wakwe a nwi vutisile hi ta ku cinca ka miri wakwe. U byela mana wakwe leswaku u bihile emirini, a nga kanakani. U n'wi byela ntiyiso leswi wu nga yimisa xiswona. Hambileswi yi nga mhaka ya tingana hi vona Khomisani a kanya mbilu a boxa tshumba. Mutsari u ri:

Khomisani o xi biku, a rila, a nga ha swi koti ku hlangana hi mahlo na mana wa yena, wa chava na swona se a sungula ku rhurhumela hikuva a a swi tiva leswaku u endlile xihoxo... Kutani a boheka ku hlamusela mana wa yena leswaku u na mune wa tin'hweti a tshamile na xigangu xa yena. (*Hanya: 29*).

Vumunhu bya Khomisani byi tlhela byi paluxeka loko Kupulani a n'wi fananisa na mfenhe. Khomisani u n'wi hlamula ximunhu a ku:

U nga tiphina u titsakisa hi ndzhukano wolowu u ndzi rhuketelaka hi wona, kambe ntiyiso wa wu tiva, na marito walawo u ndzi rhuketelaka ha wona u ta ma mita siku rin'wana. (*Hanya*: 32).

Mahlamulelo lawa ya paluxa leswaku Khomisani u ni mahanyelo ya kahle hikuva hambiloko a khovoleriwa hi Kupulani u swi teka hi moya wa kahle. U tlhela a byela Kupulani leswaku loko a nga ha n'wi rhandzi a swi vuli emahlweni ka hahani wakwe na vatswari va Kupulani.

Vumunhu bya Khomisani byi tlhela byi paluxeka loko a byela vanhu lava a va ri endlwini leswaku wa swi vona leswaku Kupulani a nga ha n'wi rhandzi kambe yena u tiboha ku tshama kwale ka Xungeta. U ri: "...ntsena mina ndzi ta tshama kwala ka vona hikuva ekaya va ndzi hlongorile hi mhaka ya yena." (*Hanya*: 35). Xiboho lexi xi paluxa vumunhu bya Khomisani hikuva u tiboha ku tshama emutini lowu jaha ra kona ri n'wi nyenyaka. Leswi swi kombisa ku leha ka mbilu yakwe.

Vumunhu bya Khomisani byi endlile leswaku va ka Xungeta va ya n'wi lovola va tlhela va n'wi hlomisa hambileswi nuna wa yena a a n'wi nyenya. Va n'wi khomile hi mafundzha hikuva na yena a a ri ni mafundzha. Mutsari u hi kombisa matshamelo ya Khomisani evukatini hi ndlela leyi: "...tanihileswi vatswari va Kupulani a va n'wi rhandza, u titshamerile evukatini bya yena a nga vileli hi nchumu." (*Hanya*: 37). U tshamile ku kondza Kupulani a hlantiwa hi zozo a kuma a ha n'wi rindzerile.

3.2.1.4.3. XUNGETA

Xungeta, tata wa Kupulani i ximunhuhakwa lexi nga ni vumunhu byo tiya. A xi tsekatekisiwi hi ku hunga ka moya. Xi yima ni ntiyiso wa mhaka hambiloko mhaka ya kona yi nga n'wi lovisa. Vumunhu bya Xungeta byi paluxeka loko va ka Mbhayimbhayi va yisile nandzu. Hi vona Xungeta a vitana maxaka leswaku va ta n'wi vonisa mhaka leyi. Mutsari u ri:

Loko ri xa nkulukumba Xungeta u vitanile maxaka a va tivisa leswi nga humelela kutani vamuti va boha leswaku Kupulani a komberiwa a hatla a vuya... (*Hanya: 30*).

Maendlelo lawa ya paluxa vumunhu eka mahanyelo ya yena. Loko a a ri un'wana a to tsema mhaka a ri swakwe hi ku tiva leswaku Kupulani i n'wana wa yena. Hi tlhela hi vona vumunhu bya Xungeta loko a holovela Kupulani loyi a a va tlhuthisa enon'wini hi ku vula leswaku Khomisani u tshamile na yena siku rin'we, kutani wa n'wi hembela leswaku i ndzhwalo wa yena. Xungeta u ri: "U xiphukuphuku mufana ndziwena. A wu swi tivi leswaku n'wana u vumbiwa hi siku rin'we?" (*Hanya: 33*). Vulavulelo leri ri komba leswaku Xungeta a a ri na vumunhu, a a kota ku vona leswaku Kupulani hi yena a nga onha Khomisani. U yisa marito yakwe emahlweni a ku: "A ndzi lavi ku kulumeriwa hi wena xipuputsala ndziwena!" (*ibid.*). Rito ra "kulumeriwa" ri kombisa leswaku Xungeta a nga lavi ku deleriwa hi n'wana. A a ringeta ku kombisa n'wana wa yena ndlela leyinene.

Hi tlhela hi vona vumunhu bya Xungeta loko a tiboha ku ya lovola n'wingi a tlhela a n'wi hlomisa a tshama na yena. N'wingi wakwe wa n'wi hlayisa a tlhela a hlayisa na ntukulu. U dyondzisa ntukulu xikolo ku kondza a va dokodela. Muti wa Xungeta wu hundzuke rivoni ra tiko.

3.2.1.5. MBANGU

Timhaka ta xirungulwana xa “Vukati byo kata yaloye” ti humelela eka tindhawu timbirhi ku nga emakaya ni le madorobeni. Kupulani i jaha leri nga kulela emakaya ri kondza ri yiviwa rinoko hi Khomisani wa ka Mbhayimbhayi. Loko va rhandzanile u fambile a ya eJoni ku ya verenga kasi ntombi yi bihile emirini. Mbangu wa le makaya wu vonaka loko va ka Xungeta va hlengeletanile ku ta vulavurisana hi timhaka ta Kupulani loyi a a tiseriwile ntombi. Va boha leswaku ku vitaniwa Kupulani a vuya. Mutsari u ri:

Swi vile tano, Xungeta a suka a kongoma eposweni
a ya chayela thelefoni a n’wi byela leswaku a
kombela efemeni leyi a a tirha eka yona leswaku va
n’wi chucha a hatla a vuya. (*Hanya*: 30).

Ndzimana leyi yi kombisa leswaku tata wa Kupulani a a ri emakaya loko a ya chayela n’wana wakwe riqingho naswona a a lava leswaku a vuya ekaya a ta tenga timhaka ta yena.

Xin’wana xi kombisaka mbangu wa le makaya i ku tsandzeka ka Xungeta na N’wa-Xungeta ku vula leswi a swi vula hi Kupulani loyi a a tiendla Mulungu. Kupulani u byerile tata wa yena leswaku eka Afrika-Dzonga lontshwa ku fanele ku vulavuriwa Xinghezi na Xibunu. Kutani Xungeta a tsandzeka ku vula ku “New South Africa” a ku: “Nyusosoflika.” Kasi N’wa-Xungeta yena u tsandzeka ku vula vito ra nhwana loyi a a rhandzana na Kupulani eJoni, ematshan’wini ya ku vula Sonja Keyter, N’wa-Xungeta u ri: “Se hi ngo twa ta Masonja na tikatara kasi se ku humelela yini ka buti?” (*Hanya*: 33). “Masonja” yi yimela “Sonja” kasi “tikatara” yi yimela “Keyter”. Ku tsandzeka ka vanhu lava ku vulavula marito ya Xilungu, swi seketela mbangu wa le makaya. Swi tlhela swi tisa ni fenya eka mhaka leyi.

Mbangu wa le madorobeni wu paluxiwa hi xifaniso xa feme leyi Kupulani a a tirha eka yona eGermiston. Xifaniso lexi xi paluxile vumbhoni byo khomeka loko Kupulani a ala leswaku hi yena a nga onha Khomisani. Khomisani u paluxa mbangu wa le madorobeni a ku: “Xifaniso xa feme leyi a tirhaka eka yona hi lexi, feme ya Germiston Clothing Factory...” (*Hanya: 35*).

Hi tlhela hi vona mbangu wa le madorobeni hi mavulavulelo ya Kupulani loyi a a tihundzurile Mulungu-ntima. Kupulani u hlamulana na Xungeta hi riqingho a ku: “*Daddy I am no more Kupulani, I am Kaplan.*” (*Hanya: 31*). Marito lawa ya paluxa mbangu wa le madorobeni laha vanhu va tinyumaka, va dyondza ku vulavula tindzimi ta van’wana.

Timhaka ta mbangu wa le madorobeni ti tlhela ti paluxiwa hi mutsari loko a ku:

Le madorobeni swilo swa Kupulani a swi nga tshamisekangi. Vanghana va yena a va n’wi hleka loko a va byela leswaku nsati wa yena u n’wi pfuxa nimixo a endla tiya namadyambu a hlantswisiwa swibye no rhumiwa emavhengeleni..., Sonja a lo titshamela a nava milenge. (*Hanya: 37*).

Leswi hlamuseriweke eka ndzimana leyi swi paluxa mbangu wa madoroba hikuva i ndhawu leyi vutomi bya kona byi nga hambana swinene ni ndhavuko wa vanhu va le makaya. Emadorobeni hi kuma vavanuna va tirha mintirho leyi hi ntolovelo yi nga ya vavasati.

Mbangu wa madoroba wu tlhela wu paluxeka loko Kupulani a ri exhibedhlele, Sonja u xava nsulavoya leswaku yi ya duvula Kupulani a fa hikuva loko a huma ejele u ta n’wi pota emaphoriseni. Mutsari u ri:

Kunene nsulavoya leyi a yi xaveke yi yile yi ya nghena yi n'wi duvula, kulu ri hupa nhloko laha a a lava kona ri ya ba ekatleni,... (ibid.).

Maendlelo lawa ya paluxa mbangu wa le madorobeni laha vanhu va hanyaka vutomi byo hatlisa swinene. Vutomi bya munhu byi fanisiwa ni bya xiharhi hikuva a va chavi ku n'wi dlaya.

3.2.1.6. RIRIMI

Mutsari u kombisa vuswikoti lebyikulu eku tirhiseni ka swivulavulelo ni swivuriso eku paluxeni ka hungu ra yena.

3.2.1.6.1. SWIVULAVULELO

Tanihilaha hi boxeke hakona eka ndzima ya vumbirhi leswaku swivulavulelo swi tsokomberisa ririmi, hi kuma mhaka leyi yi ri tano ni le ka xirungulwana xa "Vukati byo kata yoloye." Mutsari u tirhisile swivulavulelo ku paluxa hungu rakwe hi ndlela leyi navetisaka.

Mutsari u hi kombisa ku onheka ka Khomisani hi ku tirhisa xivulavulelo eka mbulavurisano wa N'wa-Ximbeyi mana wa Khomisani na yena Khomisani. Hi twa mutsari a ku:

Loko a n'wi hlamula N'wa-Ximbeyi u n'wi byerile leswaku miri lowu a nga na wona a wu n'wi tsakisi, a kombisa ku sola ka yena no vona hilaha a a languteka hakona leswaku u **tirhwele**. (*Hanya: 28*).

Ku va a **tirhwele** swi kombisa leswaku Khomisani a a bihile emirini. Loko N'wa-Ximbeyi na Khomisani va yisa bulu ra vona emahlweni, hi kuma

leswaku Khomisani wa hundzuka, a sungula ku nyuma. Ku nyuma ka yena ku paluxiwa hi mutsari loko a ku: “Khomisani o xi biku, a rila, a nga ha swi koti ku **hlangana hi mahlo** ni mana wa yena...” (*Hanya: 29*). **Ku hlangana hi mahlo** swi vula leswaku a nga ha tsakeli ku langutana ni mana wa yena hikokwalaho ka tingana leti a a ri na tona. A a nyuma, swi tlhela swi endla leswaku a rila hikwalaho ka swiendlo swakwe swa vugangu.

Loko N’wa-Ximbeyi a vona leswaku n’wana wakwe wa rila, u ringeta ku n’wi tiyisa a ku: “Hi mina mana wa wena loyi a wu fanele u **tinyikile xivindzi** u ndzi byela leswaku u **yimile hi ndlela leyi** u nga yima ha yona.” (*ibid.*). Ku **tinyika xivindzi** swi vula ku kanya mbilu u tiyisela u boxa leswi nga embilwini, kasi **ku yima hi ndlela yin’wana** swi vula ku va u ri eka xiyimo xa vusati.

Khomisani u byerile mana wakwe leswaku jaha leri nga n’wi kanganyisa u ri tsalerile mapapila ya mune a ri hlamusela leswaku u bihe emirini, kambe a nga si kuma nhlamulo leswaku u ri yini. Hi twa N’wa-Ximbeyi a ku: “...leswi a nga hlamuliki mapapila ya wena kumbe u lava ku **nantswa tilo.**” (*ibid.*).

Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku Kupulani u lava ku kaneta leswaku hi yena a nga rhwexa Khomisani ndzhwalo.

N’wa-Ximbeyi u kanyile mbilu a ya vikela nuna manyala lama endleke hi n’wana. Mutsari u tirhisa xivulavulelo ku kombisa ku bula ka N’wa-Ximbeyi na Mbayimbhayi. u ri: “...N’wa-Ximbeyi u yile a ya kongoma nuna wa yena Mbhayimbhayi a n’wi **nkampfunyela ta le marhameni.**” (*Hanya: 30*). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku u hlamuserile nuna timhaka hinkwato leti a a ri na tona. A nga siyangi na mhaka na yin’we.

Va ka Mbhayimbhayi va yisile nandzu eka Xungeta laha Khomisani a onhiweke kona. Kupulani u hlambile Khomisani a vula leswaku yena a nge rhandzani na “kitchen girl” yo fana na Khomisani. Mhaka leyi yi vavisile Xungeta ku kondza a ku: “A wu ntsena mufana ndziwena. U na **mindzhuti**” (*Hanya*: 36). Ku va ni **mindzhuti** swi vula ku vabya kumbe ku va u fambisiwa hi moya wa Sathana wu ku endlisa swihoxo ntsena.

Kupulani u arise sweswo leswaku hi yena a nga onha Khomisani, ku ri leswaku wa pfumela leswaku va hlanganile siku rin’we. Xungeta u banga manyala ya n’wana hi ku rhumela vanhu eka Mbhayimbhayi va ya lovola. Mutsari u ri: “...va ya lovola no **kombela mati...**” (ibid.). Laha u kombisa leswaku va komberile ku hlomiseriwa nsati wa vona va tlhelela na yena ekaya.

Mutsari u tirhisile swivulavulelo hi ndlela leyi khensekaka hikuva ha swona u kotile ku paluxa hungu ra tsalwa rakwe hi ndlela ya vutshila.

3.2.1.6.2. SWIVURISO

Hi vile hi hlamuserile eka ndzima ya vumbirhi leswaku swivuriso swi xongisa vutsari. Eka tsalwa leri na kona Mahatlane (1997a) u tirhisile swivuriso ku pfuneta ku humesa mhaka ya yena. Hi kuma xivuriso loko N’wa-Ximbeyi a byerile Mbhayimbhayi leswaku Khomisani u onhakile. Loko Mbhayimbhayi a tikomba a tshoveke moya a tlhela a sungula ku holova, hi twa N’wa-Ximbeyi a khongotela nuna a ku: “...**kwembe ra le thyakeni hi dyisiwa hi vana.**” (*Hanya*: 30). Xivuriso lexi xi kombisa leswaku n’wana u tala ku khomisa vatswari tingana, kutani loko vana va endla swo biha vatswari va fanele ku lehisa timbilu hikuva hi leswi va nga nyikiwa swona hi vana va vona. Xivuriso lexi xi tirha ku horisa moya wa mutswari loyi a khunguvanyekeke hikwalaho ka swiendlo swa vana. N’wa-Ximbeyi u swi kotile ku khongotela nuna ku kondza a vohla.

Hi tlhela hi kuma xivuriso eka mbulavurisano wa Xungeta na Kupulani. Kupulani a a sindzisa tata wakwe leswaku a n'wi byela mhaka leyi a n'wi vitanelaka yona ekaya. Kambe Xungeta u arile ku boxa mhaka ya kona kutani a ku: “**A yi tswaleli entlhambini**, hatlisa u vuya sweswi, ...” (*Hanya*: 31). Nhlamuselo ya xivuriso lexi hi leswaku timhaka ta xihundla a ti vulavuriwi laha ku nga ni ntsungu, ti fanele ti vulavuleriwa etindlwini. Xungeta a a nga lavi ku fambisa mahungu ya n'wana wakwe hi riqingho hikuva a ya ri ya nkoka.

Hilaha hi nga vona hakona, Kupulani wa kaneta leswaku hi yena a nga onha Khomisani. U byela vanhu lava a va ri endlwini a ku u tshame na Khomisani siku rin'we ntsena. Xungeta, u karihela n'wana wakwe a n'wi byela leswaku n'wana u vumbiwa hi siku rin'we. U tirhisa xivuriso xa Vavhenda xa: “**A ya longa kwanda yo nwa.**” (*Hanya*: 33). Xivuriso lexi xi hlamusela leswaku loko yi kala yi peta xinyondzwana endzhopeni swi vula leswaku a yi ri eku nweni ka mati. Leswi swi kombisa leswaku leswi Kupulani a vulaka leswaku u tshame na Khomisani siku rin'we swi vula leswaku ndzhwalo wa Khomisani wu tiviwa hi yena.

Hambiloko swivuriso leswi tirhisiweke eka xirungulwana lexi swi nga talangi, swi fuwile, swi kota ku paluxa hungu hi ndlela ya matimba ni ku kombisa vutlhari bya vakhale.

3.2.1.7. NKATSAKANYO

Nkanelo lowu wu kombisile vubihi bya vugangu ni switandzhaku swa byona tanihilaha hi swi vonike eka 3.2.1.2. Hi vonile ni nkoka wa vito ra xirungulwana eka 3.2.1.3. Swimunhuhatwa swi thiywile mavito lama nga fambelaniki ni swiendlo swa swona eka tsalwa. Mutsari u kombisile nyiko ya vutivi byo sasekisa hungu hi ku tirhisa swivulavulelo ni swivuriso.

3.2.2. XIRUNGULWANA XA “MAKONDLO KU DYANANA”

3.2.2.1. NKATSAKANYO WA HUNGU

Xirungulwana xa “Makondlo ku dyanana” xi vulavula hi Blakfese loyi a a huma eMozambiki hi minkarhi leyi a ku ri ni nyimpi ya xin’wana-manana. Nyimpi leyi yi koxile vutomi bya vanhu vo tala ku kondza va ehleketa ku balekela ematikweni man’wana. Blakfese u fikile eGiyani kutani a ya eMessina laha a nga fika a kuma Sokisi, loyi na yena a a huma eMozambiki. Hikwalaho ka ku va va huma etikweni rin’we, swi va oloverile ku tolovelana.

Hikwalaho ka vuphukuphuku ni byalwa, Blakfese u yile emutini wa Sokisi a ya kombela Matilda, nsati wa Sokisi leswaku va va ni vuxaka bya le xihundleni. Matilda a nga alangi hi xikongomelo xo lava ku tshikisa Blakfese vuphukuphuku. U byerile nsati wa Blakfese leswaku a ya etlela ekamarini leyi va nga twanana ku ya hlangana kona. Loko Blakfese a fika, u tindlondlile hi leswi a terile swona. Loko ri xa nimpundzu, a khensa nsati hi mali. Kutani nsati wakwe a lumeka rivoni. Loko a kuma leswaku i Madalina nsati wakwe, a khomiwa hi tingana va rhangisana va kongoma emutini wa vona.

3.2.2.2. VUXOKOXOKO BYA TIMHAKA

Timhaka ta tsalwa ti paluxeka loko Matilda, nsati wa Sokisi a ringeta hi matimba ku komba Blakfese leswaku vugangu a byi kahle. Blakfese u kombela Matilda leswaku va rhandzana,u ri: “...ndzi navela leswaku mina na yena hi va ni vuxaka.” (*Hanya*: 64). Vuxaka lebyi vulaka hi Blakfese i vuxaka byo huma epatwini hikuva u ya byi kombela loko a vona leswaku Sokisi a nga kona u yile eJoni ni Mulungu wa yena.

Matilda u lukile mano hi ku hatlisa hikuva u byela Blakfese leswaku wa swi twisisa leswaku va rhandzana. U n'wi byela leswaku a ta siku leri landzelaka, u n'wi komba na kamara a tlhela a n'wi byela leswaku loko a fika a nga vulavuli hikuva vana va nga swi twa swi n'wi onhela vukati. Matilda u nyengeleta a ya byela Madalina, nsati wa Blakfese leswaku a ya etlela ekamarini leswaku a ta phasa mbyana yakwe hi yexe. Blakfese u fikile, a endla hilaha a lerisiweke hakona. Hi vurhonga u hlevela munhu wakwe a ku:

Se ndzi kihlanyile hi ku tiphina, ndza khensa swinene. I nge ndzi ku sarisa hi khisi. Hi ta vonana kambe loko mukhalabya a tlhela a famba. Teka mali hi leyi murhandziwa. (*Hanya: 67*).

Ku “kihlanya” loku a ku vulaka swi kombisa leswaku swi n'wi tsakisile ku tlula mpimo leswi humeleleke ekamarini leyi. Ku kombisa leswaku a hi mhaka leyi nga lulama u tlhela a vula leswaku va ta hlangana nakambe loko mukhalabya a nga ri kona. A nga swi tivanga leswaku hinkwaswo leswi a swi endleke evusikwini lebyi, a swi endlela nsati wakwe Madalina.

Madalina u pfuka hi xihatla a lumeka rivoni. Loko Blakfese a vona nsati u khomiwile hi tingana leto susa na misisi. Matilda a a n'wi tirhile, a a lava leswaku a swi vona leswaku vugangu a byi kahle naswintsanana. Madalina u holovela nuna a ku:

U nga sukela mina nhwanyana u yela manana Matilda nsati wa mukhalabya loyi a nga ku amukela hi mandla mambirhi wena se u n'wi rhendzeleka hi le ndzhaku u lava ku n'wi dya swirhendze? A wu anakanya leswaku mhani Matilda u fana na tinghwavavani leti u nwaka

mabyalwa na tona ivi mi ya vumbuluka enhoveni?

(*Hanya: 68*).

Ndzimana leyi nga laha henhla yi paluxa hi matimba nkongomelo wa vubihi ni switandzhaku swa vugangu hikuva Madalina u kombisa leswaku leswi endleke hi Blakfese a swi basangi. Mhaka ya ku “rhendzeleka un’wana hi le ndzhaku” ni ku “n’wi dya swirhendze” swi kombisa leswaku u n’wi endlela swilo leswi nga lulamangiki. Riviti ra “tinghwavavani” leri vulaka vavasati va swiphukuphuku, na rona ri hi paluxela ku biha ka mahanyelo ya Blakfese. Mhaka ya ku “vumbuluka enhoveni” na yona yi kombisa vubihi bya vugangu hikuva vanhu loko va kala va tiboha ku etlela enhoveni swi kombisa leswaku leswi va swi endlaka a swi lulamangi.

Hi tlhela hi vona na leswaku minkarhi yo tala ku pfumala mali hi swona swi nyanyisaka vugangu hikuva loko Blakfese a pfuka nimixo u nyiketa munhu wakwe mali yo n’wi khensa leswi susumetaka leswaku vugangu byi va kona leswaku vavasati va ta kuma mali.

3.2.2.3. NKOKA WA VITO RA XIRUNGULWANA

Vito ra xirungulwana xa “Makondlo ku dyanana” i ra nkoka hikuva ri hi vikela leswi humelelaka eka xirungulwana. Vito leri i xivulavulelo lexi kombisaka ku onhelana ka vanhu lava tivanaka. Blakfese a a tivana swinene na Sokisi hikuva va huma eMozambiki hi vumbirhi bya vona. Hilaha hi nga vona hakona, loko Blakfese a vonile leswaku Sokisi u fambile na Mulungu va ya eJoni, Blakfese u nyengeletile a ya emutini wa Sokisi a fika a byela Matilda leswaku va rhandzana exihundleni. Leswi swi endlwaka hi Blakfese i ku dya makwavo swirhendze hikuva wa swi tiva leswaku Matilda i nsati wa makwavo wa yena. Kunene leswi hi wona makondlo ku dyanana. Xiyimo xi lo ponisiwa hi vumunhu bya Matilda.

3.2.2.4. SWIMUNHUHATWA

Eka xirungulwana xa “Makondlo ku dyanana” hi ta hlawula swimunhuhatwa swinharhu hi xopaxopa vumunhu bya swona. Swona i **Blakfese, Matilda na Madalina**.

3.2.2.4.1. BLAKFESE

Blakfese i ximunhuhatwankulu xa xirungulwana lexi. U paluxiwa a ri munhu wo pfumala mahanyelo hikuva u lava ku hahlula ndyangu wa Sokisi. U rhendzeleka Sokisi hi le ndzhaku kuve Sokisi hi yena a nga n’wi amukela hi malwandla loko a fika epurasini.

Hilaha hi boxeke hakona eka 3.2.2.3, Blakfese u kumeka a ri ni mahanyelo yo phyama hikuva u landzelela Matilda, nsati wa Sokisi a ya kombela rirhandzu. A nga khomi hi tingana leswaku u ta hahlula ndyangu wa ndhondha yin’wana. U byela Matilda a ku: “Musi tatana Sokisi se va kurile, n’wina ma ha ri nhwana, mi fanele hina tintangha ta n’wina.” (*Hanya* : 64). Marito lama ya vulavula hi munhu loyi a nga ni nkayivelo wa swin’wana emiehleketweni. Blakfese a a susumeteka ku jamukela Matilda hikwalaho ka lwasi leri a a ri na rona.

Ku kombisa leswaku a a kayivela swin’wana emiehleketweni, hi vona Blakfese a sungula ku chava loko Matilda a vula leswaku u ta fanela ku sungula a sumela Sokisi leswaku Blakfese wa n’wi rhandza. Hi twa Blakfese a ku: “U ri yini? U byela Sokisi? Hayikhona, swi nge tirhi sweswo.” (*Hanya*: 65). Leswi swi paluxa leswaku Blakfese i mbabva. U lava timhaka ta vukungundzwana.

Vumbabva bya Blakfese byi tlhela byi paluxeka loko a pfumela ku nghena ekamarini leyi nga ni xinyami. Ana yena i munhu wa swa le xinyamini. Ku seketela leswi mutsari u ri:

Loko nkarhi lowu va nga twanana wona wu fika Blakfese na yena a nghena, a kongoma kwale a nga kombiwa kona, a fika a mbambela hikuva a ku ri ni xinyami, a kuma leswaku munhu u kona. (*Hanya: 67*).

Timhaka leti hlamuseriweke laha henhla ti paluxa vuhava bya Blakfese. I munhu loyi a chavaka ku yimela timhaka ta yena. Nimixo loko a pfuka a lela, loko nsati a lumeka rivoni Blakfese u khoma hi tingana. Mutsari u swi veka hi ndlela leyi :

...Blakfese a vona nsati wa yena Madalina, se a ku ncuu, a nga ha tivi laha a nga tsutsumelaka kona
...Blakfese se a rhurhumela hi ku chava ni tingana.
(*Hanya: 67-68*).

Ku rhurhumela na ku chava swi paluxa vutoya bya Blakfese hikuva a a fanele a tiya eka timhaka leti a ti endleke. Va yile ekaya va ri karhi va holovisana ni nsati hikwalaho ka tingana leti Blakfese a a lava ku ti endlela nsati wa Sokisi.

3.2.2.4.2. MATILDA

Matilda u paluxiwa a ri wansati loyi a nga ni vutihlamuleri eka timhaka ta yena. A nga ri na mixalaphungani tani hi vavasati lava a va ri kona enkomponi. Vumunhu bya Matilda byi vonaka loko a vhakeriwile hi Blakfese. Blakfese u byerile Matilda leswaku wa n'wi rhandza, kutani Matilda a ku:

Wo yima ndzi ta rhanga ndzi va byela leswaku
wena wa ndzi rhandza naswona u lava ku sala u va

hlayisela muti wa vona. Loko va pfumela ndzi ta
tilulamisela wena. (*Hanya: 65*).

Munhu loyi Matilda a a lava ku n'wi vikela ta rirhandzu ra yena na Blakfese i
Sokisi. Marito lawa ya kombisa leswaku Matilda a a lava ku komba Blakfese
leswaku yena a nga hanyi hi xitumbelelana. U lava ku hanya vutomi lebyi byi
amukelekaka. Matilda u tlhela a ku :

Tlhandlakambirhi ndzi ta ya twanana na Madalina
leswaku nuna wa mina a ya sala le ka wena loko na
wena u ta haleno ka mina. (*ibid.*).

Marito lama ya paluxa leswaku Matilda a nga hanyi vutomi bya vunghwavava
hikuva loko a a hanya byona a nga ta vikela nuna na nsati wa Blakfese.
Hilaha hi nga vona hakona, Matilda u phuntisile Blakfese a ku wa n'wi
rhandza hi xikongomelo xo lava ku n'wi tshikisa vunghwavava. Hi vona
Matilda a ya byela Madalina hinkwaswo leswi va twananeke swona na
Blakfese.

Leswi endliweke hi Matilda swi kombisa vumunhu byo tiya swi tlhela swi va
ni dyondzo eka vavasati lava va lavaka ku aka miti leyi tiyeke, lava nga
tsakeliki swilo swo huma endleleni.

3.2.2.4.3. MADALINA

Madalina, nsati wa Blakfese i ximunhuhata lexi nga ni vumunhu byo tiya
hikuva u pfumela ku ya etlela eka Sokisi leswaku a ta khawurisa Blakfese eka
leswi a a swi kunguhatile swo ya etlela na Matilda. Loko Blakfese a lela
nimixo Madalina u n'wi byela leswaku a n'wi yimela. Loko va ri karhi va ya
ekaya hi twa Madalina a holovela nuna hi marito lawa hi veke hi ma voneke
eka 'Vuxokoxoko bya timhaka' eka 3.2.2.2. laha a nge te:

Xana u titwa njhani nuna wa mina? U nga sukela mina nhwanyana u yela Matilda nsati wa mukhalabya loyi a nga hi amukela hi mandla mambirhi wena se u n'wi dya swirhendze. A wu ehleketa leswaku mhani Matilda u fana na tinghwavavani leti u nwaka byalwa na tona ivi mi ya vumbuluka enhoveni? (*Hanya: 68*).

Ndzimana leyi tshahiweke yi tele swivutiso leswi a swi tshinya Blakfese eka mhaka leyi a yi endleke emutini wa Sokisi. Madalina i munhu loyi a ehleketelaka emahlweni. Ku kombisa leswaku u ni vumunhu lebyinene u ri :

Sis, wa nyumisa wena. Se loko o byela nuna wa yena a ku hlongola entirhweni u ta ya kwihi? (ibid.).

Xivutiso lexi xi seketela vumunhu ni vutlhari bya Madalina. I munhu loyi a rhandzaka ku tshinya ni ku aka ndyangu lowunene. Marito ya yena ya paluxa swinene ku nyenya leswo biha.

3.2.2.5. MBANGU

Timhaka ta xirungulwana ti humelela emapurasini laha ku hanyiwaka vutomi byo huma endleleni hikuva vanhu a va hloniphani, va endla timhaka ta vugangu lebyi hahlulaka mindyangu ya vanhu. Ku seketela leswi hi twa Blakfese a vulavula na mutsari loko a ku:

Hi yena a nga ndzi sungula a ndzi vutisa a ku hikokwalaho ka yini ndzi sukela ndyangu wa mina ndzi ya tihlanganisa na tinghwavavani ta le mapurasini. (*Hanya: 64*).

Mhaka leyi yi veka erivaleni mbangu wa tsalwa naswona hi kombisiwa ni mahanyelo ya ndhawu leyi. Rito ra **tinghwavavani** ri seketela mahanyelo ya vuphukuphuku lama hanyiwaka emapurasini.

3.2.2.6. RIRIMI

Hilaha hi kombiseke hakona minkarhi yo hlaya, ririmi i ra nkoka eku paluxeni ka hungu ra tsalwa. Eka xirungulwana xa “Makondlo ku dyanana” hi kuma mutsari a tirhisile marito, swivulavulelo, swivuriso ni maencisi hi ndlela yo hlawuleka ku paluxa hungu ra tsalwa.

3.2.2.6.1. NTIVO-MARITO

Mutsari u kombisa ku dlayeteriwa ka vanhu eMozambiki hi nkarhi wa nyimpi ya xin’wana manana. U ri:

...vanhu va **yayariheliwa** ku fana ni tinhongani, miti yi hisiwa, swifuwo swi **phangiwa**, mindyangu yi hangalaka vanhu va tsutsumela **evuchavelahwahwa...** (*Hanya: 61*)

Riendli ra **yayariheliwa** ri kombisa ku dlayiwa ka vanhu vo tala hi nkarhi wun’we. Ku hisiwa ka miti swa ha seketela ku fa ka vanhu hikuva van’wana a va tshwela endzeni ka tindlu. Riendli ra **phangiwa** ri kombisa ku tekeriwa leswi nga swa wena. Kasi riviti ra **vuchavelahwahwa** i ndhawu laha vanhu va kumaka ku hlayiseka loko va baleka etikweni ra vona.

Mutsari u kombisa ku hlongoriwa ka Maphutukezi hi ndlela leyi:

...vantima va tiko ra Mozambiki, va lwile na Maphutukezi, va heta hi ku va **cacarhisa** va tthelela ematikweni ya ka vona ya Portugal... (*Hanya: 61*).

Riendli ra **cacarhisa** ri vula ku hlongorisa munhu ku kondza u kholwa leswaku u n'wi swikutele ekule. Mafambelo ya Blakfese na ndyangu wakwe loko va ya Afrika-Dzonga ya hlamuseriwa hi ndlela leyi:

Blakfese u sukile na nsati na vana va vona vambirhi va **davula mananga** ma sala ma hlangana. Va famba hi ku **chochovela** eswihlahleni,... va **phandlula** hi nhova navusiku... (*Hanya: 62*).

Ku **davula mananga** swi tshikelela mimpfhuka leyo leha swinene kasi ku **chochovela** swi kombisa ku va va famba enhoveni va nga tivi leswaku va ya kwihi, kasi ku **phandlula** swi komba ku hundza hi laha ku tlhumeke.

Mutsari u kombisa tinxaka to hambana ta vanhu lava a va kumeka epurasini ra le Messina hi ndlela leyi: “**Mijulumba** ya le matikweni yi vuyelelana ku hanyiwa vutomi bya vunghwavavani”. (*Hanya: 63*). Riviti ra **mijulumba** ri kombisa mintlawwa yo hambana-hambana ya vanhu. Minkarhi yo tala laha ku nga ni vanhu va byalwa ku endliwa timhaka ta vugangu.

Mhaka ya ku amukela ka Matilda rirhandzu yi n'wi tsakisa ngopfu Blakfese. Mutsari u kombisa ntsako lowu hi ndlela leyi: “Muyisa ri **tityambutela** hi ntsako, ...” (*Hanya:65*). Loko Blakfese a bumabumela nsati wa Sokisi u ri:

Ndzi yi kumile **mbhikitsi** ya mukhalabya, ndzi byi kumile **vurheti** bya nkulu wa munhu. (ibid.).

Maviti ya **mbhikitsi** na **vurheti** ya vula nchumu wo tsakisa lowu munhu a a nga tshembi leswaku a nga wu kuma. Manghenelo ya Blakfese eminkumbeni ya hlamuseriwa hi ndlela leyi: “A **dzambula** a nghena emaxukeni, yi **tshwa khisi** leya rirhandzu.” (*Hanya*: 67). Riendli ra **dzambula** ri vula ku hluvula swiambalo hinkwaswo, kasi ku va **khisi yi tshwa** swi komba ku tswotswana loku ka matimba.

Nkanelo lowu nga laha henhla wu paluxa leswaku mutsari u ni vuswikoti byo hlawula marito lama faneleke, ku paluxa swinene leswi a lavaka ku swi hundzisela vahlayi.

3.2.2.6.2. SWIVULAVULELO

Handle ka marito, mutsari u tirhisile ni swivulavulelo ku paluxa hungu ra tsalwa. U kombisa ku dlayiwa ka vanhu hi ndlela leyi:

...xivangelo a ku ri nyimpi ya xin'wana-manana
leyi nga **halata ngati** leyo ka yi nga onhang
nchumu. (*Hanya*: 61).

Xivulavulelo lexi xi kombisa ku dlawa ka vanhu hi ndlela ya mona, lunya ni rivengo. Vanhu va le Mozambiki va balekele ematikweni ya Afrika wa Dzonga ku hlayisa vutomi bya vona. Mutsari u ri:

...vanyingi va ta eka tiko ra Afrika wa Dzonga va
ta tumbela kona va ri karhi va **handzela**
mindyangu ya vona. (ibid.).

Ku **handzela mindyangu** swi vula ku tirhela nsati ni vana. Mutsari u hi kombisa ku rhandzana ka Matilda na Madalina hi ndlela leyi: “A va **khomanile hi mavoko** ya vuxaka...” (*Hanya: 66*).

Ku tiphina ka Blakfese hi leswi a a swi komberile le ka Sokisi ku kombisiwa hi xivulavulelo hi ndlela leyi: “Blakfese a **tikandza nkanyi** a ya heta hi ku biwa hi xithongwana...” (*Hanya:67*). Leswi swi paluxa swinene ku tiphina ka yena.

Hi tlhela hi kuma xivulavulelo lexi hi nga xi tshaha eka nkanelo wa vumunhu bya Madalina laha a nge:

U nga sukela mina nhwanyana u yela manana
Matilda nsati wa mukhalabya loyi a nga ku
amukela hi mandla mambirhi wena se **u n’wi
rhendzele hi le ndzhaku** u lava ku n’wi **dya
swirhendze?** (*Hanya: 68*).

Ku **rhendzeleka hi le ndzhaku** ni **ku dya swirhendze** i swivulavulelo leswi hlamuselaka mhaka yin’we ya ku endla munhu un’wana swo biha.

Swivulavulelo leswi kaneriweke laha swi pfunetile ku humesa hungu ra tsalwa hi ndlela yo nyanyula leyi tshikilelaka leswi vuriwaka.

3.2.2.6.3. SWIVURISO

Eka xirungulwana lexi hi kuma swivuriso swimbirhi ntsena. Xin’we xa swona xi kombisa leswaku mhaka leyi Blakfese a a terile yona emutini wa Sokisi a yi fanele yena a ri yexe lero a swi nga lavi leswaku a rhamba van’wana. Hi twa mutsari a ku: “**I nhloko ya huku a yi vitaneriwi madoda**, wo dya u ri wexe” (*Hanya: 67*). Leswi swi komba mpimo wa xihundla lexi a xi fanerile.

Xin'wana xivuriso xi kombisa ku vaviseka ka Blakfese loyi a endleke mhaka ya manyala eka Matilda. Mhaka leyi a a lava ku yi paluxa leswaku vanhu van'wana yi nga va ongi hi le ndzhaku. Mutsari u ri:

...kutani u navela ku yi paluxa leswaku van'wana
va nga tshuki va wela ekhombyeni leri nga n'wi
wela hi ku pfumela ku xisiwa hi mbilu kasi **mbilu i
xihlangi**, ku vula ka vakhale. (*Hanya*: 61).

Xivuriso lexi xi kombisa mpimo wa ku vaviseka ka Blakfese eka mhaka leyi a yi endleke hikwalaho ka ku xisiwa hi mbilu.

Hambiloko swivuriso leswi swi ri swimbirhi ntsena, swi vile ni ntirho wo pfuneta ku humesa mhaka hi ndlela ya vutshila.

3.2.2.6.4. MAENCISI

Handle ka marito, swivulavulelo ni swivuriso hi kuma mutsari a tirhisa ni maencisi ku xawurisa hungu ra yena. Ku kombisa ku nuhela ka kamara leyi Blakfese a nga nghena eka yona. U ri: “Pho leswi kamara a yi cheriwile fendlele, na yena wansati a ticherile hi yona, a ko nuhela ku ku **nghuleee!**” (*Hanya*: 67). Riencisi ra **nghuleee** ri paluxa swinene ku nandziha ka risema leri a ri ri ekamareni.

Maetlelele ya Blakfese ya kombisiwa hi riencisi ra **lakahla**. Mutsari u ri: “...a ya heta hi ku biwa hi xithongwana a ku **lakahlaa**, ...” (ibid.). Lawa i maetlelelo lama kombisaka ku wisa lokukulu endzhaku ka ku tiphina.

Loko wansati a lumeka rivoni hi matakuxa, ku vonakala loku nga va kona ku kombisiwa hi riencisi ra **nghee!** Mutsari u ri: “...a vula hi ku ya ekhumbini a

ya lumeka gezi, kamara yi ku **nghee**, ...” (ibid.). Ku vonakala ka kamara ku heleketiwa hi ku tshuka ka Blakfese hi ndlela leyi: “...Blakfese a vona nsati wa yena Madalina, se a ku **ncuu**, ...” (ibid.). Riencisi ra **ncuu**, ri kombisa ku helela hi matimba hikwalaho ka leswi munhu a hlanganeke na swona. Ri kombisa swinene mpimo wa ku chava ka Blakfese.

Maencisi lama kaneriweke laha henhla ya swi kotile ku paluxa ku tsaka ni ku chava ka Blakfese eka mhaka leyi a nga yi endla. Ha wona hi kota ku vona leswi xiyimo a xi ri xiswona.

3.2.2.7. NKATSAKANYO

Eka nkanelo lowu hi vonile nkongomelo wa vubihi ni switandzhaku swa vugangu. Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u lo tihlawulela mavito lama a ya tsakelaka ku thya swimunhuhatwa swa yena hikuva a ya paluxi nchumu hi vumunhu bya swona. Eka 3.2.2.5 hi vonile leswaku timhaka ti humelela emapurasini, ti khumba ni vanhu vo huma eMozambiki hi nkarhi wa nyimpi ya xin’wana manana. Hi tlhele hi kuma leswaku mutsari u swi kotile ku tirhisa ririmi hi ndlela leyi xongeke hikuva u katsile ni swivulavulelo, swivuriso ni maencisi ku paluxa hungu rakwe.

3.3 NXOPAXOPO WA TSALWA RA XIPORO XI TSEMEKILE (1997d)

3.3.1. NKATSAKANYO WA HUNGU RA TSALWA

Mbhazima Mbhiza, nuna wa N’wa-Xirilele a a tirha eJoni, a a ri ni yindlu elokhixini ra Tshiawelo. Hikokwalaho ka xivundza xo tshama yexe eJoni, u rhandzanile na Ndaheni loyi a a ri mbuya-vukati. Ndaheni a a ri ni vana va ntlhanu loko a nga si rhandzana ra Mbhazima. Loko va ri karhi va rhandzana ku kumekile n’wana loyi a a nga ri wa Mbhazima, kambe a ri wa Mencisi

hikuva Ndaheni a a rhandzana na vona va ri vambirhi hi nkarhi wun'we. Mbhazima u anakanyile ku hambana na Ndaheni a teka wansati wa le kaya, Feyila a ta tshama na yena eJoni. Mhaka leyi yi vavisile Ndaheni ku kondza a ya holovisa Feyila. Ndaheni u hluriwile hi Feyila, kutani a vona swi antswa leswaku a n'wi lavela swigevenga swi ya n'wi dlaya leswaku a ta sala na Mbhazima. Leswi a swa ha vanghi tano hikuva Mbhazima u lumiwile ndleve leswaku muti wa yena wu lava ku hlaseriwa. U xavile minkatsi ya makhotsa mambirhi a rhiya edarateni. Swigevenga swi phasiwile, swi khomiwa swi ya ejele. Loko Ndaheni a twa mhaka leyi, u dlayile vana va yena vanharhu kutani a hetelela hi yena n'wini.

3.3.2. VUXOKOXOKO BYA TIMHAKA

Timhaka ta vugangu ti paluxiwa hi mahanyelo ya Mbhazima na Ndaheni lava a va rhandzana ehandle ka vukati. Mbhazima u rhandzana na Ndaheni hikokwalaho ka xivundza hikuva a a siyile N'wa-Xirilele, nsati wakwe ekaya. Rirhandzu ra Ndaheni na Mbhazima a ri vuvumela ku kondza Ndaheni a tibyela leswaku hi yena nsati wa vumbirhi wa Mbhazima. A a vula leswi hikokwalaho ka leswi a a vona Mbhazima a n'wi hlayisa hi mfanelo.

Hi hala tlhelo Ndaheni a a nga rhandzani na Mbhazima ntsena, a a ri ni van'wana vavanuna. Vuphukuphuku bya Ndaheni a byi tiviwa hi vanhu hinkwavo lava a va n'wi tiva. Loko Mbhazima a anakanyile ku hambana na Ndaheni, u mpfhumpfha bya yingwe a vula leswaku mhaka yo tano a yi nga humeleli. Loko a ri karhi a rhuketela Mbhazima swi tlhava N'wa-Dzekula mana wa Ndaheni ku kondza a ku: "Kasi u lo xangiwa ka wena Ndaheni? A hi yena wanuna yaloyi a ku hlayiselaka na magoya yalawa ya wena?" (*Xiporo*: 29). Riviti ra "magoya" ri paluxa leswaku vana va Ndaheni a va nga ri vana va Mbhazima. Mhaka leyi yi paluxa vunghwavava bya Ndaheni. N'wa-Dzekula u tlhela a ku:

Hi swona swi nga ku tsandzisa ku hlayisa vukati bya wena hi xikulela xa wena. I mani a nga yimaku na nghwavavani yo fana na wena? (*Xiporo*: 30).

Riviti ra “nghwavavani” ri kombisa munhu loyi a rhandzaka ngopfu vavanuna, a nga langutani na wanuna un’we hi nkarhi.

Switandzhaku swa vugangu swi paluxeka loko Mbhazima a hlomisile Feyila a famba na yena eJoni. Ndaheni u twa ku vava loko a vona leswaku u tshikiwile hakunene. U anakanya ku landza Feyila va ya lwa. Leswi a a ehleketile swona a swa ha endlangi hikuva Feyila u n’wi rhidele a kondza a ya pfuka exibedhlele xa Beregwana. Leyi a yi ri hakelo ya vuphukuphuku bya yena.

Kasi na Mbhazima u twile ku vava hikwalaho ka vugangu hikuva a a nga ha dyi byi rhelela endzhaku ka ku tshikana na Ndaheni. U lo va na nkateko wa ku lumiwa ndleve leswaku Ndaheni u xavile vafana leswaku va ta hlasela ndyangu wakwe. Mhaka leyi a yi tika swinene. Hambiloko a swi kotile ku phasa swigevenga leswi, mbilu yakwe a yi tshama yi nga ntshuxekangi. Hi twa a byela N’wa-Xirilele a ku: “U nga etleli wonge hi loko u file. Rhiya ndleve hikuva xin’wana na xin’wana xi nga ha no humelela.” (*Xiporo*: 69). Marito lama ya kombisaka leswaku a nga ntshuxekangi emoyeni wa yena.

3.3.3. NKOKA WA VITO

Vito ra tsalwa ra *Xiporo xi tsemekile* (1997d) i xivulavulelo lexi kombisaka ku va munhu a tsandzeka ku tlhelela laha a humaka kona. Riviti ra “xiporo” laha ri vula patu ra xitimela lexi xi rhwalaka vanhu emakaya va ya eJoni eku tirheni. Kutani loko xo tsemeka swi vula leswaku a va nga ha koti ku tlhelela emakaya.

Eka tsalwa leri hi kuma xivulavulelo lexi xi kombisa ku va N’wa-Dzekula a tsandzekile ku tlhelela ekaya loko a yile eJoni ni nuna wakwe. Ku tsandzeka ka yena ku tlhela swi endla leswaku n’wana wa yena Ndaheni a hanya vutomi bya vana va le Joni bya vunghwavava. Ku seketela leswi hi twa N’wa-Dzekula a ku:

...kasi mina na tata wa wena hi ringetile kambe hi tsandzekile, naswona i khale swinene hi khorwile haleno Xilungwini, se milawu ya le makaya vana lava hi va kuriseleke haleno dorobeni a va swi koti ku yi amukela, ku katsa na wena Ndaheni. (*Xiporo*: 54).

Mhaka ya ku tsemeka ka xiporo yi paluxeka swinene loko N’wa-Dzekula a hlamula Ndaheni loyi a n’wi vutiseke leswaku hi yena a nga va khorwisa eJoni. U ri: “A hi wena, hi mina xiporo xi nga tsemeka.” (ibid.). Timhaka leti kaneriweke laha ti paluxa nkoka wa vito ra tsalwa leri.

3.3.4. SWIMUNHUHATWA

Eka tsalwa leri ra *Xiporo* (1997d) eka nxopaxopo wa nkongomelo wa switandzhaku swa vugangu, hi ta hlawula swimunhuhatwa swinharhu hi xopaxopa vumunhu bya swona. Hi ta hlawula **Ndaheni**, **Mbhazima** na **N’wa-Dzekula** hikuva hi vona va pfunetaka swinene ku paluxa nkongomelo lowu.

3.3.4.1. NDAHENI

Ndaheni u paluxiwa a ri munhu loyi a nga ni vutlhoma-mahlo. U rhandza ngopfu vavanuna, naswona loko a ganganile ni wanuna a nga langutani na yena a ri yexe, kambe u va banqisa ku fana na loko a banqisa minkumba.

Mhaka ya vunghwavava bya yena u tibuma hi yona hikuva hi twa loko a rhuketela Mbhazima a ku:

U tshama u tlanga hi vona. Loko a ri mina se u fikile a Phaka-xitici laha switimela hinkwaswo swa tiko ra Sosofrika swi fikaka swi chicha vanhu kona...vana lava mina loko u va vona un'wana na un'wana u na tata wa yena. Loko n'hweti yi hela va thela muthelo wa ka Muhle. (*Xiporo: 28*).

Mhaka ya ya “muthelo wa ka Muhle” yi kombisa leswaku Ndaheni a a kutla mali hi ku kanganyisa vavanuna. Leswi a ri na vana va tsevu swi vula leswaku a a vile ni vavanuna va tsevu.

Vugangu bya Ndaheni a byi nga tumbelangi, lero mani na mani a byi tiva. Endzhaku ka loko a biwile hi Feyila, Koporala Simango u fika a ku:

Ndzi nga n'wi tivi u kona loyi a nga n'wi kohlaka yaloyi? I khomba ya vavanuna leyi. Wa lulupa loko a ehleketa vavanuna nsati loyi. (*Xiporo: 37*).

Marito lawa ya humesa hi ndlela ya matimba vuphukuphuku bya Ndaheni hikuva Simango u vula leswaku Ndaheni i “khomba ya vavanuna”. Rito ra “khomba” ri kombisa leswaku u rhombela wanuna un'wana na un'wana. Riendli ra “lulupa” ri kombisa leswaku u tsandzeka ku tilawula loko a tsundzuka vavanuna. Leswi swi kombisa leswaku vugangu a byi fuma vutomi bya Ndaheni. Koporala Simango u yisa emahlweni a kombisa vudlakuta bya Ndaheni hi ku boxa leswaku n'wana loyi a sapotiwaka hi Mbhazima a hi wa yena, o fela sopo. U ri:

...mo pfumela ku tlhariheriwa hi mbyana leyi?...
Musi a hi n'wana wa n'wina loyi mi n'wi sapotaka,
i n'wana Mencisi loyi... (*Xiporo*: 38).

Ku va Ndaheni a vuriwa “mbyana” swi seketela vuphukuphuku bya yena lebyo tlula mpimo. Ndaheni i ximunhuhatwa lexi hanyaka hi vuxisi. A a dyela Mbhazima mali hi vumbabva. U sapotisa Mencisi na Mbhazima vana va yena. Mhaka leyi yi paluxeka ekhoto loko Muchuchisi a vutisa Mencisi a ku: “Xana a wu swi tiva leswaku ku na un'wana wanuna loyi a humesaka mali a hlayisa n'wana na mana wa yena xana?” (*Xiporo*: 50). Leswi swi paluxa swinene leswaku Ndaheni a a ri ngenji ya wansati.

Ndaheni i ximunhuhatwa lexi nga yingisiki switsundzuxo swa vatswari. Ku tsandzeka ka yena ku yingisa swi karharisa miehleketo ya N'wa-Dzekula ku kondza a ku: “Loko ti ri ta mina na wena hi hetile. Leswi u yaka emahlweni u tikokela mpfundze emakatleni u ta tihlamulela wena n'wini.” (*Xiporo*: 53) N'wa-Dzekula a a dyile makungu eka timhaka ta Ndaheni hikuva loko a ringeta ku n'wi laya a nga twisisi.

Mhaka yo ala ka yena ku yingisa mana wakwe yi n'wi petile nhloko hikuva u thorile vafana va Xidididi leswaku va ya dlaya Feyila na Mencisi. Loko a twa leswaku va khomiwile, u teka ntambhu a dlaya vana vakwe a hetelela hi ku tiboha a fa. Leyi yi vile hakelo ya vunghwavava byakwe.

3.3.4.2. MBHAZIMA

Mbhazima i ximunhuhatwankulu xa *Xiporo xi tsemekile* (1997d) hikuva timhaka hinkwato leti humelelaka eka tsalwa ti rhendzelaka eka yena. Mbhazima i wanuna loyi a nga ni vutihlamuleri eka timhaka ta ndyangu wa yena. Muti wa yena wu dya wu xurha, a va rili hi nchumu. Mhaka leyi yi paluxeka loko N'wa-Xirilele a byela Feyila a ku: “...ndzi dya ni lata. Ndza

ambala. Hileswaku ndzi hlayisekile evukatini bya mina.” (*Xiporo*: 12). Marito ya N’wa-Xirilele ya kombisa leswaku a a boxile a nava ekaMbhiza.

Vutihlamuleri bya Mbhazima emutini wakwe byi tlhela byi paluxiwa hi Feyila loko a ku: “Ku hlayiseka kona ha swi vona leswaku mi hlayisekile laha mutini wa ka Mbhiza.” (*Xiporo*: 9). Marito lama ya seketela leswaku Mbhazima i wanuna loyi a yimelaka vununa byakwe. U tlhela a kota ni ku hlayisa ni xigangu xa yena Ndaheni ehandle ka ntlimbeleto. Mhaka leyi yi paluxiwa hi marito ya N’wa-Dzekula lama hi ya tshaheke eka 3.3.2. laha a nge: “A hi yena wanuna yaloyi a ku hlayisaka na magoya yalawa ya wena?” (*Xiporo*: 29). Xivutiso lexi xi paluxa leswaku Mbhazima a a kota ku hlayisa Ndaheni na vana va yena lava a a vuyile na vona evukatini.

Mbhazima i ximunhuhatwa lexi rhandzaka ntiyiso. A a nga swi koti ku vulavula mavunwa leswaku a ta tsakisa vanhu van’wana. Mhaka leyi yi paluxeke loko Mbhazima a kombela hlantswa eka va N’wa-Xirilele, kutani N’wa-Xirilele a n’wi kombela leswaku a hambana na Ndaheni. Kutani Mbhazima a ku: “Sweswo swi tshikeli mina ndzi ta tihumesa eka swona.” (*Xiporo*: 7). Kunene Mbhazima u lo na fika eJoni a vhela a landza Ndaheni a ya n’wi byela leswaku va fanele va hambana. Mbhazima u ri: “Phela loko ndzi ya ekaya a ndzi yela ku ya tilavela nsati wa vumbirhi.” (*Xiporo*: 27).

Mbhazima u vulavula a ntshuxekile hikuva leyi i mhaka leyi a a tibohile leswaku u ta yi endla. A swi khathaleki leswaku loyi a byeriwaka yi ta n’wi khoma njhani. Loko Ndaheni a tlulela ehenhla a vula leswaku wansati loyi a laviweke i wa vunharhu hikuva yena u tiva a ri wa vumbirhi, Mbhazima u ri:

Mina na wena ho va swigangu ntsena. Ku sukela namuntlha u ndzi teka ndzi ri xigangu xa wena ntsena. U ta va nsati wa mina loko se u ndzi humbile mano,... wena u xigangu lexi vatsotsi va

nge 'Pocket-Knife' swi helela kwalaho. (*Xiporo*: 28).

Ndzimana leyi yi veka erivaleni leswaku Ndaheni a a nga ri na ndhawu embilwini ya Mbhazima. U n'wi byerile ntiyiso ehandle ka ku kanakana, kutani leswi swi kombisa leswaku i munhu loyi a swi kotaka ku hetisisa switshembhiso swa yena.

Ku tshembha ka Mbhazima eku vulavuleni ntiyiso ku tlhela ku paluxeka loko a hlamusela Feyila leswaku a nga chavisiwi hi nchumu loko a fikile le Tshiawelo. U ri:

...loko ndzi kala ndzi vulavula na sesi wa wena hi mayelana no teka wena hi leswi a ndzi ri eku nonoheriweni, se ndzi kala ndzi twanana ni manana un'wana wa mbuya-vukati leswaku hi hanyisana. Se loko ndzi n'wi vikela leswaku vuxaka bya mina na yena byi fanele byi yima u sungula ku ndzi vangela pongo. (*Xiporo*: 31).

Ndzimana leyi yi kombisa swinene leswaku Mbhazima a a ri munhu wo vulavula ntiyiso. A a nga tsakeli ku fihla vugangu lebyi a byi endleke. Mhaka yo tano ya tika ku yi byela nsati, kambe Mbhazima u swi vula a ntshuxekile. Kutani leswi swi seketela leswaku a a ri munhu wo hanya hi ntiyiso.

Feyila u paluxa leswaku Mbhazima i munhu wo vulavula ntiyiso. U ri:

Loko a ri mina mi ndzi tsakisa hi leswi mi nga ndzi tumbetelangiki xihundla lexi, kasi loko a a ri un'wana a to miyela na xona se ndzi ya vona hi mbonyaponya emutini... (*Xiporo*: 32).

Marito ya Feyila na wona ya seketela swinene leswaku Mbhazima i munhu wo rhandza ntiyiso.

3.3.4.3. N’WA-DZEKULA

N’wa-Dzekula, mana wa Ndaheni, i mukhegula loyi a nga ni mahanyelo lamanene. U rhandza ntiyiso, hambiloko ntiyiso lowu wu nga n’wi khomisa tingana eku heteleleni, u ala a yimile eka ntiyiso. Mhaka leyi yi paluxeka loko Ndaheni a titivarile loko a biwile hi Feyila. A nga nyumi ku vula leswaku i n’wana wakwe. U ri:

Hi mina mana wa yena. Ndzi sukisana na yena hi le kaya ndzi ri karhi ndzi n’wi khongotela leswaku a nga ti a ta vanga madzolonga emitini ya vanhu, kambe a ala a tiendla nghwazi,... (*Xiporo: 37*).

Marito ya “Hi mina mana wa yena,” ya kombisa ku ka mukhegula a nga kanakani eka leswi a swi vulaka. N’wa-Dzekula u yimela vutswari na le khoto loko Ndaheni a ya tenga na Feyila. U ri: “I n’wana wa mina. Hi mina mana wa yena wa xiviri.” (*Xiporo: 47*). Leswi swi kombisa leswaku N’wa-Dzekula a a nga tinyumi, a a yimela ntiyiso. Hi twa loko a komberiwile ku nyika vumbhoni a ku:

Ndzi ta yima entiyisweni. A ndzi nga n’wi hembeli n’wana wa vanhu, ndzi ringeta ku sirhelela swidyoho swa n’wana wa mina. Hi yena a nga fika a hokoloka a rhuketela nhwanyana loyi a ku a humi va ta lwa... (*Xiporo: 48*).

Ndzimana leyi yi humesa hi matimba leswaku N’wa-Dzekula a a ri munhu wo rhandza ntiyiso. Hambiloko ntiyiso wa kona wu nga lahlela n’wana wakwe enghozini a a nga ri na mhaka na swona. Xa yena a wu ri ntiyiso ntsena.

N’wa-Dzekula i ximunhuhatwa lexi tsakelaka ku tshinya Ndaheni loko a rhuketela Mbhazima loyi a a hlamusela leswaku u lavile nsati un’wana. U n’wi tshinya a ku: “Kasi u lo xangiwa ka wena Ndaheni?...Vutomi lebyi u byi hanyaku u lo byi tlhoma erinhini n’wananga.” (*Xiporo*: 29). Laha mukhegula a a tshinya Ndaheni leswaku a tshika ku rhuketela Mbhazima.

U tlhela a tshinya Ndaheni loko a ya eka Mbhazima ku ya lwa na Feyila. A a nga swi lavi leswaku a ya vanga hasahasa emitini ya vanhu. U ri: “Tlhela, tlhelela ekaya u tshika vanhu va titshamela emindyangwini ya vona hi ku rhula.” (*Xiporo*: 34). Ku vuyelela ka riendli ra “tlhela” hi swona swi kombisaka leswaku N’wa-Dzekula a a nga swi lavi leswi a swi endliwa hi Ndaheni. Loko Ndaheni a ala hi twa N’wa-Dzekula a ku: “A hi fambi ekaya Ndaheni.Loko u nga ndzi yingisi u ta tisola.” (*Xiporo*: 35). Leswi swi kombisa leswaku a a ringeta ku n’wi tshinya kambe Ndaheni a tiendla honyololo sindza ro tsandza vaolori.

Ku tshinya ka N’wa-Dzekula ku tlhela ku paluxeka loko Ndaheni a anakanya makungu yo tirihisela eka Feyila na Mencisi. N’wa-Dzekula a nga twanani na yona mianakanyo yo tano. Loko a ringeta ku n’wi tsundzuxa Ndaheni a a vuyisa nenge na voko. N’wa-Dzekula u heta hi ku byela Ndaheni leswaku a nga ha tingheni timhaka ta yena. U ri: “Loko ti ri ta mina na wena hi hetile. Leswi u yaka emahlweni u tikokela mpfundze emakatleni u ta tihlamulela wena n’winyi.” (*Xiporo*: 53). Laha u kombisa leswaku Ndaheni u tivangela khombo hi yexe.

3.3.5. MBANGU

Timhaka ta tsalwa ti humelela eka tindhawu timbirhi ku nga emakaya ni le madorobeni.

3.3.5.1. MBANGU WA LE MAKAYA

Mbangu wa le makaya wu paluxiwa hi mutsari loyi a kombisaka matshamelo ya Mbhazima emutini wa yena. U ri:

...wanuna wa muti u lo tshama lahaya ko taniya a
ri karhi a tivatlela swivatlavatlani swa yena...
(*Xiporo*: 1).

Riviti ra **swivatlavatlani** ri katsa matshuri, minkombe, mafetho kumbe majoko. Swilo leswi swi vatliwa emakaya laha ku nga ni mirhi yo tala.

Mhaka ya mbangu wa le makaya yi tlhela yi paluxiwa hi mbulavurisano wa Feyila na N’wa-Xirilele loyi a a kombela leswaku a va hlantswa ya yena. U ri:

Hatla u ta hlamula leswaku ndzi n’wi nyika
nhlamulo a nga si tlhelela eJoni hikuva hi ku vona
ka mina wonge Mbhazima u yi jahile ngopfu
mhaka leyi. (*Xiporo*: 9).

Marito ya ku “a nga si tlhelela eJoni” ya kombisa leswaku hi nkarhi lowu Mbhazima a a ri ekaya. Feyila u pfumerile ku va hlantswa kutani a lovorwa a landza sesi wakwe evukatini. Mhaka ya ku va hlantswa i mhaka leyi humelalaka emakaya ntsena hikuva vana lava nga kulela eJoni a va nga ta pfumela ku tekiwa ni munhu un’wana. Kutani mhaka leyi yi seketela mbangu wa le makaya.

3.3.5.2. MBANGU WA LE MADROBENI

Timhaka ta mbangu wa le madorobeni ti paluxiwa hi mutsari hi ndlela leyi:

Mbhazima u lulamisile hinkwaswo kutani a landza nsati wa yena Feyila leswaku a ta tshama na yena kwale Tshiawelo laha Masipala a n'wi nyikeke yindlu kona. (*Xiporo*: 31).

Mhaka ya ku phakeriwa yindlu eTshiawelo yi seketela mbangu wa le madorobeni. Mbhazima na yena u kombisa mbangu wa le madorobeni loko a vulavula na Feyila a ku:

Wa vona nkata mina u nga chavisiwi hi munhu hikuva lowu i muti wa mina. Loko sesi wa wena u nga n'wi voni le kaya u ta kwala mutini walowu hikuva i muti wa yena, na wena i muti wa wena. (ibid.).

Ndzimana leyi yi kombisa leswaku Mbhazima a a fambile na Feyila elokhixini ra Tshiawelo.

Mhaka ya mbangu wa le madorobeni yi tlhela yi paluxiwa hi xibedhlele lexi Ndaheni a yisiweke eka xona endzhaku ka ku biwa hi Feyila. Hi twa mutsari a ku: “Va vitanile ambulense yi ta fika yi n'wi rhwala a ya eBeregwana.” (*Xiporo*: 37). Beregwana i xibedhlele xa le Joni, lexi nga kula ku tlula swibedhlele hinkwaswo eAfrika-Dzonga.

Mbangu wa muxaka lowu wu tlhela wu paluxiwa hi swiendlo swa Ndaheni loyi a kombeleke vafana va Xidididi leswaku va dlaya Feyila na Mencisi

hikokwalaho ka leswi va nga n'wi hlula ekhoto. Pitso u byela Ndaheni leswaku ku dlaya vanhu lava swi lava tibombo ta pitirolo. U ri:

Yaa, *sester* Ndaheni ku ta laveka tilitara ta khume ta pitirolo leswaku hi ta lulamisa leswi hi swi tivisaka swona, se hi vusiku bya Mugqivela ti ta tshana tibombo emutini lowuya, hi wayipa muti hinkwawo se hi hundzela eka Mencisi hi ya joba kona... (*Xiporo*: 66).

Mhaka ya tibombo i bombo ra le madorobeni leri tirhisiwaka ku dlaya vanhu ni ku va onhela nhundzu ya vona. Vutomi bya munhu emadorobeni byi fananisiwa ni bya xiharhi lexi munhu a nga xi dlayaka nkarhi wun'wana ni wun'wana. Rito ra ku **wayipa** leri nga lombiwa eka ra Xinghezi ra "wipe" hileswaku ku susa hinkwaswo, ri kombisa ku vevuka ka ku teka vutomi bya munhu emadorobeni.

Eka tsalwa hi kuma Mbhazima a khandziya xitimela ku ya xava minkatsi yo phasa swigevenga leswi a swi lava ku herisa muti wakwe. Xitimela i xo famba-fambisa vanhu ku ya etindhawini ta le kusuhi emadorobeni. Mutsari u ri:

Kunene u khomile xitimela a kongoma emavhengeleni ya le kusuhi na timayini laha va xaviselaka vatirhi va migodi swihloka,... minkatsi yo hambana hambana... (*Xiporo*: 68).

Ku va eka ndhawu leyi ku ri ni timayini na migodi swi komba ku va mbangu wu ri wa le madorobeni hikuva i tindhawu laha vanhu va le makaya va yaka ku ya singilela mindyangu ya vona kona.

Leswi swi kaneriweke laha ka xiyenge lexi swi paluxa mbangu wa tsalwa leri.

3.3.6. RIRIMI

Mahatlane (1997: d) u tirhisile ririmi hi ndlela leyi xongeke eku paluxeni ka hungu ra tsalwa. U tirhisile marito, maencisi, swivulavulelo, swivuriso na fenyha ku hundzisela hungu eka vahlayi.

3.3.6.1. NTIVO-MARITO

Loko Ndaheni a vula leswaku u ta rhumela tinsulavoya ti ya karhata Mbhazima, Mbhazima u ri: “Rhumela vatsotsi va wena ndzi ta va **kinipa**” (*Xiporo*: 29). Riendli ra **kinipa** ri huma eka rito ra Xibunu ra “kny” leri vulaka ku manya. Eka tsalwa leri riendli leri ri kombisa leswaku Mbhazima u ta va tsemeta vutlhari vanhu lava nga ta rhumeriwa hi Ndaheni; hileswaku u ta va hlula.

Ndaheni u sindzisa Mbhazima leswaku u fanele a n’wi lovola a va nsati wa yena. Mhaka leyi yi hlamarisile Mbhazima hikuva Ndaheni a a ri ni vana vo tala. U ri: “Leyi **giliki** ya vana va ntlhanu u nga vuya na vona laha ka n’wina u ta va yisa kwihhi?” (*Xiporo*: 27). Riviti ra **giliki** ri kombisa ku tala ka vana va Ndaheni lero Mbhazima a a nga ta swi kota ku koka rhangana na vana va rona.

N’wa-Dzekula u hela mbilu loko Ndaheni a londzana na Mbhazima hi timhaka to a n’wi lovola, kutani wa nghenelela a ku: “Kasi u lo **xangiwa** ka wena Ndaheni?” (*Xiporo*: 29). Ku **xangiwa** swi kombisa ku loyiwa lero munhu a nga ha swi koti ku hambanyisa leswo biha na leswo saseka.

Loko Ndaheni a landza Feyila leswaku va ta lwa, Mbhazima u kombisa Ndaheni leswaku u ta n’wi ba swinene hi ku tirhisa riendli ra **dameja**. U ri:

He wena Ndaheni, u ringeta ku endla yini laha mutini wa mina? Wa tiva ndzi ta ku **dameja** mina.
(*Xiporo*: 36).

Riendli ra **dameja** ri tumbuluka eka riendli ra Xinghezi ra “damage” leri kombisaka ku vavisa. Hi marito man’wana Mbhazima a a tsundzuxa Ndaheni leswaku u ta n’wi vavisa.

Mutsari u kombisa ku hlundzuka ka Ndaheni loko Feyila a n’wi byerile leswaku u lava ku n’wi tsema ncila, hi ndlela leyi:

Ndaheni a **mpfhumpfha** a yela Feyila. Feyila na yena a n’wi hlanganisa... yi **gigimbisana** lero na ta **gigimbisana**. (ibid.).

Riendli ra **mpfhumpfha** ri kombisa ku famba ka Ndaheni hi matimba a tiyimisele ku ya hlula. Kasi riendli ra **gigimbisana** ri kombisa ku lwa ka vona hi matimba. Mbuyelelo wa riendli leri wu kombisa xiyimo xa malwelo ya vanhu lava a va humesa matimba ya vona hinkwawo.

Mutsari u kombisa xiyimo xa ku biwa ka Ndaheni hi ndlela ya ku: “A **fayetela** a **mbeyetela** timbambu, xifuva ,mombo, loko xi ri xikandza se a xi onhekile.” (ibid.). Vamavizweni va **fayetela** na **mbeyetela** ya kombisa mpimo wa ku biwa ka Ndaheni hi Feyila. Ya tirhisiwile ku papalata ku vuyelela rito rin’we leri kombisaka ku ba swinene.

Loko Ndaheni a biwile a titivarile, ku fikile Koporala Simango loyi a nga te: “Kasi hi lexa **nyapye** ya nghwavavani lexi va nge i Ndaheni?” (ibid.). **Nyapye** i riviti leri kombisaka nchumu lowu nga pfuniki nchumu. Mahanyelo ya Ndaheni a ya hlambisa timbilu lero vanhu a va nga ha n’wi teki a ri munhu. A

a ri munhu sweswi a a kota ku famba na ku vulavula kambe mahanyelo a ku ri hava. Koporala Simango u tlhela a vula leswi hi swi tshaheke eka vumunhu bya Ndaheni laha a nga te: “Wa **lulupa** loko a ehleketa vavanuna nsati loyi.” (*Xiporo*: 37).

Ndaheni a a hlakarile miri hikwalaho ko tshama ni vavanuna vo hambana-hambana. Ku hlakala ka yena ku paluxiwa hi Feyila loyi a byela Mbhazima leswaku loko a lo n’wi ba xinuna ingi a file. U ri: “Leswi xi nga heta hi vavanuna xi ngo va **muhlahlavhani** a mi ngo to dlaya ka papa?” (*Xiporo*: 39). Rito ra **muhlahlavhani** ri kombisa leswaku munhu wa kona u karhele, loko ko ta xihuhuri xi nga n’wi pfuxa ehansi.

Loko N’wa-Xirilele a tivisiwile ta nyimpi ya Feyila na Ndaheni u tsemekile nhlana hikokwalaho ko tiva mahanyelo ya Ndaheni. U lo vhela a kunguhata ku ya eJoni a ya tivonela hi ya yena mahlo. Mutsari u kombisa ku fika ka N’wa-Xirilele hi ku tirhisa riendli ra **khapa**. U ri: “Mbhazima na nsati vo hlamala loko xi **khapa** hi mabazi ya ka Putco namadyambu.” (*Xiporo*: 41). Laha u kombisa leswaku u fikile hi bazi ra ka Putco.

Vuphukuphuku lebyi Ndaheni a a ri na byona a byi ri bya xiyimo xa le henhla. U lumbetile Mbhazima leswaku hi yena tata wa Vutlhari, kasi yena wa swi tiva leswaku n’wana i wa Mencisi wa ka Xindulundulu. Loko xihundla xa ku sapotisa vavanuna vambirhi n’wana un’we xi humela ehando ekhoto, Mbhazima u vula leswaku Ndaheni i **ngenji**. U ri:

Ndzi ta n’wi tshikisa mavunwa yo ndzi hembela a endlela ku kuma tisapoto to huma eka vanhu vambirhi. A ndzi si tshama ndzi hlangana na **ngenji** yo fana na yena wansati loyi. (*Xiporo*: 43).

Riviti ra **ngenji** ri vula wansati wa dlakuta loyi a nga hlawuliki vavanuna. U rhandzana ni vavanuna vo tala hi nkarhi wun'we.

Ku va Mbhazima a sapotile n'wana loyi a nga riki wa yena swi vavisa N'wa-Xirilele ku kondza a ku:

A mi fanele mi swi vonile hi **magolongwani** lawa a nga ma fumba lahaya mutini vatata wa vona va nga tiviwi hi munhu. (*Xiporo*: 44).

Riviti ra **magolongwani** ri vula vana lava nga tivekiki leswaku i va ka mani. Kasi hi tlhelo i rito leri tirhisiwaka ku godela, ri godela n'wana loyi a nga kumeka ehandle ka vukati. Mbhazima wa tisola loko a tlharihetiwiile hi Ndaheni, u ri: “Kasi a ndzi tidlaya hi xipinyapinya xo sapota **dana** ra yin'wana ndhondha?” (*Xiporo*: 38). Rito ra **dana** ri vula n'wana loyi a nga riki wa wena.

Loko vafana va Xidididi va khomiwile, Ndaheni u dlaya vana va yena vanharhu leswaku a vhela a fa na vona. Loko a lava ku dlaya lexikulwanyana xa pfuka xi lava ku tiponisa, ku pfuka loku ku kombisiwa hi riendli ra **bibinyuka**, Ndaheni u ri: “... ndza tlimba, xa **bibinyuka**, xi ndzi khoma mavoko...yee-hee.” (*Xiporo*: 76). Riendli leri ri kombisa leswaku n'wana u pfukile hi ku twa ku tlimbiwa hi ntambhu kutani a pfuka a dodombana ni mana wakwe ku kondza a chupula a tsutsuma. Jamela u va a ponile hikwalaho ka ku phaphama.

Endzhaku ka loko vafana va Xidididi va byeriwile leswaku va ta va ni vutihlamuleri eka rifu ra Ndaheni, swi va tshukisile swinene, kambe va hetelela va swi amukela. Hi twa dokodela Pitso a ku “...i **xigonyongwana** xa hina, hi ta xi nyika mani?” (*Xiporo*: 81). Riviti ra **xigonyongwana** ri kombisa ndzhwalo lowu a vo fanela ku wu pakatsa emakatleni va wu rhwala hikuva a va nga ta amukeriwa hi munhu.

Nkanelo lowu wu paluxile swinene vuswikoti bya xiyimo xa le henhla bya mutsari byo tirhisa marito hi ndlela ya vutshila.

3.3.6.2. MAENCISI

Handle ka ku tirhisa marito ya vutshila, mutsari u tirhisa na maencisi ku paluxa hungu ra yena.

Mutsari u kombisa mpimo wa pongo leri a ri vangywa hi ku rhuketela ka Ndaheni loko a fika eka Mbhiza hi ku tirhisa riencisi ra **mpoti**. U ri:

A ku ri Sonto nimixo loko Mbhazima na nsati va pfluxa hi pongo leri a ri twala ehandle, kutani va huma va vona Ndaheni a ri karhi a gigimbisana na mana wa yena N’wa-Dzekula, ku lo **mpoti!**
(*Xiporo*: 34).

Riencisi ra **mpoti** ri kombisa leswaku a ku ri ni huwa yo chavisa lero vanhu va xitarata va pfuketela hinkwavo va ta hlalela leswi a swi humelela. Mutsari u ri: “Vamakhelani va humetela va ku **gigigi**, va hlalela leswi endliwaka emutini wa ka Mbhiza.” (*Xiporo*: 35). Riencisi ra **gigigi** ri kombisa ku va vanhu vo tala va yimile va langutisa leswi humelelaka.

Mutsari u tirhisa riencisi ku komba ku hlangana ka Ndaheni na Feyila loko va sungula ku lwa, u ri: “Ndaheni a mpfhumpfha a yela Feyila, Feyila na yena a n’wi hlanganisa ivi se yi ku **khevereree**,...” (*Xiporo*: 36). Riencisi ra **khevereree** ri kombisa ku hlangana ka vona va honolelanile, hinkwavo va fundzile vukari. Mutsari u ya emahlweni a tirhisa riencisi ku komba mpimo wa leswi ngati a yi humisa xiswona exikandzeni xa Ndaheni. U ri:

Ndaheni va teka va fumbela ehansi, Feyila a susa ntanghu enengeni wa Ndaheni, a n'wi fayetela xikandza hi yona ngati yi ku **popopo!** (ibid.).

Riencisi ra **popopo** ri kombisa ku tala ka ngati leyi a yi huma exikandzeni xa Ndaheni.

Hi tlhela hi kuma riencisi loko Feyila a hlamusela ku fika ka sesi wa yena N'wa-Xirilele eJoni. U ri: “Mhani N'wa-Xirilele n'wana mhani rhurhi mo ta ku **pfhalakaxa!**” (*Xiporo*: 41). Riencisi ra **pfhalakaxa** ri komba ku fika ka munhu a nga languteriwangi. Mbhazima na Feyila a va nga swi langutelangi leswaku N'wa-Xirilele a nga va endzela eJoni.

Mavulavulelo ya Mencisi ekhoto hi lawa ya hlekisaka swinene ku kondza huvo yi hleka hinkwayo. Mutsari u kombisa ku hleka ka vanhu hi ku tirhisa riencisi hi ndlela leyi: “Huvo – **hiyaa**, va hleka.” (*Xiporo*: 50). Vanhu a va hlekisa hi Xilungu lexi nga vulavula hi Mencisi xa leswaku u tiva Ndaheni “*thumachi-sterek*”.

Mutsari u tlhela a tirhisa riencisi ku komba ku hlamala ka Ndaheni loko Mencisi a ri karhi a humesela swihundla ehandle. Mutsari u ri: “Nkarhi wolowo Ndaheni u lo **gabaaa**, a nga ha tivi leswaku u ta hlamula a ku yini.” (*Xiporo*: 51). Riencisi ra **gabaaa**, ri kombisa ku langutisa timhaka leti ti ku tikaka kutani u pfumala na nomu wo ti hlamula, kutani u ku lwii, u langutisa.

Hi tlhela hi kuma riencisi loko N'wa-Dzekula a hlamusela leswaku Ndaheni u paluxiwile hi vavanuna va yena lavo tala. U ri: “Mencisi u ku dzamburile u sala u lo **thaa!**” (*Xiporo*: 52). Riencisi ra **thaa** ri kombisa ku ka u nga ambalangi nchumu. Eka tsalwa riencisi leri ri kombisa leswaku timhaka ta Ndaheni hinkwato ta swihundla swa yena a ti humeseteriwile ti vona hi mani na mani.

Mutsari u tirhisa riencisi nakambe ku komba ku tshuka ka N’wa-Dzekula. Mukhegula a a tshukisiwa hi Ndaheni loyi a a byela Sonnyboy leswaku u fanele a ya rhamba swigevenga swi ta dlaya Feyila na Mencisi. Mutsari u ri:

Tanihileswi N’wa-Dzekula a a tumberile egudeni a yingisela, swi n’wi susile misisi leswi a swi tweke swi vulavuriwa, a suka a lo **ncuu**, a nga ha ri na mongo. (*Xiporo*: 68).

Riencisi ra **ncuu** ri kombisa mpimo wa nchavo lowu N’wa-Dzekula a a ri na wona. Xiyimo xa nchavo lowu a xi ri henhla lero a tsandzeka ni ku famba, a rhurhumela hikuva a a nga ha ri na matimba. Leswi swi paluxa mpimo wa ku chavisa ka mhaka leyi khumbekaka.

Loko vafana va Xidididi va twile leswaku Ndaheni u tisungile naswona va ta va ni vutihlamuleri ehenhla ka rifu ra yena va tshuka swinene. Va helela hi mahungu. Mutsari u kombisa ku miyela ka vafana lava hi ku tirhisa riencisi hi ndlela leyi: “Byo langutana byi ku **whii!**” (*Xiporo*: 80). Riencisi leri ri kombisa leswaku a ku vangi na munhu loyi a nga te tokoloo, a va miyerile, ku titimerile.

Ndlela leyi mutsari a tirhiseke ha yona maencisi ku paluxa hungu ra yena yi pfuneta swinene ku fikisela muhlayi leswi a lavaka ku n’wi hundzisela swona.

3.3.6.3. SWIVULAVULELO

Mahatlane (1997d) u tirhisile swivulavulelo swinyingi ku pfuneta ku paluxa hungu ra tsalwa leri. Laha hi ta hlawula leswi nga kongomana ni mhaka ya vubihi bya vugangu, ni switandzhaku swa byona.

Mbhazima u byela Ndaheni leswaku u ta va nsati wa yena loko a n'wi phuntisile. U ri: “U ta va nsati wa mina loko u **ndzi humbile mano**,...” (*Xiporo*: 28). **Ku humba mano** swi vula ku teka dzano ra munhu un'wana, a nga ha tiehleketeleli, a fambisiwa hi miehleketo ya munhu un'wana. Loko Mbhazima a ala ku lovola Ndaheni a n'wi teka, Ndaheni u ri: “...u ta famba u tlhelela ekaya u **khomile marhumbu ya wena hi mavoko**.” (ibid.). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku Ndaheni u ta vavisa Mbhazima leswi a alaka ku n'wi teka a va nsati wa yena.

Njhekanjhekisano wa Mbhazima na Ndaheni wu nghenelela hi N'wa-Dzekula, mana wa Ndaheni loyi a a swi twa leswaku leswi vulavulariwaka hi n'wana wa yena a swi khomeki. U vula marito lawa hi ma tshaheke eka vumunhu bya N'wa-Dzekula lama nge: “Vutomi lebyi u byi hanyaka u lo byi **tlhoma erinhini** n'wananga.” (*Xiporo*: 29). Leswi swi kombisa leswaku leswi a swi hanyaka a swi nga vupfangi, swi fana na ku tisunga hikuva Ndaheni u tshembhisa Mbhazima leswaku loko a nga n'wi teki u ta n'wi rhumela vatsotsi va ya n'wi dlaya, wa rivala leswaku swi nga endleka timhaka ti bihela yena.

N'wa-Dzekula u byela Mbhazima a ku: “...mi hambana na mbyana leya rikavakava ro **kampfunya nyama enon'weni**.” (*Xiporo*: 30). Leswi swi kombisa ku tionhela swilo leswinene leswi u swi kumeke hi ku olova, kutani u tlanga hi swona. Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku Ndaheni a a tikumerile Mbhazima loyi a a n'wi endlela xin'wana na xin'wana kutani sweswi a n'wi sohasohaka hi marito.

Mbhazima u tirhisa xivulavulelo ku kombisa ku hlamala loku a veke na kona loko Ndaheni a kuma n'wana loyi a nge i wa yena hikuva Mbhazima a a tiva leswaku Ndaheni a a tisirhelela. U byela Feyila a ku:

Hambi a ri sesi wa wena wa byi tiva vugangu lebyi
ntsena lexi ndzi nga si n'wi byelaku xona i timhaka

ta n'wana, hikuva matele ya n'wana loyi ma ndzi siye ndzi **tikhomile xihlaya**. (*Xiporo*: 31-32).

Ku va a **tikhomile xihlaya** swi komba ku tiputa ni ku hlamala leswaku hikokwalaho ka yini ku humelele mhaka yo tano.

Mbhazima u hlamuserile Feyila leswaku Ndaheni u ni ntshiva lero a nga ta emutini wa vona a ta va bela pongo. Kutani Feyila a ku: "A tixisi a ta kwala ndzi ta **n'wi thyela neuva** lowu a nga ta suka a nga wu palangi." (*Xiporo*: 33). Laha u kombisa leswaku u ta ba Ndaheni hi ndlela leyi hlamarisaka. Mbhazima u tlhela a ku Ndaheni u sola ngopfu van'wana vanhu, u ri "...u na leswiya **swo langutela van'wana ebodhleleni**, yena u **tiendla ntlhari ya vuxa**." (ibid.). Swivulavulelo leswi swi tshikilela leswaku Ndaheni u tekela vanhu van'wana ehansi a endla onge hi yena a ri swakwe a nga tlhariha.

Hikokwalaho ka ku tiendla ntlhari ya le vuxeni, Ndaheni u yile eka Mbhiza a ku u ya ba Feyila hikuva u n'wi tekerile nuna wa yena. N'wa-Dzekula, mana wa Ndaheni wa n'wi rhuketela a ku: "A wu nyumi? Wo na kuma munhu a ku **veka ekhwapeni** se wo n'wi teka a ri nuna wa wena?" (*Xiporo*: 35). Ku **veka munhu ekhwapeni** swi vula ku n'wi tumbeta u n'wi hlayisa exihundleni hi ku va a nga ri nsati kumbe nuna wa wena. N'wa-Dzekula u tlhela a ku: "Leswi u **nga heta vavanuna** va Joni dabadaba ndziwena?" (ibid.). Laha N'wa-Dzekula u kombisa leswaku Ndaheni a a rhandzanile ni vavanuna vo tala swinene endhawini leyi a va ri eka yona.

Ndaheni a nga yingisangi switsundzuxo swa mana wakwe. Kutani Feyila a ku: "Tshikani mbyana leyi ndzi ta yi **tsema ncila**,... Ndzi ta **n'wi verenga**." (*Xiporo*: 36). Swivulavulelo leswi haswimbirhi swi kombisa leswaku Ndaheni u ta biwa swinene.

Endzhaku ka loko a khomisiwile tingana hi Feyila na Mencisi ekhoto, Ndaheni u anakanyile ku tirihsela. Loko mana wakwe N’wa-Dzekula a vula leswaku a swi tshike, yena u ri: “**Ndzi etlela hi rimbambu rin’we.**” (*Xiporo*: 53). Leswi swi kombisa leswaku a nge hundzuki eka mianakanyo leyi a yi anakanyeke. Loko N’wa-Dzekula a sindzisa Ndaheni leswaku a tshika ku tirihsela, Ndaheni u vula leswaku a nga ngheneleli eka timhaka ta yena. Mukhegula u amukela ku bakanyeriwa etlhelo a ku: “**Mhaka ya wena ndzo yi xava** hi ku ringeta ku ponisa wena.” (*Xiporo*: 55). Ku **xava mhaka** swi vula ku nghenelela timhaka leti u nga ti tiviki laha ti sunguleke kona.

N’wa-Dzekula u hlayerile maseve wakwe makungu ya Ndaheni yo tirihsela. Mhaka leyi yi tsemile N’wa-Helani nhlana kutani a kunguhata ku ya hlevela va ka Mbhiza leswaku va tshama va hlomile. Loko va ri karhi va bula N’wa-Helani u ri: “...minkarhi leyi hi hanyaka eka yona swilo swi famba hi rivilo, **n’wana u an’wa hi tsheve.**” (*Xiporo*: 61). Laha u kombisa leswaku swilo swi humelela hi ku hatlisa, ku hava nkarhi wo endla nchumu hi mfanelo.

Loko vafana va Xidididi va khomiwile Ndaheni u sungurile ku rila hi ku vona leswaku u ta bolela ejele. U ri: “Ndzi ta ya kwihi minoo, **ri ndzi pelele dyambu ra vutomi.**” (*Xiporo*: 75). Leswi swi kombisa mpimo wa nkarhi lowu a nga ta wu tshama ejele hikuva a nge he hanyi hi ku rhandza. . U tlhela a tiputa a ku: “A ndzi nga ha swi koti ku tshamela **ku dyisa vanhu mbitsi.**” (ibid.). **Ku dyisa vanhu mbitsi** swi kombisa ku karhata vanhu van’wana swinene. Loko Ndaheni a boha ku tisunga, u boha ni ku dlaya na vana vakwe hikuva va nga ta sala va hlupheka. U ri: “...kambe lava mune ku katsa na Vutlhari ndzi ta va tirha hi ntambhu yin’we **ndzi tsevula na vona.**” (*Xiporo*: 76). Riendli ra **tsevula** ri vula ku famba, kambe eka xivulwa lexi ri hi kombisa ku fambela makumu, ku nga ku fa.

Ku tidlaya ka Ndaheni ku endlile leswaku vafana va Xidididi va tikiseriwa nandzu. Loko va twa sweswo, dokodela Pitso u ri: “Hiloko se hi **khomile**

thyaka hi mandla.” (*Xiporo*: 80). Leswi swi hlamusela leswaku a va nghene etimhakeni to chavisa leti tsuvulaka misisi.

Ndlela leyi swivulavulelo leswi swi tirhisiweke ha yona swi kota ku paluxa timhaka ta tsalwa hi ndlela leyi navetisaka, swi tshikelela mhaka swinene.

3.3.6.4. SWIVURISO

Mutsari u tirhisile swivuriso ni le ka tsalwa leri ra *Xiporo* (1997d) ku paluxa hungu hi ndlela ya vutshila ni matimba. Leswi swi vonaka etindhawini to fana ni leti landzelaka laha hansi.

Mbhazima u byerile Feyila leswaku Ndaheni wa bava, kutani Feyila a ku: “Vatolo va te **nyoka yo yi vona a yi lumi.**” (*Xiporo*: 32). U vula leswi ku kombisa leswaku swi nge n’wi oloveli Ndaheni ku n’wi kanganyisa hikuva a a tiva timhaka ta yena hinkwato.

Endzhaku ka loko Ndaheni a rhwariwile hi ambulense hikwalaho ka ku biwa hi Feyila, vanhu va sarile va puta N’wa-Dzekula eka mhaka ya tingana leyi humeleleke, kutani N’wa-Dzekula a ku: “**Ku veleka i ku huma moya**”. (*Xiporo*: 38). Xivuriso lexi xi hlamusela leswaku loko u tswarile n’wana, mintirho ya yena yi tala ku kaneta ya mutswari.

Loko N’wa-Xirilele a fika eJoni a nga languteriwanga, a komba ku chava leswi humelelaka, Mbhazima u n’wi hlamula a ku:

Siku rin’wana va nga lava ku hi twisa ku vava kambe va tlhela va titwisa ku vava vona vinyi. Wo twisiwa ku vava a nga tiviwi. **Mufambi wa mpfula yi nela yena**, na ye **muhloti wa swiharhi u dlawa hi swona.** (*Xiporo*: 44).

Xivuriso xo sungula eka ndzimana leyi xi hlamusela leswaku mulavi wa leswo karhata swi vuya hi yena. Xivuriso xa vumbirhi xi hlamusela leswaku loko u karhata vanhu va matimba va ta ku karhata wena. Swivuriso leswi swi ni tinhlamuselo to fana, swi tshikilela mhaka ya leswaku munhu loyi a pfukaka van'wana u ta twa ku vava. Mutsari u tirhisile swivuriso leswi nga ni nhlamuselo yin'we ku tshikelela mhaka ya leswaku loko Ndaheni o ringeta ku lwa, u ta vaviseka.

N'wa-Xirilele u khensile loko a tiyisiwa nhlana leswaku Ndaheni a nga ka a nga endli nchumu xo tirhiseta. U hetelela a ku: "...**tingana ti na vahlaleri.**" (ibid.). Xivuriso lexi xi hlamusela leswaku swa tingana swi vona hi lava langutaka, kambe n'wini wa swona a nga swi voni. Nhlamuselo leyi yi fambelana ni mahanyelo ya Ndaheni hikuva a a nga ri na tingana eka leswi a a swi endla ni leswi a swi n'wi humelela.

Loko vafana va Xidididi va tsandzekile ku hlasela muti wa Mbhazima, swi vavisa Ndaheni loyi a nga tsutsumela eka mana wakwe ku ya kombela ku pfuniwa. N'wa-Dzekula u n'wi hlamurile a ku: "**Ximita-ntsengele xi tshemba nkolo** n'wananga." (*Xiporo*: 72). Laha hi kombisiwa leswaku munhu loyi a sungulaka timhaka u fanele a titshemba. Eka tsalwa Ndaheni a a fanele a yimela timhaka ta yena hikuva hi yena a nga ti sungula. Eka nkarhi lowu u lava ku pfuniwa hi mana wakwe ku ri ku loko a n'wi tsundzuxa a a hlamula xambela.

Nkanelo lowu wu kombisa swinene leswaku Mahatlane u ni nyiko ya ku paluxa hungu ra yena hi ku tirhisa swivuriso. Handle ko paluxa timhaka hi ndlela ya vutshila, swivuriso leswi swi tshikilela timhaka ni ku kombisa mintiyiso yo karhi.

3.3.6.5.FENYA

Eka tsalwa leri na kona hungu ra paluxiwa hi fenya. Loko Mencisi a vutisiwa loko a ha ri ni leswi a lavaka ku swi byela huvo, u ri:

Thumachi. N’wi vutiseni hi yaloyi a a kaneti.
Hambi mo vutisa nuna wakwe a nga mi byela
leswaku u kanganyisile hi mina Mencisi, hikuva
heyi vavanuna, nsati loyi a a ndzi hlanyisa. A ndzi
n’wi rhandza lero ndzi n’wi lorha na nhlikanhi.
Ekaya loko ndzi vona nsati wa mina ndzi twa a
ndzi nyenyetsa, a xi ri xilo njhe noto samthinga
mara nathinga. (*Xiporo: 51*).

Rito ra **thumachi** leri humaka eka ra Xinghezi ra “too much” ri kombisa leswaku a ta ha tele timhaka leti a a lava ku hlayela huvo. Leswi a nga ri vurisa swona swa hlekisa. U tlhela a yisa fenya emahlweni hi ku byela huvo leswaku Ndaheni a n’wi pengisa lero a n’wi lorha dyambu ri lo hosi! Leswi i xithathelo lexi kombisaka mpimo wa rirhandzu ra Mencisi eka Ndaheni. U nyanya ku hlekisa vanhu hi ku vula leswaku loko a pimanisa Ndaheni na nsati wakwe wa xitekwa, a a vona nsati wakwe a nga ri nchumu, a ri xilo xo ka xi nga pfuni nchumu. Mahlamuselelo lawa ya timhaka ya hlekisa swinene hikuva ya tikomba leswaku Mencisi a a ngeniwile hi demoni ra rirhandzu.

3.3.7. NKATSAKANYO

Eka 3.3.2 hi vonile mpimo wa vubihi bya vugangu lebyi a byi endliwa hi Ndaheni. Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari a nga thyangi swimunhuhatwa hi ku landzelela mintirho ya swona, kambe u lo tsakisa hi mavito yo karhi a tirhisa wona. Hi kumile leswaku timhaka ta tsalwa ti humelela emakaya ni le

madorobeni hilaha swi vekiweke hakona eka 3.3.5. Ririmi leri mutsari a ri tirhiseke hi leri xongeke hikuva u ri tirhisile hi ndlela ya vutshila. U paluxa hungu rakwe hi ku tirhisa maencisi, swivulavulelo, swivuriso ni fenyha. Hinkwaswo leswi swi endla leswaku ntlangu wu hanya.

3.4 NXOPAXOPO WA TSALWA RA MAVALA YA SWIMBYANYANA (1997c)

3.4.1. NKATSAKANYO WA HUNGU

Tsalwa ra *Mavala ya swimbyanyana* (1997c) ri vulavula hi Sammyboy Ndavani na Gerlie Shivambu lava va nghanaka xikolo eLemana, ivi va onhana, va tekana. Sammyboy a a tlharihile ngopfu eka tidyondzo ta Matamatiki na Sayense. U ya a ya dyondza vudokodela eMedunsa laha a fikaka a ringiwa hi Dolly, a pfumela ku rhandzana na yena kasi Dolly na yena u siyile nuna, Jimmy Shirindza ekaya. Va rhandzana exihundleni ku kondza va heta tidyondzo ta vona. Va ya emahlweni ni rirhandzu ra vona ni loko se va ri ekaya, ku kondza hi vumune bya vona va tikuma va ri eHoliday Inn laha Sammyboy na Dolly a va bukile kamara kona. Jimmy na Gerlie na vona va wela endzingweni wa Sammyboy na Dolly hikokwalaho ka ku va va etlela ekamareni yin'we ehodela. Loko va vuyile hi le Holiday Inn, Jimmy u byela Dolly leswaku va fanele ku hambana hi tikamara ta byetlelo. Dolly u vavisekile embilwini ku kondza a ya tisunga hi ku ticukumetela exiporweni xa xitimela. Sammyboy na Gerlie va rivalelana.

3.4.2. VUXOKOXOKO BYA TIMHAKA

Timhaka ta vugangu ti paluxeka loko Dolly a luka mano yo phasa Sammyboy hi ku n'wi kombela leswaku a n'wi dyondzisa a ri yexe hikwalaho ka leswi yena a hlwelaka ku twisisa. Loko Sammyboy a ringeta ku ala Dolly u ri: "A wa ha ri xihlangi Sammy. Tirhisa miehleketo ya wena. *Put two and two together*

Sammyboy.” (*Mavala*: 34). Loko Sammyboy a byela Dolly leswaku yena u siyile nsati ekaya, Dolly u ri:

Sammy - *do not be old fashioned man*. Mina na wena hi ta va swin’we malembe ya nkombo, loko u ya ekaya u ya eka nsati wa wena na mina loko ndzi ya ekaya ndzi ya eka nuna wa mina. A hi swona xana? (*Mavala*: 35).

Marito ya Xinghezi lama tshahiweke laha henhla ya vula leswaku Sammyboy a nga fanelangi ku hanya xikhale. Ndzimana leyi yi cincile miehleketo ya Sammyboy, a rivala marito lama a byeleke nsati wakwe Gerlie leswaku u ta rhandza yena ntsena.

Vubihi bya vugangu byi paluxiwa hi Sammyboy loyi a byelaka Dolly leswaku mhaka leyi a n’wi kucaka ku yi endla a yi kahle naswona a nga yi tsakeli. Sammyboy u ri: “Se mi sungula ku ndzi nghenisela miehleketo yo ka yi nga lulamangi sesi Dolly?” (*Mavala*: 35). Sammyboy a a swi vona leswaku leswi Dolly a n’wi byeletelaka swona leswo nsati wakwe u fasile kwalomu a nga kona a swi sasekangi. Dolly a a vula leswi hikokwalaho ka ku tsandzeka ku tikhoma eka mhaka ya vuoswi. Ku tsandzeka ka yena ku paluxeka loko a byela Languta loyi a a n’wi sola eka mhaka leyi a yi endlaka. U ri: “Nwina mi swi kotaku ku tikhoma hina swa hi tsandza sesi Languta.” (*Mavala*: 37).

Vubihi bya vugangu byi tlhela byi paluxiwa hi ku ondza ka Sammyboy loyi a swi twa leswaku leswi a swi endlaka a swi basangi. Ku ondza ka yena ku paluxiwa hi nsati wakwe Gerlie loko a ku: “Swi lo yini mi nga lo ondza hi ndlela leyi ka tata wa Vongani? Hi to tibuku ti mi ondzisaka ka buti Sammy?” (*Mavala*: 40). Ku ondza ka Sammyboy i vumbhoni bya vubihi bya leswi a a swi endla loko a ri eMedunsa. A a boheka ku endla swilo leswi a a nga swi tsakeli.

Switandzhaku swa vugangu swi paluxiwa hi mahanyelo ya Dolly. U tlakusa Sammyboy hi ku vula leswaku u n'wi rhandza ku tlula Jimmy. U tlhela a ku:

Ndzi khomile *Small Fish* sesi Langu, a ndza ha ri na mhaka na nchumu. Jimmy i wa mina le kaya, kambe laha yunivhesiti *the boy rules supreme*. (*Mavala: 49*).

Marito ya “small fish” ya kombisa vuntshwa bya Sammyboy lebyi endlaka leswaku Dolly a vona Jimmy a ri mukhalabya. U tlhela a tikhambisa hi ku vula leswaku u lawuriwa hi Sammyboy loko a ri eyunivhesiti. Leswi swi kombisa switandzhaku swa vugangu hikuva Dolly se wa pimanyisa exikarhi ka vanhu vambirhi. Vugangu lebyi byi n'wi fayerile vukati hikuva Jimmy u n'wi kumile a ri na Sammyboy ehodela ePolokwane. Hi twa Jimmy a byela Dolly a ku:

Sweswi mina na wena hi ta fanela ku hambana hi byetlelo. A ndzi nga ha ku tshineleli na siku na rin'we ku fikela loko ndzi ta hundza emisaveni. A ndzi nga ku siveli ku famba u tiendlela leswi u swi rhandzaka. Mina a ndzi yona mbyana ya matsune leyi folaka na timbyanakulobye ta vamatsune ti folela leya nkati. (*Mavala: 78*).

Xigwevo lexi Dolly a gweviwaka xona hi Jimmy xi kombisa switandzhaku swa vugangu. Dolly u nyikiwa hakelo leyi nga n'wi ringana hikwalaho ka swiendlo swakwe swa hava. Vudabadaba byakwe byi n'wi tsanisile miehleketo ku kondza a ya tihoxa emahlweni ka xitimela lexi a xi ta hi rivilo kutani xi n'wi pulukanya a tsemeka hi le xikarhi a fela kwalaho.

3.4.3. NKOKA WA VITO RA TSALWA

Hi vile hi boxile eka ndzima ya 2 leswaku vito ra tsalwa i ra nkoka eku paluxeni ka hungu ra rona hikuva ra swi kota ku vika mhaka leyi yi humelelaka eka tsalwa muhlayi a nga si ri hlaya. Vito ra *Mavala ya swimbyanyana* (1997c) i ra nkoka hikuva ri hi vikela leswaku vavasati va fana ni swimbyanyana hikuva munhu a nga swi koti ku va hlawula hikwalaho ka ku fana ka vona. Loko u hlangana na loyi u vona a sasekile kasi loko u ya hlangana ni un'wana u to kuma na yena a sasekile. Ku seketela nkoka wa vito leri hi twa Ndavani a byela Sammyboy loyi a a ri ni mahlo yo tala eka vavasati a ku:

Eka wena n'wananga Sammyboy, vavasati va fana.
A ku na wansati wo hambana na vavasati
van'wana. Va fana hinkwavo, **Vavasati i Mavala
ya Swimbyanyana...** (*Mavala*: 82).

Khavhara ya tsalwa leri na yona i ya nkoka hikuva yi kombisa wanuna loyi a lwaka ni ku hlawula ximbyanyana xo saseka exikarhi ka swimbyanyana leswi nga endzeni ka basikiti. Hinkwaswo ka swona swa fana kutani a swi olovi ku hlawula lexi sasekeke ku tlula leswin'wana. Xifaniso lexi xi seketelana ni vito ra tsalwa ku paluxa hungu ra tsalwa muhlayi a nga si ri hlaya.

3.4.4. SWIMUNHUHATWA

Eka tsalwa ra *Mavala ya swimbyanyana* (1997c) hi ta hlawula swimunhuhatwa swa ntlhanu hi xiyaxiya vumunhu bya swona hikwalaho ka leswi swi nga ni nhlohlotelo wo karhi eku paluxeni ka hungu ra tsalwa. Swona i **Sammyboy, Gerlie, Jimmy, Dolly** na **Languta**.

3.4.4.1. SAMMYBOY

Sammyboy i ximunhuhathwankulu xa tsalwa ra *Mavala* (1997c) hikuva ku sukela eku sunguleni ku ya fika emakumu ku paluxiwa vutomi ni mahanyelo ya yena. Sammyboy u paluxiwa a ri jaha leri nga tiyela hikuva i jaha leri nga eka Ntanga Khume. U paluxiwa a ri munhu loyi a nga tlhariha hi ndlela leyi hlamarisaka eka tidyondzo ta Matamatiki na Sayense. Vutlhari bya Sammyboy byi paluxiwa hi Xijonana, munghana wakwe loyi a nge: "...Xikwembu xi ku nyikile vutlhari etidyondzweni." (*Mavala*: 17).

Mutsari u paluxa vutlhari bya Sammyboy hi ku kombisa leswaku u pasile matiriki hi nyeleti. Mhaka leyi yi kombisa vuswikoti bya xiyimo xa le henhla. Mapasele ya yena ya tsakisile ni tikhampani kutani ti n'wi nyika mali yo yisa tidyondzo emahlweni. Mhaka leyi yi paluxa hi yena Sammyboy loko a ku: "Ndzi kumeriwile basari eka lava Anglo American." (*Mavala*: 26). Mhaka ya ku nyikiwa ka yena basari yi seketela ku va Sammyboy a tlharihile swinene ku va a kuma ku seketeriwa loku.

Ku tlhariha ka Sammyboy ku tlhela ku paluxiwa hi Dolly loyi a a hlamusela nuna wakwe leswaku hi yena a nga n'wi pfuna eka dyondzo ya Matamatiki. U n'wi bumabumela hi ndlela leyi:

...ku na mufana un'wana wo huma eXipilonko a
tivaka Maths hi ndlela yo hlamarisa. Eka yena
Maths i vuswa,... (*Mavala*: 44).

Laha xifaniso xa "vuswa" xi paluxa swinene ku oloveriwa ka mufana loyi.

U tlhela a yisa mbhumabumelo wa yena emahlweni a ku: "Vaprofesa va yunivhesiti hinkwayo va n'wi rhandza hikuva hambi i Sayense kumbe Maths loko a hlamula swivutiso o kukula." (*ibid.*). Ku kukula swi kombisa xiyimo xa

ku oloveriwa ka Sammyboy. Mhaka ya ku rhandziwa hi vaprofesa va yunivhesiti yi kombisa swinene vutlhari bya yena.

Sammyboy i ximunhuhatwa lexi nga ni rilaveta hikuva hi kuma a byela Gerlie leswaku loko a ya eUnigaz a nga vi na vutlhoma-mahlo eka vavanuna lava tirhaka. U ri:

Phela u nga swi teki wonge ndzo ku xavisa loko ndzi pfumelela leswaku na wena u antswisa tidyondzo ta wena. U nga sali u sungula vunghana na majaha u ku xikosi a xi voni, xa vona. (*Mavala: 27*).

Mhaka leyi yi kombisa kahle leswaku Sammyboy a a ri na rilaveta eka nsati wa yena. A a nga tsakeli leswaku a hleka ni vavanuna van'wana. Rirhandzu leri a a ri na rona eka nsati wakwe a ri famba swin'we ni rilaveta.

Hi tlhela hi kuma leswaku Sammyboy i ximunhuhatwa xa vumunhu byo ka byi nga tiyangi hikuva a nga hlweli ku hundzuka eka swilo leswi a tiboheke eka swona. Loko a ha sungula ku rhandzana na Gerlie u n'wi tshembisile tilo ni misava. Hi twa a ku: "U ta tsundzuka loko ndzi ku nyikile xitshembiso xa leswaku mina na wena hi ta hambanyisa hi rifu ntsena." (*Mavala: 25*). Xitshembiso lexi xi kombisa leswaku Sammyboy a nga ka a nga rhandzani na wansati un'wana ehandle ka Gerlie. Kambe loko a ya eyunivhesiti u fika a hlangana na Dolly loyi a nga n'wi phasa ku kondza va rhandzana. U tlhela a byela na Dolly mhaka leyi a byeleke Gerlie. U ri: "A hi ntolovelo wa mina ku hamba. Ndzi mi tshembisile ko tala leswaku mina na n'wina hi ta hambanyisiwa hi rifu ntsena." (*Mavala: 62*). Xitshembiso lexi xa vumbirhi xi kombisa ku va Sammyboy a nga swi tivi leswaku u yimile kwihi. Xi kombisa ku titsandzeka ka yena eka swa vutomi hi ku va a tshembisa vanhu vumbirhi

mhaka yo fana. Hambileswi a nga tlhariha swinene eka swa tidyondzo, eka swa vutomi wa tsandzeka, u tsanile. U ni rilaveta eka nsati wakwe.

3.4.4.2. GERLIE

Gerlie i ximunhuhakwa lexi nga na vumunhu lebyinene. U tinavelela vumundzuku lebyinene hikuva a nga chavi ku byela Sammyboy leswaku loko vo tshuka va onhanile a nga n'wi jikeli. Mhaka leyi yi paluxeka loko a byela Sammyboy a ku:

Lexi ndzi khunguvanyisaka hi leswaku siku rin'wana mi ta ndzi siya exikarhi ka mpfhuka, hikuva na kwale ma ha yaka kona ku ya antswisa tidyondzo ta n'wina swi nga endleka mi ya tlunyiwa hi swivunguvungu swin'wana swo tlula mina, se mi rivala xitshembiso lexi mi ndzi nyikeke xona, mina ndzi sala ndzi khomile tamba. (*Mavala*: 10).

Marito lawa ya humesa hi ndlela ya matimba leswaku Gerlie a a tinavelela vumundzuku lebyinene. A a nga tsakeli ku sala na tinsiva ta xinyenyana xona xi hahile. Rito ra “swivunguvungu” ri kombisa vanhu lavo saseka lava va nga kokaka Sammyboy rinoko, a rivala Gerlie.

Mhaka ya ku tinavelela leswinene yi tlhela yi paluxeka loko Gerlie a onhanile na Sammyboy, kutani Sammyboy a n'wi byela leswaku u ta n'wi lovola, kutani Gerlie a ku: “Mi ri yini? Mina ndzi vitaniwa Mrs. Sammyboy Ndavani hakunene?” (*Mavala*: 14). Rito ra “hakunene” ri paluxa ku tsaka loku heleleke ka Gerlie ka ku suka eka xiyimo xa vunhwana a ya eka xa vumanana, ku tsaka loku nga rhanga ku humela erivaleni hi xivutiso xa “Mi ri yini?” eku sunguleni ka xivulwa.

Gerlie u tlhela a kombisa ku tinavelela ka yena hi ku vula leswaku u ta va nkata dokodela, naswona loko nuna a vuya hi le Medunsa a ri dokodela na yena u ta va a ri na tidigiri timbirhi kutani leswi swi ta va endla vanhu va xiyimo xa le henhla.

Gerlie i munhu loyi a rhandzaka nuna wa yena hi rirhandzu leri hlamarisaka. U fundzha nuna hi ndlela leyi faneleke hikuva u n'wi vitana "tata wa Vongani". Hi tlhela hi vona a vaviseka loko Sammyboy a vuya exikolweni a ondzile kutani a ku: "Swi lo yini mi nga lo ondza hi ndlela leyi ka tata wa Vongani?" (*Mavala*: 40). Loko Sammyboy a hlamuserile xivangelo xa ku ondza ka yena, Gerlie u ri: "Ku pfunana hi swona kambe pfanani mi tinyika nkarhi wo wisa." (*ibid.*). Lexi i xitsundzuxo lexi kombisaka rirhandzu.

Gerlie a nga tsakeli ku hoxela nuna wakwe. I munhu loyi a tsakelaka ku hanya vutomi bya ntiyiso lebyi pfumalaka ni xikhutu. Kambe hikwalaho ka miharihari ya Sammyboy u kumeka a endla mhaka leyi a a nga yi tsakeli. U famba na Jimmy eHoliday Inn ya le Polokwane va ya etlela kona hi xikongomelo xo ya khoma varhandziwa va vona. Loko va vuya na Sammyboy ku va ni pongo endyangwini kutani Gerlie a ku:

Yoo! Hahanee, ndzi ta endla yini minooo!
...Sammy wa mina u ndzi vangerile timbanga embilwini ya mina. A ndzi vekile ku tshemba ka mina hinkwako eka yena, ndzi nga swi ehleketi leswaku mina na yena hi nga humelela hi mhaka ya tingana yo fana na leyi. (*Mavala*: 81).

Mukhosi lowu wu paluxa leswaku Gerlie a a nga tsakeli ku hoxela nuna wakwe hikuva u tlhela a swi veka erivaleni leswaku leswi va swi endleke

havambirhi i mhaka ya tingana. Gerlie a a tinyiketerile eka Sammyboy ntsena kambe xiyimo xi n'wi tlimbeletile ku kondza a n'wi hoxela.

3.4.4.3. JIMMY

Jimmy, nuna wa Dolly u kombisiwa a ri munhu wo lulama, wa tintswalo ni rirhandzu ni ku saseka. Ku saseka ka yena ku paluxiwa hi Gerlie loko a ku: “Vumbhuri byo be mhayi!wanuna loyi u na ndzhuti. U languteka a dzikile.” (*Mavala: 72*). Marito ya “vumbhuri” na “dzikile” ya paluxa vumunhu bya Jimmy. A a nga sorisi leswi a a ri xiswona. Ku dzika ka yena swi kombisa ku va munhu wo pfumala miharihari.

Jimmy i munhu loyi a hanyaka a ri entiyisweni, a nga kokeki rinoko hi ku olova eka timhaka ta vugangu. Leswi swi paluxa vumunhu byo tiya. Vumunhu bya Jimmy byi paluxeka loko Dolly a vuyile hi le Medunsa kutani a n'wi fokisisa leswaku a nga salanga a tshama na van'wana vavasati exihundleni loko yena a nga ri kona. Hi twa Jimmy a byela Dolly a ku: “Mina u nga ndzi hlayi na vona lava u va tivaka ku titsandzeka ka vona. U ndzi vona, ndzi Jimmy Shirindza swi hela kwala.” (*Mavala: 43-44*). Marito lawa ya tiyisisa leswaku Jimmy a a ri wanuna wa vutihlamuleri. A a nga tsekatseki tani hi rihlanga ra nambu.

Jimmy i wanuna loyi a rhandzaka nsati wakwe hi rirhandzu leri khapaka. A a nga n'wi rindzi hikuva wa n'wi tshemba. Rirhandzu ra Jimmy eka Dolly ri vonaka loko Jimmy a n'wi dlayela nyimpfu hikokwalaho ka leswi a nga pasa exikolweni. Mhaka leyi yi paluxa hi mutsari loko a ku:

Dolly loko a fika ekaya nuna wa yena Jimmy Shirindza u n'wi amukerile hi ntsako, ngopfu leswi a a tirhile kahle loko lembe ri hela kutani a tikarhata a

n'wi tlhavela na nyimpfu a nkhensa loko a pasile
tidyondzo ta yena hi ndlela leyinene. (ibid.).

Maendlelo yo tano ya kombisa rirhandzu ni mafundzha eka murhandziwa wa yena Dolly.

Hi tlhela hi vona Jimmy a ri munhu loyi a navelelaka ndyangu wa yena leswinene. Loko a yisile Dolly eMedunsa ku ya dyondzela vudokodela u vonile swi fanerile leswaku na yena a ya dyondzela vudokodela leswaku muti wa vona wu ta va muti lowu tisaka rivoningo endhawini ya ka vona. Loko a hlamula Dolly loyi a n'wi vutisa leswaku u lava ku dyondzela yini. U ri: “D. Ed. leswaku loko u vuya na papila ra vudokodela bya vutshunguri na mina ndzi ku phendlelavu ra mina ra swidyondzeki.” (*Mavala*: 45). Leswi swi vula leswaku havambirhi a va ta va madokodela naswona yi ta va mhaka ya nkoka swinene endhawini ya ka vona. Loko va hetile tidyondzo Jimmy u ri:

Dolly wa mina, i mani loyi a a swi ehleketa
leswaku ndyangu wa hina wu ta va ndyangu wa
madokodela? (*Mavala*: 59).

Marito ya “Dolly wa mina” ya kombisa vun'winyi ni rirhandzu eka nsati wa yena. U engetela ntsako lowu a nga na wona hi ku vula leswaku muti wa yena i wa madokodela.

Ku tiya ka vumunhu bya Jimmy ku tlhela ku tikomba loko a endla xiboho emahlweni ka nsati wakwe leswaku va ta hambana hi byetlelo endzhaku ka loko a kumile leswaku Dolly u rhandzana na Sammyboy exihundleni. U tlhela a vula leswaku a nga tsakeli ku va na nsati wa khamphani, ivi a vula marito lama landzelaka lama nga rhanga ya tshahiwa eka ‘Vuxokoxoko bya timhaka’. eka 3.4.2 laha a nga te:

Sweswi mina na wena hi ta fanela ku hambana hi byetlelo. A ndzi nga ha ku tshineleli na siku rin'we ku fikela loko ndzi ta hundza emisaveni ... mina a ndzi yona mbyana ya matsune leyi folaka na timbyanakulobye ta vamatsune ti folela leya nkati. (*Mavala: 78*).

Xifaniso xa nkati leyi nga foleriwa hi timbyana ta matsune i ndzhukano wukulukumba eka nsati wa yena lowu paluxaka swinene mpimo wa nhlundzuko wa yena loko a thumbha vuxisi bya nsati endzhaku ka loko yena a tinyiketele yena.

3.4.4.4. DOLLY

Dolly i vito ra Xinghezi leri humaka eka riviti ra “doll” leswi vulaka n'wapopu leri humaka eka riviti ra Xibunu, ra “poppie”. Minkarhi yo tala i nchumu lowu sasekeke swinene. Mhaka leyi yi tisa xifaniso xa leswaku Dolly a a ri mpama. Vumpama bya yena byi paluxiwa hikwalaho ka ku rhandziwa hi Sammyboy hikuva a nga tikombi leswaku hi lonkulu.

Dolly i ximunhuhatwa lexi tsandzekaka ku tikhoma. A nga swi koti ku yima a tiya eka vumanana byakwe. Loko a ri eMedunsa u hlangana na Sammyboy, kutani a gangisa mufana loyi hikwalaho ka vuphukuphuku lebyi Dolly a nga na byona. A nga langutisi na leswo u gangana na munhu wa malembe mangani. U byela Languta loyi a a sola Sammyboy a ku: “Wanuna u na vupikinini he munghana? A ngo va ntsongo hi malembe eka mina kambe ta misava a nga ti kohlwi.” (*Mavala: 31*). Marito lawa i yo tisirhelela eka vuphukuphuku lebyi a byi n'wi nghenerile. U tlhela a ku:

Loko a ka a tivana na nhwanyana se ka ha sele yini xin'wana? Ku siyana hi malembe a swi vuli nchumu. (*Mavala: 37*).

Laha a a ringeta ku tibiyelela eka mhaka leyi a yi sunguleke. Marito lawa ya paluxa swinene ku tsandzeka ka yena ku tikhoma. Leswi swi kandzeriwa hi loko a byela Languta a ku: "N'wina mi swi kotaka ku tikhoma hina swa hi tsandza sesi Languta." (*ibid.*). Leswi swi kombisa leswaku hakunene Dolly u hanya bya mbyana hikuva loko u ri munhu u fanele u kota ku tilawula. Dolly i wansati wa nghwavava hikuva u kucetela Sammyboy leswaku a rhandzana na yena. Loko Sammyboy a ala, Dolly u xisa Sammyboy a ku a nga na nuna.

Dolly i wansati loyi a nga hangalaka miehleketo hikuva u byela Sammyboy leswaku u n'wi rhandza ku tlula nuna wakwe. U bumabumela Sammyboy hi ku vula leswaku loko a ri na yena u tsaka ku tlula mpimo. Hinkwaswo leswi a ya ri makungu yo endla leswaku Sammyboy a nga n'wi nyumbhukeli hikuva a a swi kotile ku n'wi phasa. U ri:

A hi ntumbuluko wa mina ku rhendzeleka loko ndzi vula lexi khumbaka vumina bya mina. Ndzi tiyisile loko ndzi vula sweswo. Ndzi yingisi kahle, ndzi ri ndza ku rhandza ku tlula na nuna wa mina. (*Mavala: 46*).

Vunghwavava bya Dolly byi paluxiwa na hi Gerlie loko a vulavula na Languta loyi a n'wi endzerile, u ri:

Mina swi ndzi hlamarisile ngopfu loko ndzi vona matikhomele ya yena sweswi a yaka eku heteleleni ka tidyondzo ta yena. U dyondzisiwile mikhuva

yin'wana leyi a a lava leswaku na mina ndzi yi dyondza loko hi ri vambirhi. (*Mavala:71*).

Ndzimana leyi yi paluxa leswaku Dolly a a dyondzisile Sammyboy mintirho ya vudabadaba leyi Gerlie a a nga yi tivi ku sukela loko va tekanile na Sammyboy. Mhaka leyi yi seketela vunghwavava bya Dolly. Jimmy, nuna wa Dolly na yena u seketela vudlakuta bya Dolly loko a ku: “Miyela *you dirty bitch*.” (*Mavala: 76*). “Bitch” i rito ra Xinghezi leri vulaka mbyana ya xisati. Ku va a rhukaniwa hi ku vuriwa mbyana swi kombisa swinene vuphukuphuku bya Dolly.

Dolly i munhu la nga yingisiki switsundzuxo. Sammyboy a a ringeta ku n'wi kombisa leswaku leswi va swi endlaka a swi lulamanga hikuva Jimmy a nga va kuma. Dolly u ri:

Nuna wa mina a nga ka a nga khomi rendzo ro suka eMakotopong a ta haleno a nga rhangangi a ndzi tivisa leswaku ndzi n'wi rindzela. (*Mavala: 35*).

Marito lawa ya bakanya xitsundzuxo xa Sammyboy. Dolly a a lava ku tihanyela hi ku rhandza. Languta a a ringeta hi matlhelo hinkwawo ku tshinya Dolly kambe hikwalaho ka ku tsandzeka ku amukela switsundzuxo hi vona Dolly a tshembisa Languta leswaku va ta hundzuka valala loko a ngenisa nhompfu eka vugangu byakwe na Sammyboy. Languta u ri:

Ndzi korwile hi yo oxa. Ndza tshembisa leswaku a ndzi nga ha tinghenisi etimhakeni ta wena na mufana luya. (*Mavala: 50*).

Ku va a “korwile hi yo oxa” swi vula leswaku a a fikile evugimamusi, a a nga ha tsakeli ku tsundzuxa Dolly. Ku tsandzeka ka yena ku yingisa switsundzuxo swi n’wi hoxile ekhombyeni ra ku va vukati byakwe byi fa.

3.4.4.5. LANGUTA

Vito leri ri thiywile hi ku langutisa ntirho wa ximunhuhatwa eka tsalwa. Languta i munhu loyi a hlalelaka vumbhisa lebyi a byi endliwa hi Dolly na Sammyboy. Ntirho wakwe i ku languta a miyela endzhaku ka loko a hlulekile eka ku tsundzuxa ka yena. U pfanga no tiputa hi vito rakwe a ku: “A wu nga ha ndzi twi ndzi vulavula na wena hi mhaka leyi. Ndzi ta languta kunene na vito ri nga ra mina.” (*Mavala*: 50). Kasi ni nuna wa Languta, Alex u vula mhaka yo fana ni leyi boxeke hi Languta. U ri: “Nwi tshiki a hanya tano wena u tiyimela etlhelo u n’wi languta hi mahlo, na vito ra wena ri vula sweswo ri ri Languta.” (*Mavala*: 55).

Languta i ximunhuhatwa lexi rhandzaka leswaku vanhu va hanya hi ndlela leyinene ya ku tshembeka na ntiyiso. A a nga tsakeli swilo swo huma endleleni leswi a swi endliwa hi munghana wa yena Dolly. Tanihilaha hi boxeke hakona eka vuxokoxoko bya timhaka ni le ka vumunhu bya Dolly leswaku Dolly a a rhandza swa vuphukuphuku, Languta a a ringeta hi matimba ku n’wi tsundzuxa leswaku leswi a lavaka ku swi sungula a swi lulamangi.

Endzhaku ka loko Dolly a n’wi pimerile leswaku u lava ku rhandzana na Sammyboy, hi twa Languta a ku: “Se u lava ku sungula tihi na mufana luya? Musi a nga ringani na wena Dolly, i pikinini leswi ndzi n’wi vonisaka swona.” (*Mavala*: 31). Rito ra “pikinini” ri kombisa vuntsongo bya Sammyboy eka Dolly. Languta u tirhisile rito leri ku kombisa Dolly leswaku a nga endli vugangu na xihlangi xintsongo eka yena.

Hambiloko Dolly a nwa nkambana wa munyu loko Languta a n'wi tsundzuxa, Languta u tlhela a ku: “U lo solekana kambe a wa ha ri nhwanyana, u wansati wa muti. U na vana vanharhu se a wu fanele ku tihlonipha.” (ibid.). U ya emahlweni a ku: “Wa hembra u ndzi twa kahle ntsena wo tidlaya tindleve na ripfalo leswaku u ta kota ku ya emahlweni na mhaka ya tingana yo fana na leyi.” (*Mavala*: 38).

Languta a a nga heli mbilu loko Dolly a n'wi pitsula loko a n'wi tshinya. U hundzuka xikhongolotana xa nsindziso eka Dolly. U tlhela a ku:

Mina ndzi ringeta ku ku vuyisa endleleni hikuva u hambukile u nga titwi. A wu swi voni leswaku u tivatlela maphanye lawa ma nga ta tlhela ma tlhava wena n'wini wa wona. (ibid.).

Ndzimana leyi i xitsundzuxo xa munhu loyi a nga ni rirhandzu eka munhu un'wana. Laha u n'wi kombisa leswaku u endla mhaka leyi nga ta n'wi khomisa tingana siku rin'wana. Mhaka ya vugangu yi bihile swinene, ngopfu loko u ri ni vukati. Ku seketela leswi Languta u ri: “Vutomi lebyi u byi hanyaka a byi fanele byi hanyiwa hi lava pfumalaka mindyangu.” (*Mavala*: 39).

Languta i munhu loyi a nga ni ntwela-vusiwana na rirhandzu eka vanhu van'wana. U tsundzuxa Dolly leswaku hi ku famba ka nkarhi u ta hlangana na xa ncila wa bulubulu. Loko Dolly a vula leswaku u lava ku ya endla ntirho wo basisa vutivi na Sammyboy eka xibedhlele xin'we, Languta u ri: “U nga hluli hi rirhandzu u ri ntwatsi, he munghana.” (*Mavala*: 56). Marito lawa i yo tsundzuxa hikuva Dolly a a nga ha swi tsakeli ku hambana na Sammyboy. Languta i ximunhuhakwa lexi nga ni vumunhu lebyinene. U hlonipha miri wakwe ku katsa ni vukati byakwe. A a nga tsakeli swilo swa miharihari tanihi Dolly.

3.4.5. MBANGU

Timhaka ta tsalwa ti humelela eka tindhawu timbirhi, ku nga emakaya ni le madorobeni. Mbangu wa le makaya a wu paluxeki ngopfu handle ka ku va ku vuriwa ntsena vito ra laha swimunhuhatwa swi humaka kona.

3.4.5.1. MBANGU WA LE MAKAYA

Emakaya timhaka ta tsalwa ti kumeka eXipilonko. Mhaka leyi yi paluxeka loko Dolly a hlamusela leswaku le Medunsa u tikeriwa hi dyondzo ya Matamatiki, kambe u ni nkateko hikuva u pfuniwa hi jaha ro tlhariha ro huma emakaya. Jimmy u seketela Dolly hi ku vula leswaku: “Vana vo huma eXipilonko vunyingi bya vona i tintlhari letikulu...” (*Mavala*: 44).

Hambiloko mbangu wa le makaya wu nga humeli kahle erivaleni eka tsalwa, mbulavulo wa swimunhuhatwa wu komba mbangu lowu. Loko Dolly a ta va a hambanile na Sammyboy loko xikolo xi pfala, loko va hlangana exikolweni hi twa Dolly a ku: “Mi ngo vuya mi kulukile a mo dya yini kwale Xipilonko buti Sammyboy?” (*Mavala*: 46). Xivutiso lexi xi paluxa leswaku Sammyboy a a yile ekaya laha a hlayisekeke hi ndlela leyinene.

Nkarhi lowu timhaka leti ti humelelaka ha wona wu katsa nhluvuko hi tlhelo ra tidyondzo etikweni hikuva hi kuma vana va dyondza xikolo va pasa matiriki. Endzhaku ka ku pasa matiriki hi vona Sammyboy a ya dyondzela vudokodela eYunivhesiti ya Medunsa. Kasi hi tlhelo na Gerlie, nsati wa Sammyboy u sarile a dyondza a pasa tidigiri timbirhi eUnigaz.

3.4.5.2. MBANGU WA LE MADOROBENI

Mbangu wa le madorobeni wu paluxiwa hi yunivhesiti ya Medunsa laha Sammyboy a a dyondzela kona vudokodela. Yunivhesiti leyi yi kumeka etindhawini ta le madorobeni ya Pitori.

Mbangu wa muxaka lowu wu tlhela wu paluxiwa hi Dolly loko a burisana na Languta, munghana wakwe, loyi a a n'wi tsundzuxa leswaku Jimmy a nga tshuka a te pfhalakaxa, ku ta n'wi pfluxela kutani a n'wi kuma a ri ni xigangu. Dolly u ri: "Musi Jimmy u ta kan'we hi lembe haleno madorobeni lamakulu." (*Mavala: 32*). Leswi swi veka erivaleni leswaku yunivhesiti ya Medunsa yi le ndhawini ya le madorobeni.

Hi tlhela hi vona mbangu wa madoroba eka mbulavurisano wa Jimmy na Alex laha Jimmy a byelaka Alex leswaku loko a a lava ku etlela le ku nga na Dolly ingi a bukile ehotela. U ri:

Loko a ndzi lavile sweswo wonge ndzi lo lulamisa
byetlelo eka yin'wana ya tihotela ta le Pretoria.
(*Mavala: 53*).

Mhaka leyi ya mbangu wa le Pretoria yi tlhela yi paluxeka loko mutsari a hi kombisa ta ku vhaka ka Alex a ya pfluxela nsati wakwe, Languta. Loko a fikile eMedunsa u byela nsati leswaku va ta ya etlela eka munghana wakwe eGarankuwa, ri nga lokhixi va Vantima ePitori. Loko Languta a komba ku tsan'wa miehleketo leyi, Alex u ri:

A ku na nchumu lexi sivelaka. Ndzi ta n'wi fonela
ndzi n'wi byela leswaku a nga ha hi languteli, ndzi
tlhela ndzi buka ehotela ya Manhattan ePretoria.
(*Mavala: 54*).

Nkanelo lowu wu kombisile mbangu wa tsalwa leri.

3.4.6. RIRIMI

Mutsari u kombisa vuswikoti lebyi hlamarisaka eka ririmi ra Xitsonga hikuva u kota ku tirhisa marito, swivulavulelo, ni swivuriso hi ndlela ya vutshila hilaha swi vonakaka hakona eka nkanelo lowu landzelaka laha hansi.

3.4.6.1. NTIVO-MARITO

Tanihi le ka matsalwa laman'wana, eka tsalwa ra *Mavala* (1997c) na kona mutsari u kombisa vutivi lebyikulu bya marito ya Xitsonga.

Eka mbulavurisano wa Xijonana na Sammyboy hi kuma Sammyboy a puwetela nhwana wakwe hi ku vula leswaku u sasekile naswona loko o tsandzeka ku teka yena u ta tshama a ri nghwendza. Xijonana u n'wi kombisa ku tala ka vanhvana hi ku tirhisa xifaniso xa ku "hlwanya." U ri: "Xikwembu xi **hlwanyile**, va kona lavo tlula na yena Gerlie wa wena." (*Mavala*: 2). Loko Xijonana a rhumiwile ku yisa papila eka Gerlie, Sammyboy u nyengeletile a ya hlometela nhwana wakwe loyi a n'wi bumabumelaka hi ku n'wi vula hi marito lawa ya tsakisaka yena.

Loko Xijonana a vuyisa nhlamulo u vutisa Sammyboy leswaku hikwalaho ka yini a nga n'wi tshembi leswaku u ta yisa papila. Sammyboy u ri:

A hi swona he munghana, a ndzo navela ku nyanga **ridiba** ra mina hambileswi a ri ri ekulenyana. Phela wa ndzi fambela Gerlie. Wa n'wi vona na wena leswaku i **rithwethwe**, u vumbekile a tlhela a yimeka. (*Mavala*: 3)

Maviti ya **ridiba** na **rithwethwe** ya kombisa nhwana wo saseka swinene. Mbhumabumelo lowu wu kombisa mpimo wa rirhandzu ra Sammyboy eka nhwana wa yena. Loko Gerlie a vutisa Sammyboy leswaku a a n'wi vitanela yini, Sammyboy u ri: “Kasi ndzo va na **rihaviya** ndzi nga to tshuka ndzi ku vitanela **nada?**” (*Mavala: 4*). **Rihaviya** i rito leri kombisaka ku penga kumbe ku va swi nga tshamisekangi kahle emiehleketweni, kasi **nada** swi vula ku vitana munhu u n'wi vitanela mahala, ku nga ri na nchumu lexi u lavaka ku n'wi byela xona.

Xijonana u tirhisa riendli ra **visingala** ku kombisa ku hundzuka ka xikandza xa Sammyboy loyi a a languteka a nga tsakangi. U ri: “Swi lo yini u ngo **visingala-visingala** he munghana kasi a nga ha tangi xana?” (*Mavala: 8*). Mbuyelelo wa riendli ra **visingala** wu tshikelela xiyimo xa ku bohana ka xikandza xa Sammyboy.

Gerlie u kombisa Sammyboy leswaku yena i ntombi leyi nga tiviki majaha. U ri: “Ndza kholwa mi titwele hi n'wexe leswaku a **mo rima nsimu ya vukhatswa.**” (*Mavala: 10*). Lexi i xisasekisi lexi paluxaka hi matimba leswaku Gerlie a nga tivi wanuna, lero loko swo tshuka swi n'wi biherile swi vula leswaku ndzhwalo i wa Sammyboy.

Xijonana u kombisa ku saseka ka vanhwanyana hi ku tirhisa rito ra **swivunguvungu** leri hi nga ri vona eka vumunhu bya Gerlie eka 3.4.4.2. U byela Sammyboy a ku:

...hi leswaku se u ya sungula vutomi byin'wana le
yunivhesiti leyi u yaka eka yona, kutani loko wo ka
u nga **tilemukeli** u ta vona **swivunguvungu** swo
huma ematikweni se u rivala nhwana loyi mi nga
khomana swinene hi mbilu ya rirhandzu...
(*Mavala: 17*)

Rito ra “swivunguvungu” ri yimela swilo swo saseka swinene. Laha Xijonana a a ri kongomisa eka vanhvana vo saseka lava Sammyboy a a ta hlangana na vona exikolweni, kutani a n’wi tsundzuxa hi ku tilemukela eka khombo, ku vula ku tivonela.

Loko Sammyboy a khensile leswaku hi yena muvangi wa ndzhwalo lowu a wu ri na Gerlie, u pfumela hi ku vula leswaku i nsati wakwe. Tata wa yena Ndavani u n’wi hlamula a ku: “Nsati a va **njoveli** va phasa kambe wa lovoriva...” (*Mavala*: 21). Laha Ndavani a a kombisa n’wana wakwe leswaku munhu a nga kumi nsati a nga lovolangi. U fanele u sungula u endla timfanelo hinkwato hi kona a nga ta va nsati.

Dolly u tirhisa rito ra **dzukuta** ku kombisa leswaku nuna wa yena u pfumela xin’wana na xin’wana lexi a n’wi byelaka xona. U ri: “**Kahle-kahle** Jimmy a hi *problem* eka mina... Ndzi vula leswaku xinari xi chaya hi mina, Jimmy a **dzukuta**.” (*Mavala*: 50). Mbuyelelo wa **kahle-kahle** wu kombisa mpimo wa ntiyiso wa mhaka leyi a yi vulaka.

Languta u tirhisa riviti ra **vuhwarahwara** ku kombisa mpimo wa vudlakuta bya Dolly. U byela Alex a ku: “Kunene swi endliwa hi lava nga tilema ku hanya rihanyu ra **vuhwarahwara**.” (*Mavala*: 55). Rito leri ri kombisa leswaku leswi Dolly a swi hanyisa xiswona a swi nga amukeleki eka munhu, ngopfu-ngopfu manana loyi a nga evukatini.

Nxopaxopo lowu wu kombisa vutivi bya mutsari bya marito hi ku va a ma hlawula hi ndlela leyi ya paluxaka swinene leswi vuriwaka. Marito lawa hi ndlela yin’wana i swiyimeri hi xivumbeko xa wona ni hi mimpfumawulo ya wona mayelana ni mhaka leyi vuriwaka.

3.4.6.2 SWIVULAVULELO

Hungu ra mutsari ri pfunetiwa hi swivulavulelo ku va ri huma hi ndlela ya matimba ni ku xonga. Emasungulweni ya tsalwa hi kuma Sammyboy a tirhisa xivulavulelo ku kombisa ku vilela ka yena embilwini ni le miehleketweni. U ri: “He munghana, wa tiva ndzi na **mhaka leyi ndzi dyaka** kamndina.” (*Mavala: 1*). Leswi swi paluxa swinene leswaku a nga na ku rhula emoyeni wakwe.

Mhaka leyi a yi vilerisa Sammyboy a yi ri ya xihundla hikuva a a fanele ku byela munhu loyi a nga n’wi tshemba. U ri: “Wa swi tiva leswaku mina na wena hi **humeselana ta le swifuveni**,...” (ibid.). Laha u kombisa leswaku u lava ku phofula mahungu hinkwawo lawa ya n’wi hisaka embilwini yakwe. Hi twa Xijonana, munghana wakwe a ku: “...**bana nhloko ya mhaka** phela.” (ibid.). Laha u paluxa leswaku u fanele ku boxa mhaka hi ku kongoma a nga jikajiki.

Sammyboy u hlamuserile xivilelo xa yena eka Xijonana kutani Xijonana a tsundzuxa Sammyboy leswaku u fanele ku boha xanchumu na Gerlie hikuva majaha ya nga sala ya n’wi vutla loko Sammyboy a ha yile eMedunsa. U ri:

Loko wo suka u nga bohanga nchumu na yena, va ta n’wi vutla majaha, ngopfu-ngopfu loko se a titirhela, va ta tiva leswaku ku teka yena i ku tikumela **mugodi wa nsuku**. (*Mavala: 2*).

Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku Gerlie u ta rhandziwa hikuva loko a tirha u ta va a ri ni mali yo tala swinene.

Loko Sammyboy a ha kanakana ku boxa tshumba leri a a ri na rona loko a hlanganile na Gerlie, Gerlie u hatlisa a swi vona leswaku ku na mhaka, kutani a ku: “Yanani emahlweni mi ndzi veka erivaleni leswaku ndzi ta pfunana na

n'wina **ku gayela mhaka** leyi..." (*Mavala*: 5). Ku **gayela mhaka** swi vula ku yi anakanya ni ku yi hlela ku susiwa thyaka ku sala leswinene ntsena. Gerlie a tsakela ku tlhavula mutwa lowu a wu ri embilwini ya murhandziwa wa yena.

Sammyboy u andlarile mhaka a ku: "...ndzi anakanya leswaku loko **ndzi ku komba xikosi** u ta ndzi rivala, u vona un'wana kumbe van'wana lavo tlula mina mbuyangwana." (*Mavala*: 6). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku loko a n'wi fularhela, a famba a ya yunivhesiti u ta n'wi rivala. Gerlie u hlamurile hi ku hatlisa a ku: "Ndzi **etlela hi rimbambu rin'we** ntsena..." (ibid.). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku Gerlie a nge hundzuki eka leswi a tiboheke eka swona, u tiyimiserile hi mbilu ni moya.

Tanihi vanghana lava tshembaneke, Sammyboy u hlanganile na Xijonana va hungasa. Hi nkarhi lowu Sammyboy a a ri ni xilondza embilwini yakwe, kutani a byela Xijonana a ku: "Ti nga ku yini ti ngo hi **hala swikosi** he munghana." (*Mavala*: 16). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku u ni ku tikeriwa ebyongweni bya yena, kutani u lava ku pfuniwa.

U tlhela a ku: "...Gerlie ndzi n'wi **tlurise magova** se a swa ha tshamisekangi, bra Jonana." (ibid.). Leswi swi vula leswaku a a hungukisile Gerlie, u n'wi tlurisile ndzilekano wa vunhwana a n'wi khupukisela eka wa vumanana.

Loko a hlamusela mhaka leyi Xijonana u n'wi byeleterile timhaka ta yena a ku:

A ndzi ri a wu chava **ku nyundhiwa** hi majahakuloni ivi se u **rhitha xibamu** xa wena, makulu ma huma hi xitalo ma ya tirha ntirho wa wona. Musi **mi dlayele ku dya** Bra Sammyboy, ... (ibid.).

Ku nyundhiwa swi vula ku tshikiwa ku rhandziwa un'wana, kasi **ku rhitha xibamu** swi kombisa ku endla mhaka ya tingana eka vanhu lava nga

tekanangiki. Xivulavulelo xa **ku dlayela ku dya** xi kombisa leswaku Sammyboy u ta n'wi teka Gerlie leswi a n'wi tshoveke nenge.

Loko Gerlie a yisiwile hi hahani wa yena eka va Sammyboy, Ndavani, tata wa Sammyboy u lerisa leswaku vayeni va endleriwa swakudya hi ku: "...byelani vanhwanyana va hatla va va lulamisela **swa khomisa nyoka** va ta famba ra ha vona." (*Mavala*: 21). Ku nyikiwa ka vona swakudya swi kombisa leswaku Sammyboy a a amukerile nandzu.

Mbuyelo wa xikambelo wu lo na vuya, Gerlie na Sammyboy va kumekile va pasile, kutani Sammyboy a hoyozela nhwana wakwe a ku:

Loko a ri mina a ndzi chavela wena ngopfu leswaku swi ta ku tikela ku **rhwarisiwa saka ra tingana** na ku tlhela u langutana na ndzhwalo wa swikambelo. (*Mavala*: 25).

Ku rhwarisiwa saka ra tingana i ndlela ya matimba yo vula leswaku Gerlie a a kumile ndzhwalo ehandle ka nawu.

Loko Sammyboy a ri eMedunsa ku ya dyondzela vudokodela, u tsalerile Gerlie papila a n'wi hlamusela xiyimo xa le yunivhesiti, a vula ni leswaku a nga chavi nchumu hikuva a ku na wansati wo saseka ku tlula Gerlie le yunivhesiti. U ri: "U nga chavi nchumu hikuva xo **tlunya tihlo** ra mina a ndzi xi voni." (*Mavala*: 28). Ku nga si hela nkarhi wo leha Sammy a ha ku tshembisa nsati wakwe leswaku a nga tlunyiwi hi nchumu eyunivhesiti, hi twa Dolly a ku:

Mufana luya ndzi fanele ndzi n'wi **yiva mbilu** yakwe ndzi n'wi komba no tlhela ndzi n'wi nyika

rirhandzu leri nga ta n'wi **hlanganisa nhloko**.

(*Mavala:31-32*).

Ku yiva mbilu swi vula ku teka rinoko ra munhu hi swiendlo leswinene, kasi **ku hlanganisa nhloko** swi komba ku va rirhandzu ri tele lero munhu wa kona a va onge wa penga. Sammyboy a a ta pengisiwa hi rirhandzu leri a ta kombiwa rona hi Dolly.

Endzhaku ka loko Sammy a tibohile ku dyondzisa Dolly a ri yexe, Dolly u sungula ku vulavula leswi nga khumbiki tidyondzo leti a a terile tona, kutani hi twa Sammy a ku: “Ma tiva sesi Dolly se mi lava ku **ndzi humesa exiporweni**.” (*Mavala: 34-35*). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku Dolly a a lava ku hambukisa Sammy endleleni.

Loko Languta a kumile leswaku nsati wa Sammy i n'wana wa malume wakwe u twile ku vava swinene, kutani a byela Gerlie a ku:

...nuna wa wena a nga ha swi koti ku tikuma a ri na wena murhandziwa wa yena. U na xikwelekwele na wansati loyi a nga **n'wi dya mbilu**. (*Mavala: 71*).

Ku dya mbilu swi kombisa ku lahlekisa munhu a tsandzeka ku vona leswaku leswi a swi endlaka swi kahle kumbe a swi kahle. U va a fikile eka xiyimo xo pfumelela hinkwaswo.

Ndlela leyi mutsari a tirhiseke swivulavulelo ha yona i ya risima swinene. U kotile ku paluxa timhaka hi ndlela ya matimba ni ku xonga ku tlula ku tirhisa marito yo olova.

3.4.6.3 SWIVURISO

Hi vile hi boxile leswaku swivuriso i swikhavisa-ririmi leswi pfunetaka ku paluxa hungu ra tsalwa hi ndlela leyi nandzihaka. Hi kuma mutsari a swi tirhisa ni le ka tsalwa ra *Mavala* (1997c) ku paluxa hungu ra yena.

Hi kuma xivuriso eka njhekanjhekisano wa Sammyboy na Xijonana laha Sammyboy a a beja leswaku loko a tsandzeka ku teka Gerlie swi ta va swi n'wi tsandzile swo teka. Hi twa Xijonana a hlamula munghana wakwe a ku “Sweswo wo tibulela munghana. Vatolo va te **nomu a wu taleli hi nambu**”. (*Mavala*: 2).

Xivuriso lexi xi hlamusela leswaku nomu a wu hluriwi hi nchumu ku xi vulavula. Laha u kombisa ku ka a nga kholwi mhaka leyi vulaka hi Sammyboy.

Loko Gerlie na Sammyboy va bula, Sammyboy u byela Gerlie leswaku a ku na nchumu lexi nga va sivelaka leswaku va tekana, Gerlie wa sola a ku: “...ndzi ta ku **i mangwa loko hi vona mavala** ya yona.” (*Mavala*: 6). Xivuriso lexi xi hlamusela leswaku Gerlie u ta pfumela leswi vuriwaka hi Sammyboy loko a swi vone swi humelela hakunene.

Sammyboy wa kanakana leswaku ku nga va ku humelele yini endzhaku ka ku tsandzeka ku tikhoma ka yena na Gerlie, kutani Xijonana a ku: “...**ximitantsengele xi tshemba nkolo**.” (*Mavala*: 9). Laha Xijonana a a kombisa munghana wakwe leswaku lexi munhu a xi sungulaka u fanele ku xi yimela. Xijonana u tlhela a seketela munghana wakwe hi ku:

...valulamisi va yona mhaka leyi hi vona vatswari
lava u va vulaka. Vakhale va te, **njhovo va
chukela ehubyeni**. (*Mavala*: 61)

Loyi i ndlela ya matimba ya ku kombisa ntiyiso wa vutomi wa ku pfunana loku faneleke evuton'wini.

Loko va ka Xivambu va fika eka Ndavani na Gerlie, N'wa-Ndavani u ri: **“Ambani ku nona, ku fa ka yona hi yi twile.”** (*Mavala:19*). Hi xivuriso lexi, N'wa-Ndavani a a byela va ka Xivambu leswaku va n'wi byela mahungu yo biha lawa va teke hi wona hikuva a a swi vona leswaku ku na mhaka yi nga va sisimula yi va yisa eka Ndavani. Loko se ku yiwe eku lovoleni ka Gerlie, N'wa-Ndavani u byela ntsumi ya ka Xivambu a ku: **“Yi biwa ya ha ri na mahika.”** (*Mavala: 22*). Leswi swi kombisa leswaku va ka Ndavani a va lava ku lunghisa timhaka ta vona hi nkarhi.

Loko Sammyboy a famba a ya eMedunsa u rhwexa nsati wakwe marito ya leswaku u fanele ku sala a tikhoma ximunhu. U ri: “U nga sali u sungula vunghana na majaha u ku **xikosi a xi voni**, xa vona”. (*Mavala: 27*). Xivuriso lexi i ndlela ya matimba yo byela Gerlie leswaku a nga sali a endla vutlukwachola hikuva Sammyboy u ta swi kuma hi ku hatlisa.

Ku tlanga ka Dolly hi vukati bya yena ku kombisiwa hi Jimmy hi xivuriso xa **“U nonele hi mpfundla a ku wa hlola.”** (*Mavala: 69*). Xivuriso lexi xi paluxa swinene ku va Dolly a vile ni nkateko wo kuma wanuna wa rirhandzu kutani a tlanga hi wona.

Languta u anakanyile makungu yo phasa Dolly na Sammyboy. Loko Alex, nuna wakwe a n'wi vutisa leswaku u ta swi endlisa ku yini, Languta u ri:

A hi miyeleni teto hikuva makhumbi lawa mi ma vonaka ma na tindleve. **Ngoma a yi pfumi ku pfuma nomu.** (ibid.).

Xivuriso lexi xi hlamusela leswaku vanhu va hangalasa mhaka hi ku hatlisa ku tlula ku pfuma ka ngoma. Laha Languta a a kombisa leswaku a nga byeli munhu makungu ya yena hikuva ya nga fa mbele hikwalaho ka ku rhangha hi ku vulavula hi wona a nga si vona xa mhaka.

Languta u lukile mano ya leswaku Gerlie na Jimmy va phasa timbyana ta vona hi voxwe. Alex u tsundzuxa Gerlie na Jimmy leswaku loko va kumile swirhandzwa swa vona ehotela, va fanele va va ni va ni tinhlamulo leti nga ta va tika. Alex u ri: “Loko va ku **xa nhwari, n’wina mo xa nkengere**” (*Mavala: 73*). Leswi swi kombisa leswaku va fanele ku tiya eka timhaka ta vona.

Nkanelo lowu nga laha henhla wu kombisile nyiko leyi mutsari a nga na yona ya ku tirhisa swivuriso ku paluxa hungu ra yena hi ndlela ya matimba ni ku xonga.

3.4.7 NKATSAKANYO

Eka nkanelo lowu hi vonile ndlela leyi vugangu byi hahlulaka miti ha yona. Hi tlhele hi kuma leswaku mhakanyana yi vanga timhaka letikulu hikuva Dolly na Sammyboy a vo hungasa loko va sungula ta tirhandzu, kambe ri kule ku kondza va khomiwa hi vini va vona. Swimunhuhatwa swi thiyiwile mavito lama nga kombisiki nchumu xa mahanyelo ya swona ehandle ka xin’we ku nga Languta. Mbangu wa tsalwa i wa le madorobeni ni le makaya. Ririmi leri tirhisiweke ku paluxa hungu ra tsalwa hi leri xongeke hikuva mutsari u kombisile vuswikoti byo tirhisa marito hi ndlela ya vutshila. U tirhisile swivulavulelo ni swivuriso leswi pfunetaka ku paluxa nkongomelo wa tsalwa. Leswi swi endla leswaku timhaka ta tsalwa ti xawula hilaha hi swi voneke eka 3.4.6.3.

3.5 NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI

Hilaha swi kombisiweke hakona eka nhlokomhaka, ndzima leyi i yo kombisa nkongomelo wa vugangu ni switandzhaku swa byona. Matsalwa hinkwawo lama xopaxopiweke eka ndzima leyi i ya nkongomelo lowu.

Eka ndzima leyi hi vonile hilaha mavito ya matsalwa ya pfunetaka hakona ku paluxa hungu ra tsalwa.

Swimunhuhatwa swa matsalwa lama xopaxopiweke swi thyiwile mavito lama mutsari a ma tsakeleke, ku nga ri ku ya hi swiendlo ehandle ka xin'we eka tsalwa ra *Mavala* (1997c), hilaha hi kombiseke hakona eka 3.4.4.5. Eka matsalwa ya *Mavala* (1997c) na *Xiporo*, (1997d) mutsari u tirhisile n'wangulano, kasi eka swirungulwana swa “Vukati byo kata yaloye” na “Makondlo ku dyanana” u tirhisile marungulelo ya munhu wa vunharhu hambiloko kun'wana hi kuma ximunhuhatwa xi tivulavulela hi xoxe.

Mbangu wa matsalwa lawa wa yelana hikuva eka *Mavala* (1997c), *Xiporo* (1997d) na xirungulwana xa “Vukati byo kata yaloye,” timhaka ta kona ti humelela emakaya ni le madorobeni. Ko va eka xirungulwana xa “Makondlo ku dyanana” laha ku kombisiwaka timhaka ta kona ti humelela emapurasini. Eka matsalwa hivunharhu bya wona hi kuma mutsari a kombisa vutshila eku tirhiseni ka ririmi hikuva eka hinkwawo hi kuma a komba vutivi lebyikulu bya ku tirhisa marito. U kota ku xongisa matsalwa yakwe hi ku tirhisa maencisi, swivulavulelo, swivuriso ni fenyha hi ndlela ya vutshila. Nkanelo lowu wa ndzima leyi wu paluxa swinene nyiko ya mutsari.

NDZIMA YA 4

NKONGOMELO WA KU ALA KU YINGISA SWITSUNDZUXO, NI SWITANDZHAKU SWA KONA

4.1. MANGHENELO

Tanihilaha swi tikombaka hakona, ndzima leyi i yo xopaxopa matsalwa lawa nkongomelo wa wona ku nga ku ala ku yingisa switsundzuxo swa vanhu van'wana ni switandzhaku swa kona. Matsalwa ya kona i :

4.1.1. *Xikumakumani* (1986b)

4.1.2. *Hanya u ta swi vona* (1997a)

Eka tsalwa ra *Xikumakumani* (1986b) hi ta xopaxopa xirungulwana xa “Tinga hikwaseyo a nga na nhloto” kasi eka *Hanya u ta swi vona* (1997a) hi ta xopaxopa xirungulwana xa “Godani na Mbitsimuni.”

4.2. NXOPAXOPO

4.2.1. XIRUNGULWANA XA “TINGA HIKWASEYO A NGA NA NHLOTO”

4.2.1.1. NKATSAKANYO WA HUNGU

Xirungulwana lexi xi vulavula hi majaha mambirhi ku nga Vhambha na Makandu, vana va nkulukumba Xikolokolo loyi a a kurile hi ku risa ni ku hlota. A a vona swi fanerile leswaku a dyondzisa vana va yena mahlotelo lamanene. Hi minkarhi yo tala a a va kombisa leswaku loko va ya eku hloteni va fanele va nga hambani hi tindlela hikuva ri nga pela va nga khomangi nchumu.

Dyondzo leyi yi werile etindleveni to fa hikuva majaha lawa a ya yi landzelanga. Va lo na ya eku hloteni, va pfluxa nhongo, kutani va yi hlongorisa ku kondza va lahlekelana. Vhambha na mbyana yakwe Vaswikotile va landzelerile vuthala bya nhongo, kambe Makandu na mbyana yakwe Chayansimbhi va pfluxile yin'wana va yi hlongorisa hi ku tshemba leswaku hi yona leyi pfuxiweke eku sunguleni. Va hambanisile xisweswo ku kondza ri pela. Makandu u tlhelerile ekaya a ri swakwe kambe a chava ku nghena ekaya. U etlerile exivaleni, kasi Vhambha u etlerile enhoveni hikuva a a nga yi tivi ndlela yo ya ekaya. U tsondzeriwile hi nhlharhu evusikwini lebyi. Nkateko hi leswi a a ri ni mukwana exikhwameni. U xekile nhlharhu liyani kutani yi n'wi tshika. U rhwariwile hixamundzuku a yisiwa ekaya.

4.2.1.2. NKOKA WA VITO

Vito ra xirungulwana lexi i xivuriso lexi nge: “Tinga hikwaseyo a nga na nhloto”, lexi vulaka leswaku loko vanhu vambirhi va ri eku hloteni a va fanelanga va hambana hi tindlela hikuva va nga hela va nga dlayanga nchumu. Xivuriso lexi mutsari a xi tirhiseke xi hambanile swintsongo ni lexi nga eka buku ya *Vutlhari bya Vatsonga* (1973: 124) laha va nge: “Ntinga hiseyo, a nga na nhloto”. Hambiswiritano swa ha hi nyika nhlamuselo yin'we.

Xivuriso lexi i xitsundzuxo eka vahloti leswaku loko va hlota va nga hambani hikuva va nga tsandzeka ku dlaya xiharhi kumbe va lahlekelana tani hi leswi swi humeleleke Vhambha na Makandu. Vito ra xirungulwana lexi i ra nkoka hikuva ri hi vikela timhaka leti nga endzeni ka tsalwa.

4.2.1.3. SWIMUNHUHATWA

Eka xirungulwana lexi hi ta xopaxopa swimunhuhatwa hinkwaswo hikuva hi vunharhu bya swona i swa nkoka eku paluxeni ka nkongomelo wa tsalwa.

Swimunhuhatwa swa kona hi leswi landzelaka: **Xikolokolo, Vhambha** na **Makandu**.

4.2.1.3.1. XIKOLOKOLO

Xikolokolo i ximunhuhatwa lexi kuleke eminkarhini ya khale laha vanhu a va hanya ni ku bomba hi ku hlota. I munhu loyi a nga ni ntokoto wa swa vuhloti hikwalaho ka nkarhi lowu a kuleke ha wona. U tlhela a tsakela ku dyondzisa vana va yena mahlotele lamanene. A a tshama a ri karhi a va byela xivuriso xa Vatsonga lexi nge: “Tinga hikwaseyo a nga na nhloto.” Hi vile hi hlamuserile eka nkoka wa vito ra tsalwa leswaku xivuriso lexi xi tshinya vahloti leswaku va nga hambani enhoveni.

Xikolokolo i munhu loyi a tsakela ku dyondzisa vana va yena swilo leswinene naswona hi minkarhi yo tala u va kombela leswaku va n’wi yingisa. Hi twa loko a va laya a ku:

Vana vanga, loko mi byeriwa mi fanele mi lemula
mhula etindleveni ta n’wina mi yingisa leswi mi
byeriwaka swona. (*Xikumakumani*: 45).

Lawa i marito yo tshinya lama humaka enon’wini wa mutswari loyi a rhandzaka vana va yena. U va tsundzuxa ku yingisela hi minkarhi hinkwayo. Eka xirungulwana hinkwaxo u kumeka a ri karhi a tshinya vana va yena. Hi tlhela hi vona a tshinya vana vakwe endzhaku ka loko Vhambha a ponile ku dlayiwa hi nhlarhu. U ri:

Yingisani loko mi byeriwa. Tivani leswaku hi
rhangile hi hanya tolo, n’wina mi nga se tumbuluka
laha misaveni leyi. (*Xikumakumani*: 46).

Lawa ya ha ri marito yo tsundzuxa vana leswaku va fanele ku landzelela swiletelo swa lavakulu hikuva swi ponisa munhu ekhombyeni. U tlhela a andlalela vana vakwe a ku: “A hi vunandzi bya swona loko mi byeriwa mhaka mi yingisa.” (ibid.). Lawa i marito yo khutaza vana va yena leswaku va fanele ku yingisa.

Xikolokolo u tshikelela leswaku vana va yena va yingisa, hi marito lawa: “Yingiselani mi landzelela milawu ya vahloti.” (*Xikumakumani*: 47). Marito lawa ya ha seketelana na lama tshahiweke laha henhla.

Nkanelo lowu wu paluxa leswaku Xikolokolo i munhu la rhandzaka ku tshinya ni ku dyondzisa vana va yena milawu leyinene.

4.2.1.3.2. VHAMBHA

Vhambha i ximunhuhatwa lexi pfumalaka tindleve. A a nga yingisi loko tata wa yena a n’wi phamela dyondzo ya vuhloti. I munhu wa mihoni hikuva loko munhu a vulavula na yena a nga yingiseli. Ku tsandzeka ka yena ku yingisa swi endle leswaku va n’wi thya vito ra Makatindleve. Vito leri u thyiwile hikwalaho ko ambarisa mbuti baji na buruku hikwalaho ka misavu. Ku seketela leswaku Vhambha i makala-tindleve, Xikolokolo tata wa yena u ri:

Wena Vhambha u kurile hi ri karhi hi ku vitana hi vito ra Makatindleve hikuva u na leswo honisa swileriso. A wu swi koti ku endla lexi u byeriwaka xona. (*Xikumakumani*: 45).

Marito lawa ya paluxa swinene leswaku Vhambha a a ri na mihoni. Ku tsandzeka ka yena ku yingisa leswi a dyondzisiwaka kumbe ku tshinyiwa swi n’wi endla leswaku a lahlekela Makandu loko va ri eku hloteni. Mutsari u ri: “Vhambha u tsutsumisile nhongo liyani a ko a pela nambu wa Xingwedzi hi le

hansi se a karhele swinene, kambe a ala a landza na mbyana yakwe.”
(*Xikumakumani*: 41). Mhaka ya ku landzelela mbyana a tshika ku landzelela
Makandu hi yona yi paluxaka mihoni leyi a ri na yona.

Ku pfumala ka yena tindleve swi n’wi endlile leswaku a etlela enhoveni
hikwalaho ka ku va a nga ha tivi tlhelo ra le kaya. Loko a a yingisile tata
wakwe a ta va a funghile laha a nga hundza hi kona leswaku a ta kota ku
tlhelela endzhaku. Mutsari u kombisa ku guguruteka ka Vhambha hi ndlela
leyi:

U sukile a famba a kongoma tlhelo leri minkondzo
ya nhongo a yi huma kona kambe yi n’wi lahlekela
hikuva u ve a kuma minkondzo ya tinhongo na
swiharhi swin’wana. A famba na mbyana ya yena
kambe a hlamala a vuyelerile laha a humaka kona.
(*Xikumakumani*: 42).

Ku ba ka yena xindziwandziwana i hakelo ya ku pfumala tindleve. Embilwini a
a ehleketa marito ya tata wakwe kambe a swi nga ha pfuni nchumu hikuva a a
lahlekelanile ni makwavo.

Ku tsandzeka ka Vhambha ku yingisa vatswari swi endle leswaku a dlayisa
mbyana ya yena hi tingwenya. Tata wakwe a a n’wi hlamuserile leswaku
ngwenya ni mbyana swa vengana. Hikwalaho ka ku honisa, u ya exidziveni na
mbyana. Mutsari u kombisa ku vutliwa ka mbyana hi ngwenya hi ndlela leyi:

Na mbyana yakwe Vaswikotile yi ya-vu hi hala
hansi yi ya kaca mati yi tima torha ... hi
nkarhinyana... yi huduriwile hi ngwenya.
(*Xikumakumani*: 44).

Leswi swi paluxa leswaku Vhambha a a ri Makatindleve hakunene.

4.2.1.3.3. MAKANDU

Makandu i ximunhuhatwa lexi na xona xi nga yingisiki tanihi makwavo Vhambha. Na yena u kumeka a endla swihoxo leswi endliwaka hi hosi ya yena. Mhaka leyi yi paluxeka loko va pfuxile nhongo loko va ri eku hloteni. Ematshan'wini yo landzelela Vhambha, u tsutsumela eka tlhelo rin'wana a pepetseka a ya huma ekule swinene. Nhongo leyi a yi pfuxeke hi yona yi n'wi pepetsekisaka. Ku seketela leswi mutsari u ri:

Makandu na yena u hlongorisile nhongo leyi yi pfuxeke hi mbyana ya yena Chayansimbhi. A hlongorisa, a hlongorisa, a hlongorisa a kongoma matlhelo ya ka Mhinga ku ya ePhondomariya. (*Xikumakumani*: 43).

Mutsari u vuyelerisile riendli ra **hlongorisa** kanharhu ku kombisa mpfhuka lowu a wu tsutsumeke a hambanile na Vhambha. Tanihi Vhambha u rivarile xivuriso lexi tata wa vona a va dyondziseke xona. Ku kombisa leswaku Makandu a a honisile milawu ya Xikolokolo, hi kuma a chava ku nghena emutini wa ka vona loko a vonile leswaku u lahlekelanile ni Vhambha. U tumbela exivaleni hi ku chava ku nghena ekaya.

Timhaka leti ti paluxa leswaku na yena a a ri Makatindleve hikuva laha a tumberile kona a a twa xiritwana xa tata wakwe xa leswaku va nga hambani loko va ri enhoveni.

4.2.1.4. MBANGU

Timhaka ta xirungulwana lexi ti humelerile etindhawini ta le makaya eminkarhini leyi a ku hanyiwa hi ku hlota swihari. Ku seketela leswi mutsari u ri:

...minkarhini ya khale a ku hlotiwa, swiharhi swi dlayiwa. Tinyama ti dyiwa. Swi nga tiviwi leswaku munhu wa khomiwa a ya pfaleriwa tani hi leswi swi nga swona masiku lawa hi hanyaka eka wona. (*Xikumakumani*: 39).

Mbangu wa le makaya wu tlhela wu paluxiwa hi mutsari loko a ku:

...swa le masin'wini swi vuyile, ku dyiwa nhlovo ku ri karhi ku xuxiwa. Ku oxiwa swifaki, timanga, ku katingiwa mbvacha,... vamanana va ri karhi va sweka swimbhundhwa, swityatyani, swiendlahivomu, matshopi, swinghwimbhi, marhanga, xidlambutana... (ibid.).

Swakudya leswi boxiweke laha henhla swi seketela mbangu wa le makaya ni nkarhi lowu timhaka ti humeleleke ha wona. Xin'wana xi kombisaka mbangu wa le makaya i nhova leyi Vhambha na Makandu a va hlota eka yona, ku nga ndhawu ya mananga. Mutsari u kombisa ndhawu leyi hi marito lawa: "Hinkwenu ma swi tiva leswaku **mananga** ya haleno ya tele mirhi ya mixanatsi." (*Xikumakumani*: 41). Riviti ra **mananga** ri seketela mbangu wa le nhoveni.

Xin'wana xi seketelaka leswaku timhaka ta tsalwa ti humelerile khale i matshivelelo ya ndzilo lowu Vhambha a nga oxa xivindzi hi wona. Mutsari u ri:

A tlhela a teka rinhi ro tiyela ra mpotsa, a ri susa tingoti, a ri vatlelela kahle. A teka byanyi lebyi omeke a byi pukutsela... a chela exinkedyanini xa

rhavi. A fethela ku ko ku huma musi. Endzhaku ndzilo wu pfurha. (ibid.).

Lawa i maendlelo lama a ma tirhisiwa hi vanhu va khale loko va tshivela ndzilo hikuva a ku ri hava mencisi lowu tirhisiwaka ku tleba ndzilo sweswi.

4.2.1.5. RIRIMI

Mahatlane (1986b) u kombisa vuswikoti byo tirhisa ririmi hi ndlela ya risima. U tirhisa marito ya ntolovelo hi ndlela ya vutshila ku paluxa hungu rakwe. U tlhela a tirhisa swivulavulelo ni maencisi ku hundzisa hungu ra yena.

4.2.1.5.1. NTIVO MARITO

Mutsari u kombisa vutivi bya mahlotele ya swiharhi hi ku nyika tinhlamuselo ta minchumu leyi a yi tirhisiwa ku phasa swiharhi ni swinyenyana. U kombisa tinhlamuselo ta **nkatsi, rindzi, mpaxa, vurimba, rigoda, nteve** na **ntsiko**. Switirhisiwa leswi boxiweke laha henhla hi swona leswi a swi tirhisiwa khale ku nga si fika Valungu ni swibamu swo balesela ha swona.

Mutsari u tirhisa riendli ra **phopha** ku komba ku famba loko va ri karhi va hlota. U ri:

Vhambha na Makandu va sukile siku rin'wana va
ya eku hloteni, kutani loko va ri karhi va **phopha**
va ya pfluxa nhongo. (*Xikumakumani*: 41)

Ku **phopha** swi kombisa ku famba emabyanyini wa ha ri mixo swinene, mabyanyi ya ha ri ni mberha. Mutsari u tlhela a kombisa ku tsutsuma ka vafana ni timbyana ta vona hi ndlela leyi: “Va **palula mananga** lawayani...” (ibid.), leswi kombisaka ku famba mpfhuka wo leha swinene. Ku nonoha ka

Vhambha na Makandu ku kombisiwa hi ndlela leyi: “A va ri **vaxihuntsamilawu**” (*Xikumakumani*: 42). Riviti leri ri kombisa leswaku a va nga yingisi milawu ya vatswari.

Ku karhala ka Makandu loko a hlongorisa nhongo ku paluxiwa hi ndlela leyi: “U tsutsumile lero na **swivindzi wonge swi nga huma hi nomo**”. (*Xikumakumani*: 43). Leswi swi kombisa mpimo wa ku karhala ka yena. Loko a tlhela, u kumile mbhula wa tshone kutani a hakula a dya. Madyelo ya yena ma kombisiwa hi ndlela leyi: “U **kapurile** a ko a xurha.” (ibid.). Riendli leri ri kombisa ku dya u ri karhi u twa ndlala swinene, ku nga ri na nkarhi wo pfa u munyungela.

Mutsari u kombisa ku tiyimisela ka Makandu ku kuma makwavo hi ku: “...a tlakusa xihloka xa yena a **duma** a ya kona.” (*Xikumakumani*: 44). Riendli ra **duma** ri kombisa ku mpfhumpfha hi matimba u tiyimiserile ku hlangana na xin’wana na xin’wana emahlweni. A a tiyimiserile ku lwa eka nkarhi lowu.

Ku gugurhuteka ka Vhambha loko a lahlekile enhoveni ku kombisiwa hi ndlela leyi:

Vhambha wa **tsendzeleka** na mananga, ... a **famba, a famba, a famba**. A **phijiwa** hi mabyanyi ni mintsandza leyi weke. A wa a **pfuka a tiphumunha**. (*Xikumakumani*: 42)

Riendli ra **tsendzeleka** ri kombisa ku famba a nga swi tivi leswaku u ya kwihi. Mbuyelelo wa a **famba**, wu kombisa ku famba mpfhuka wo leha naswona u nga tivi laha u kongomeke kona. Riendli ra **phijiwa** ri kombisa ku kavanyetiwa, kambe wa wa a **pfuka a tiphumunha**, leswi kombisaka ku tiyimisela ka yena ku famba a ya emahlweni.

Nkanelo lowu wu paluxa leswaku Mahatlane (1986b) u ni vuswikoti byo rungula timhaka hi ku tirhisa marito hi ndlela ya vutshila. Muhlayi u kota ku vona leswi swi humeleshaka eka tsalwa hikwalaho ka swifaniso leswi vumbiwaka emiehleketweni ya yena hi matirhisele ya marito.

4.2.1.5.2. MAENCISI

Mutsari u tirhisile na maencisi ku paluxa hungu ra yena. Leswi maencisi ya kona ya nga lo namba kunene, hi ta hlawula mangari mangani hi xopaxopa wona.

Mutsari u tirhisa riencisi ku kombisa ku dlayiwa ka nhongo hi Vhambha. U ri: "...a ko a ya ku yi **khexekhexekhexe** ekusuhi ni nambu..." (*Xikumakumani*: 41). Riencisi leri ri paluxa hi matimba leswaku nhongo yi dlayiwile. Riencisi leri ri encenyeta mpfumawulo wa xihloka loko xi tsema.

Loko Vhambha a yevurile nhongo u oxile xivindzi a dya. Mutsari u tirhisa riencisi ku komba ku xurha ka yena. U ri: "A sungula ku oxa xivindzi a tidyela xona a xurha a ku **ndze!**" (ibid.). Riencisi leri ri kombisa ku xurha swinene, khwiri ri vambekile. Mutsari u kombisa ku tiputa ka Vhambha loyi a a nga tivi leswaku makwavo u kwihhi. U ri: "**Cucululu**, Vhambha!" (ibid.). Riencisi ra **cucululu**, ri kombisa ku ka u nga tivi leswaku u ta endla yini naswona u va u ri wexe laha u nga kona.

Mutsari u tirhisa riencisi ku kombisa ku rila ka mbyana ya Vhambha loko yi khomiwa hi ngwenya. U ri: "Kambe hi nkarhinyana o twa **phu, pye, pye, pye!**" (*Xikumakumani*: 42). Riencisi ra **phu**, ri kombisa ku khomiwa ka mbyana kasi ra **pye** ri kombisa ku rila ka yona. Ku khomiwa ka Vaswikotile swi hlamarisile Vhambha, ku hlamala ka yena ku paluxiwa hi riencisi hi ndlela leyi: "A suka a yima lahaya ko taniya, a ku **ntsee**, a tianakanya". (ibid.).

Riencisi ra **ntsee** ri kombisa ku yima nkarhinyana a ehleketa, kambe a nga tivi leswaku a nga endla yini.

Loko dyambu ri lava ku pela, Vhambha a tsandzekile ku kuma ndlela yo tlhelela ekaya, mutsari u ri: “Eku heteleleni o ya ku **ntshwii**, ehansi ka xigungwana xa nkolokotsa.” (ibid.). Riencisi ra **ntshwii**, ri kombisa ku tikhoneta endhawini yo karhi hi ku ringeta ku titumbeta.

Loko a ha ku etlela u twile ku titimetiwa, kambe a swi ba hi makatla. Ku nga si hela nkarhi wo leha u twile ku tlhaviwa. Ku humelela ka mhaka leyi ku paluxiwa hi riencisi hi ndlela leyi: “**Whi, whi, whi**, o twa a ri karhi a tsondzeriwa.” (ibid.). Riencisi leri ri kombisa leswaku a ku helanga nkarhi wo leha a nga twangi ku tsondzeriwa endzhaku ka ku twa ku titimela. Loko a pfuka u lavisisile leswaku ku nga va yini xi n’wi vavisaka nenge. Mutsari u ri: “Loko a ku **kelu**, a vona nhlarhu leyo leha swinene yi ri karhi yi lwisa ku mita nenge wa yena”. (*Xikumakumani*: 43). Riencisi leri ri kombisa ku langutisa hi xihatla. U ringetile ku dzudza nyoka, kambe swi tsandza. Ku tsandza loku ku kombisiwa hi riencisi hi ndlela leyi: “U ringetile ku chukuvanya a endla yini na yini kambe **to!** (ibid.). Endzhaku ka loko nyoka yi n’wi tshikile, ku te mphuu, emahlweni ka yena. Mutsari u ri: “**Dzwii**, a titivala, wonge hi loko a hundzile emisaveni.” (ibid.). Riencisi leri ri kombisa munyama lowukulu.

Loko Makandu a kumile Vhamba, u n’wi rhwarile a famba na yena. Mutsari u tirhisa riencisi ku kombisa leswi a n’wi rhwariseke xiswona. U ri : “Hambiswiritano o n’wi **phi**, a n’wi bebula!” (*Xikumakumani*: 45). Riencisi leri ri kombisa ku tlakula nchumu wo tika.

Maencisi lama xopaxopiweke laha henhla ya pfuneta swinene ku paluxa leswi mutsari a swi byelaka muhlayi. Ya vumbela muhlayi swifaniso swa le miehleketsweni.

4.2.1.5.3. SWIVULAVULELO

Handle ka ku tirhisa marito ni maencisi hi ndlela yo xonga, mutsari u tlhela a tirhisa swivulavulelo ku paluxa hungu ra yena.

Hilaha hi veke hi hlamuseleke hakona, Xikolokolo a a rhandza ku dyondzisa vana va yena mahlotelo lamanene, kambe vona a va nga n'wi yingisi. Loko vana lava va lahlekelanile Xikolokolo a tsandzeka ni ku etlela, mutsari u ri: “Xikolokolo a **nga langa kala a byi vona naswintsanana** loko a ehleketa vana va yena.” (*Xikumakumani*: 43). Xivulavulelo lexi xi kombisa mpimo wa ku vavisekela vana va yena.

Mutsari u tirhisa xivulavulelo ku kombisa ku chava ka Makandu loko nhlalala yi n'wi rilela loko a lava Vhamba. U ri : “Kutani a sungula **ku biwa hi ripfalo**, ...” (*Xikumakumani*: 44). Hambiloko a chava swinene a swi n'wi boha leswaku a yi landzelela hikuva a a lava ku vona laha a yi n'wi yisa kona. Mutsari u kombisa ku tiyimisela ka yena loko a ku : “**Swi n'wi tsona vurhongo.**” (ibid.). Leswi swi kombisa swinene ku hisekela ku vona laha nhlalala yi nga ta helela kona.

Loko a tshinelela ekusuhi ni laha nhlalala a yi yime kona u yingiserile a lava ku twa leswaku ku na mpfumawulo wa yini. Mutsari u ri: “**A rhiya ndleve.**” (*Xikumakumani*: 45). Leswi swi kombisa ku yingisela hi vukheta.

Hi vile hi hlamuserile eka vumunhu bya Xikolokolo leswaku a a kombela vana va yena leswaku va n'wi yingisa. U va kombela a ku : “Vana vanga, loko mi byeriwa mi fanele mi **lemula mhula** etindleveni ...” (ibid.). Leswi swi kombisa leswaku va fanele va kolokotsa tindleve ti suka thyaka, leswi vulaka leswaku va yingisa swinene.

Hambiloko swivulavulelo leswi swi nga talangi, swi pfunetile ku paluxa hungu hi ndlela yo vumbela muhlayi swifaniso swa leswi swi humelelaka.

4.2.1.6. NKATSAKANYO

Xirungulwana lexi xi dyondzisa hi ndlela ya vutshila leswaku loko vanhu va ya eku hloteni va fanele ku famba swin'we leswaku va nga lahlekelani. Mutsari u hlawurile mavito lama ya n'wi tsakisaka ku thya swimunhuhatwa swa yena. Mavito ya kona a ya fambelani ni mintirho ya swimunhuhatwa. Mbangu wa xirungulwana lexi i wa le makaya tanihilaha hi boxeke hakona eka 4.2.1.5; naswona mhaka leyi yi humelerile eminkarhini leyi a ka ha hanyiwa hi ku hlota. Mutsari u kombisile vuswikoti lebyikulu bya ku tirhisa marito, maencisi, ni swivulavulelo.

4.2.2. XIRUNGULWANA XA “GODANI NA MBITSIMUNI”

4.2.2.1. NKATSAKANYO WA HUNGU

Xirungulwana xa “Godani na Mbitsimuni” xi vulavula hi mahanyelo ya Godani na Mbitsimuni. Godani i jaha ntiyela leri nga ringana ku teka. U tivisa vatswari vakwe leswaku u lava ku lovola Mbitsimuni. Vatswari va Godani a va nga swi tsakeli leswaku a lovola Mbitsimuni hikwalaho ka mahanyelo yakwe yo biha.

Godani u bakanya switsundzuxo swa vatswari a tlhela a tikirheta leswaku va nga n'wi hlawuleli nsati. U hela a tekana na Mbitsimuni. Va fambile va ya tshama swin'we eJoni elokhixini ra Tshiawelo. Mbitsimuni u sungurile swixangu swo xavisa byalwa ni ku rhandzana na vavanuna. Godani u n'wi tsundzuxile ku tshika ku xavisa byalwa hikuva a ku ta na Solani loyi a a ri xigangu xa Mbitsimuni loko a nga si tekana na Godani. Mbitsimuni u byerile N'wa-Xirhengeti, mana wa yena leswaku a n'wi nyika murhi wo phuntisa

Godani. N'wa-Xirhengeti u yile eTshiwelo ku yisa murhi, a fika a byela Mbithsimuni leswaku a tlhavela xigangu xakwe leswaku Godani a nga nyenyetseki loko a n'wi vona.

Godani u vuyile entirhweni nkarhi wo chayisa wu nga se fika. Hiloko a kuma Solani ekamarini yakwe kutani a n'wi tlhava hi mukwana a fa, a dlaya Mbithsimuni a hetelela hi ku dlaya N'wa-Xirhengeti. Hakelo ya ku ala ku yingisa a a yi kumile hikuva Mbithsimuni a a n'wi dyisa mbithsi a xeva hi nhlomulo.

4.2.2.2. VUXOKOXOKO BYA TIMHAKA

Jombere Khosa, tata wa Godani a a tsakile swinene loko n'wana wakwe a vuyile hi le Joni ni mali ya ndzovolo. Ntsako wakwe wu hingakanyiwile hikwalaho ka leswi Godani a a lava ku lovola Mbithsimuni loyi a tiviwa hi mani na mani leswaku i dlakuta. N'wa-Ndhava, mana wa Godani u ringetile ku kombisa n'wana wakwe leswaku mahanyelo ya Mbithsimuni a ya basangi. Godani u omelerile ni xihloka xo pfumala mbhinyi, a vula leswaku a nga lavi ku hlawuleriwa nsati. Loyi a n'wi hlawuleke u lulamile.

4.2.2.3. NKOKA WA VITO

Vito ra xirungulwana lexi i ra nkoka hikuva ri hi vikela leswi nga endzeni ka xona. Mutsari u tirhisile mavito ya swimunluhatwa ku xi thya. Mavito lawa ya hi vikela leswaku Godani u goda vatswari vakwe hi ku va byela leswaku va nga n'wi hlawuleli nsati. Kasi Mbithsimuni u dyisa Godani mbithsi hikwalaho ka vunghwavava. Eku heteleleni Godani u twa ku vava hikwalaho ka ku goda vatswari va yena.

4.2.2.4 SWIMUNHUHATWA

Swimunhuhatwa swa xirungulwana xa “Godani na Mbithsimuni” swi hlayile, kutani hi ta hlawula ntlhanu ntsena hi xopaxopa vumunhu bya swona. Xikongomelo xa ku hlawula ntlhanu ntsena hi leswi ku nga swona swi pfunetaka swinene ku paluxa nkongomelo wa xirungulwana lexi. Hi ta hlawula **Godani, Jombere**, tata wa Godani, **N’wa-Khosa**, hahani wa Godani, **Mbithsimuni**, nsati wa Godani na **N’wa-Xirhengeti**, mana wa Mbithsimuni.

4.2.2.4.1. GODANI

Godani i ximunhuhatwankulu xa xirungulwana lexi hikuva timhaka hinkwato ti rhendzeleka eka yena. I munhu loyi a nga ni vumunhu hikuva loko a tirhile eJoni a hlengeleta mali, a nga yi tlangisi. Vumunhu bya Godani byi paluxeka loko a hlengeletile vatswari na hahani wa yena a va komba mali. Mutsari u swi kombisa hi ndlela leyi:

Kunene va hlanganile, va nghena endlwini, Godani
a humesa xijumba xa mali leyi a tihlayiseleke yona,
a nyiketa N’wa-Khosa leswaku a nyika vatswari va
yena.(*Hanya: 77*).

Riviti ra **xijumba** ri kombisa ku tala ka mali leyi Godani a a vuyile na yona. Kasi vumunhu lebyinene byi paluxiwa hi ku nyiketa hahani wa yena mali emahlweni ka vatswari va yena. Leswi swi paluxa leswaku Godani i munhu wa xichavo ni nhlonipho.

Hambiloko Godani a ri munhu wa xichavo, hi tlhelo rin’wana u kumeka a ri munhu loyi a nga rhandziki ku teka switsundzuxo swa vanhu van’wana. Mhaka leyi yi paluxeka loko a byerile vatswari va yena leswaku u lava ku lovola Mbithsimuni. Loko N’wa-Khosa na N’wa-Ndhava va n’wi hlamusela leswaku

Mbitsimuni a nga na mahanyelo lamanene, hi twa Godani a ku: "...Mbitsimuni i wa mina na hambu mo ba lexi dumaku." (*Hanya: 79*). Marito lawa ya kombisa leswaku Godani a a rhandza Mbitsimuni hi mbilu ni moya naswona a ku nga ta va na nchumu lowu nga va hambanyisaka.

Loko N'wa-Ndhava a ringeta ku n'wi kombisa leswaku mana wa Mbitsimuni i wansati wa xin'angan'anga, Godani u tikirheta mana wakwe hi marito a ku: "Mi hlangana loko mi ya kwihi loko mi ta vona leswaku mana wa yena u tsutsuma na tin'anga?" (*ibid.*). Xivutiso xa muxaka lowu i ntsandza-vahlamuri hikuva swi vula leswaku na N'wa-Ndhava u tirhisa mirhi ku kondza a ya vona N'wa-Xirhengeti.

Loko Jombere a n'wi pimela leswaku leswi vulaka hi hahani na mana wakwe i ntiyiso naswona u fanele ku swi kambisisa, hi twa Godani a ku:

Nsati yena a ndzi hlawuleriwi hi munhu. Ndzi ta tihlawulela loyi ndzi n'wi rhandzaka. A hi konanisani eka mhaka yaleyo. Nsati i wa mina. Ndza kholwa hi ta twanana leswaku hi hundza eka mbulavurisano lowu. (*ibid.*).

Ndzimana leyi yi paluxa hi matimba leswaku Godani a nga lavi ku tsundzuxiwa nchumu mayelana na nhwana loyi a n'wi hlawuleke. A a tshembile nkolo wa yena hikuva u tiyimiserile ku mita ntsengele leyi a yi ri exandleni xa yena.

Tata wa Godani na yena u ringetile matshalatshala yo kombisa n'wana leswaku Mbitsimuni a hi ntombi ya mahanyelo ya kahle, kambe Godani a vuyisa nenge na voko, a ku:

Teto a ha ha ngeni ka tona hikuva leswi ndzi mi rhumaka na swona i xuma xa nenge. Ndzi lo xi ghwalavhela, kutani a ndzi lavi munhu a nghenelela eka leswi ndzi navelaka ku swi endla. (*Hanya*: 80).

Laha Godani a a ba ndzilekano exikarhi ka yena ni vatswari vakwe leswaku yena u ta tiendlela leswi rhandziwaka hi mbilu yakwe ntsena.

Nkanelo lowu wu paluxa leswaku Godani i ximunhuhatwa lexi sihalalaka hikuva a nga pfumeli ku yingisa switsundzuxo swa vatswari va yena. Vatsonga va ri “Muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena,” swi vile tano ni le ka yena hikuva endzhaku ka ku hlomisa Mbithsimuni u kuma leswaku leswi a swi vuriwa hi vatswari vakwe a wu ri ntiyiso.

Godani u tikomba a ri munhu loyi a kotaka ku yimela timhaka ta yena. Loko vatswari va yena va n’wi byerile leswaku Mbithsimuni u na vatlukwa-chola, yena u ri: “...Swi tshikeleni mina, ndzi ta swi vona leswaku ndzi ta swi huma njhani.” (ibid.). Lama i marito lama ya kombisaka leswaku u ta swi kota ku lulamisa Mbithsimuni laha mhaka yi onhakeke kona.

Godani u ringetile hi matimba ku komba Mbithsimuni leswaku byalwa byi va onhela muti naswona a nga ha lavi ku vona Solani emutini wa yena. U hetelela hi ku dlaya Solani, Mbithsimuni na N’wa-Xirhengeti ku hetisisa leswi a swi byeleke vatswari va yena laha henhla. U tlhela a nga chavi ku tiheleketa emaphoriseni. Leswi swi paluxeka loko mutsari a ku:

Godani a hambana na vona a tiheleketa emaphoriseni, a ya vuya na vona a va komba manyala lawa a ma endliwa emutini wa yena a tlhela a va byela leswaku va nga n’wi khoma loko

va swi lava u ta ya tivulavulela hi yexe emahlweni.
(*Hanya: 80*).

Mhaka yo tiheleketa emaphoriseni yi kombisa leswaku Godani i munhu loyi a yimelaka timhaka ta yena. A a nga tichavi, kambe a yima a tiya emhakeni leyi a yi endleke.

4.2.2.4.2. JOMBERE KHOSA

Jombere Khosa, tata wa Godani i ximunhuhakwa lexi tsakelaka ku tshinya ni ku laya, a kombisa van'wana leswinene. A nga tsakeli leswaku n'wana wa yena a wela exirimbanini. Leswi swi paluxeka loko a tsundzuxa Godani leswaku u fanele ku yingisa hahani na mana wakwe hi ndlela leyi:

...kutani swa fanela leswaku loko va tiva xanchumu hi nhwana loyi u n'wi lavaku va ku byela, leswaku loko u ala u tiomisa nhloko va ku tshika u ta tivonela hi wexe wena n'winyi. Mina a ndzi voni xihoxo ehenhla ka mhaka leyi va yi vulaka. Vatolo va te loyi a alaka ku byeriwa u ta tivonela hi ya yena mahlo. (*Hanya: 79*).

Ndzimana leyi yi tele hi marito yo laya ni ku tsundzuxa. Leswi swi paluxa rirhandzu leri Jombere a a ri na rona eka n'wana wa yena. Hambiloko Godani a tiomisa nhloko hi ku n'wi hlamula xambela, a nga heli mbilu. U yisa ku laya ka yena emahlweni a ku:

Mhaka leyi ndzi rhandzaka ku yi tshikelela hi leswaku u nga hi teki hi moya wo ka wu nga ri wona hikuva a ho ala ku teka xileriso xa wena kambe hahani wa wena na mana wa wena a va

ringeta ku ku komba leswi nga hundzukaka
maphanye evuton'wini bya wena mundzuku.
(*Hanya*: 80).

Marito lawa i yo kombisa rirhandzu hikuva a nga tsakeli leswaku n'wana wa yena a hlangana ni ku xaniseka evuton'wini. Ku xaniseka loku ku kombisiwa hi riviti ra **maphanye** leri kombisaka swigodo leswi swi nga n'wi khugulaka eku hanyeni ka yena. Maendlelo yo tano ya kombisa rirhandzu ni vutihlamuleri.

Jombere i ximunhuhakwa lexi nga ni vumunhu byo tiya hikuva hi twa a ha laya n'wana wakwe loko a ntshuxiwile ejele, u ri: "...ku yingisa swi tlula magandzelo ni mafurha ya wona." (*Hanya*: 87). Mhaka leyi yi paluxa leswaku u rhandza n'wana wa yena hikuva ku suka eku sunguleni a a ri karhi a n'wi byela leswaku u fanele ku yingisa switsundzuxo swa vanhu van'wana.

4.2.2.4.3. N'WA-KHOSA

N'wa-Khosa, hahani wa Godani, i ximunhuhakwa lexi nga ni ntwelavusiwana. A nga tsakeli leswaku n'wana wa makwavo a xaniseka evuton'wini. Mhaka leyi yi paluxeka loko Godani a boxile leswaku u tsakela ku lovola Mbityimuni wa ka Ximambana. Hi twa N'wa-Khosa a ku:

Ndzi yingisi wena hlantswani ya mina.
Xitumbelelani a xi sasekangi, a xi aki, mundzuku
u ta tlhela u rila hi hina leswaku a hi ku byelangi
nchumu. (*Hanya*: 78).

Marito lawa ya byeriwa Godani leswaku u fanele ku kolokotsa thyaka ri suka etindleveni a yingisela leswi a lavaka ku n'wi byela. Rito ra **xitumbelelani** ri

kombisa leswaku a nga lavi ku n'wi tumbetela nchumu, u lava ku n'wi byeletela hinkwaswo leswi a swi tivaka hi Mbithsimuni. U ya emahlweni a ku:

Mbithsimuni u na **vuthoma-mahlo** bya nyini wa yena. U na **vutlukwa-chola**, a nga **yimayimangi**. Ha n'wi tiva hikuva hi tshama na va ka vona kwala nyongeni. A nga tshikangi nchumu xa mahanyelo ya mana wa yena. (ibid.).

Marito ya **vuthoma-mahlo** na **vutlukwa-chola** ya kombisa leswaku Mbithsimuni a nga ri na mahanyelo lama amukelekaka, a a hanya swa vunghwavava. Mhaka ya ku va a nga **yimayimangi** na yona yi paluxa vuhava bya yena. Naswona mahanyelo yo tano a a ya tekelerile eka mana wa yena loyi a a hanya hi ku phuntisa nuna. Marito ya N'wa-Khosa i yo kombisa rirhandzu leri a nga na rona eka Godani. U n'wi navelela vumundzuku lebyinene hikuva a nga lavi leswaku a teka nhwana wo pfumala mahanyelo. Loko Godani a hahela ehenhla a bakanya swihehlo leswi vekiwaka ehenhla ka nhwana wakwe, N'wa-Khosa u ri: "Hina hi ringeta ku pfuna wena...Ho ringeta ku ku pfula mahlo hikuva lama ka wena ma pfalekile; ma pfarile hi rirhandzu leri u rhandzaka n'wana wa vona hi rona." (*Hanya: 79*). Marito lawa i yo aka ni ku tsundzuxa munhu loyi u n'wi rhandzaka hi rirhandzu ra ntiyiso.

Nkanelo lowu wu paluxile leswaku N'wa-Khosa i munhu loyi a rhandzaka ku laya ni ku tsundzuxa.

4.2.2.4.4. MBITHSIMUNI

Mbithsimuni i vito leri nga vumbiwa hi riviti ra **mbithsi** ku tlhela ku lungeleriwa xiphemu xo vutisa xa **-muni**. Vito leri ri nga tekiwa ri vutisa leswaku i mbithsi muni leyi a yi dyisaka vanhu. Vito leri ri thiyiwile kahle hikuva mahanyelo ya

Mbitsimuni ya fambelana ni vito ra yena. U dyisa Godani mbitsi a xeve hi nhlomulo.

Loko Mbitsimuni se a xavisa byalwa, swilo a swa ha fambangani tani hi ntolovelo emutini wa Godani. Mbitsimuni u tikombisile vuhava bya yena ku fikela laha swi nga khunguvanyisa Godani. Mutsari u ri: “Hiloko a kombisa ku vilela ka yena eka nsati wa yena na leswaku timhaka ta byalwa a ti tshikiwe.” (*Hanya*: 82). Mutsari u tlhela a kombisa ku vilela ka Godani hi ndlela leyi:

Mhaka yin’wana leyi n’wi vileriseke yi vile ya jaha rin’wana leri nga tshama ri rhandzana na nsati wa yena, se a ri sungula ku **tata minkondzo** emutini,…” (ibid.).

Ku va jaha leri ri **tata minkondzo** swi komba leswaku a ri dzumba emutini wa Godani. Mhaka leyi a yi hisa xiviri xa Godani kasi hi tlhelo a yi tsakisa Mbitsimuni.

Eka vubihi bya yena, Mbitsimuni u pfuxa rirhandzu ra yena na Solani loyi va rhandzeneke a nga si teka hi Godani. Loko N’wa-Xirhengeti, mana wakwe a n’wi tsundzuxa ku tshika mikhuva leyi hikuva a yi tsakisi Godani, yena u ri:

Mina ndzi nga ka ndzi nga swi koti ku hambana na yena munhu wa mina wa khale ndzi ku ndzi ringeta ku tsakisa Godani. Sweswo ndzi nga ka ndzi nga swi endli. (*Hanya*: 84-85).

Marito lawa ya seketela swinene leswaku Mbitsimuni a a nga ri ni mahanyelo lamanene. I munhu wo phuntisa nuna tani hi mana wa yena. Hi twa a byela mana wakwe a ku:

Leswi mi nga te ma swi kota ku **petsa**, petsani hi swi vona phela. Ku nga vi ku **petsa** ko vulavula hi nomo kambe a ku ve ku **petsa** ka mampela-mpela, a khotseka swi vonaka, leswaku na mina ndzi ta tibombela ndzi nga risiwi bya mbuti kumbe homu. (*Hanya: 85*).

Ku petsa loku a vulavulaka ha kona u vula ku phuntisa nuna leswaku a va rihekethya, a pfumelela hinkwaswo, a nga ha swi koti ku hambanisa swo biha na swo saseka. Maendlelo yo tano ya paluxa vuhava bya Mbitsimuni.

Mbitsimuni a nga hloniphi nuna wa yena. Leswi swi paluxeka loko Godani a n’wi hlamusela leswaku u faniserile N’wa-Xirhengeti hi ku vhaka ka Solani emutini wa yena. Mbitsimuni u karihela Godani a tlhela a n’wi vutisa leswaku u ta n’wi endla yini loko o ala a vhaka. U ri: “Kasi mi ngo xinyata mi vulavula mi tlhela mi vuyelela mi lo n’wi vona a ri karhi a endla yini loko a ta kwala mutini wa n’wina.?” (*Hanya: 84*). Mavulavulelo lawa ya kombisa ku sola na ku tsandzeka ku amukela swivilelo swa nuna wa yena. U hetelela hi ku byela nuna leswaku u ta mita marito lama a ma vulaka. Leswi swi paluxa hi ndlela ya matimba leswaku a nga n’wi xiximi, a nga n’wi teki tani hi nuna.

Mbitsimuni u dyisa Godani mbitsi ku kondza Godani a n’wi hingakanya hi mukwana loko a kumile Solani ekamareni ya yena yo etlela ka yona.

4.2.2.4.5. N’WA-XIRHENGETI

N’wa-Xirhengeti i ximunhuhatwa lexi nga ni mahanyelo yo biha ku tlula mpimo. Ku biha ka mahanyelo ya yena ku paluxeka loko Mbitsimuni a hlomisiwa. U byeletela n’wana swilo swo biha a ku:

U tiva leswaku vukati bya katinga, ... A vo halahala ku hanya na wanuna. Tiva leswaku wanuna wa petsiwa a endla leswi wena nsati wa yena u lavaka swona. Loko wo n'wi tshika u ta ku komba maxangu a tlhela a tlanga hi wena. (*Hanya: 81*).

Marito ya N'wa-Xirhengeti a ya aki niswintsanana, i marito yo hahlula ndyangu lowu nga si sungulaka. U byeletela n'wana timhaka ta vuloyi hikuva u n'wi tsundzuxa ku lavela nuna mirhi yo n'wi phuntisa. Maendlelo yo tano ya paluxa ku pfumaleka ka vumunhu eka N'wa-Xirhengeti. Mutsari u kombisa vuhava bya N'wa-Xirhengeti loko a ku: "Kwalaho mana wa Mbitemuni a n'wi khomisa mahlungu a n'wi byela na matirhiselo ya kona..." (ibid.).

N'wa-Xirhengeti i munhu loyi a pfumalaka mahanyelo hikuva u kumeka a vhakela mukon'wana a nga n'wi tivisangi leswaku u ta vhaka. Loko a fikile eJoni, u tsandzeka ku laya n'wana eka mahanyelo yo biha lama a ma sunguleke. Ematshan'wini yo byela n'wana leswaku u fanele ku hambana na Solani, yena u ri: "Wo n'wi byela leswaku mi fanele mi ya hlangana kun'wana hikuva laha mutini wa swi vona leswaku nuna wa wena a swi n'wi khomi kahle." (*Hanya: 85*). Lawa i maendlelo yo bola, a ma fanelangi ku endla hi mutswari loyi a nga vupfa emiehleketweni.

U tiya nhlana a byela Mbitemuni leswaku u fanele a tlhavela xigangu murhi leswaku Godani a nga ha n'wi beli pongo. Swiendlo leswi swi paluxa vumbavha bya N'wa-Xirhengeti ni ku pfumala ntwela-vusiwana eka n'wana wa un'wana.

4.2.2.5. MBANGU

Timhaka ta xirungulwana xa “Godani na Mbithsimuni” ti humelela etindhawini timbirhi ku nga emakaya ni le madorobeni.

4.2.2.5.1. MBANGU WA LE MAKAYA

Mbangu wa le makaya wu paluxiwa emasungulweni ya xirungulwana laha mutsari a hi kombisaka ku vuya ka Godani hi le Joni. U ri: “U tirhile hi ku chivirika a hlayisa mali ya yena ku kondza a tlhelela ekaya hi livhi,…” (*Hanya: 77*). Xiphemu xa “a tlhelela ekaya” hi xona xi paluxaka mbangu wa muxaka lowu. Loko Godani a ri ekaya u vitanile hahani wa yena kun’we ni vatswari vakwe va ta n’wi pimisa timhaka ta vutomi. Mhaka ya muxaka lowu yi humelela emakaya laha ku hanyiwaka hi ndlela ya nxiximo ni xichavo. Hi nawu wa le makaya, n’wana u fanele ku komba vatswari va yena hinkwaswo leswi a swi tirheke.

Hi tlhela hi vona mbangu wa le makaya loko Godani a ya hlomisa nsati wa yena. Mutsari u ri:

Kunene va fikile va amukeriwa hi mafundzha, va dlayeriwa tihuku va swekeriwa na xibasa lexo vonikela, ku ciniwa xilala va vitanile maxaka ku ta vona mukon’wana wa vona. (*Hanya: 80*).

Xibasa i vuswa lebyi swekiweke hi mapa ya mavele lama nga pfhumburiwa hi tshuri na musu. Mapa ya muxaka lowu ya kumeka emakaya laha vanhu va kona va hanyaka hi ku rima emasin’wini. Kasi ncino wa xilala na wona wu paluxa mbangu wa le makaya hikuva wu endliwa hi vakhegula loko va tsakile, ngopfu-ngopfu emintlangwini.

4.2.2.5.2. MBANGU WA LE MADROBENI

Mbangu lowu wu paluxiwa emasungulweni ya tsalwa laha mutsari a nge: “Loko Godani a pfumarile mali yo hundzela emahlweni na tidyondzo ta yena, u khandziyile xitimela a ya lava ntirho edorobeni.” (*Hanya: 77*). Ntshaho lowu wu hi vikela ku tshama ka Godani eJoni laha a nga ya lava ntirho kona.

Endzhaku ka ku hlomisa Mbitsimuni, Godani u fambile na yena eJoni leswaku va ya tshama swin’we. Ku famba ka Godani na nghamu ku kombisiwa hi ndlela leyi: “...va pfuka va khoma rendzo ro ya eJoni, va ya nghena endlwini leyi Godani a a nyikiwile hi Masipala.” (*Hanya: 81*). Marito lawa ya paluxa mbangu wa le madorobeni. Mutsari u tlhela a hi paluxela mbangu wa le madorobeni loko a ku: “ A swi kalangi swi teka nkarhi wo leha Mbitsimuni a nga tolovelanga mahanyelo ya le dorobeni no tikumela vanghana, ...” (*ibid.*).

Ku va Mbitsimuni a kumile vanghana swi endla leswaku a cinca mahanyelo ya le kaya a landzelela lamantshwa ya ku hanya hi rivilo. U komberile nuna wakwe leswaku u lava ku xavisa byalwa leswaku a ta suka xivundza. Leswi swi onhile muti wa Godani hikuva a ku nghena mani na mani emutini wa yena. Mutsari u kombisa mhaka leyi loko a ku:

Byalwa byi nga byalwa, muti wa Godani Khosa se
a ku ri **barheni** laha a ku nghena mani na mani, ku
endliwa manyala mo ka ma nga hlamuseleki.
(*ibid.*).

Riviti ra **barheni** ri kombisa ndhawu ya le madorobeni laha ku xavisiwaka byalwa. Endhawini leyi a ku na xichavo hikuva ku nghena munhu un’wana ni un’wana la nga ni mali yo xava byalwa. Ku va muti wa Godani wu hundzuke **barheni** swi seketela mbangu wa le madorobeni.

Nkanelo lowu nga laha henhla wu kombisile mbangu wa le makaya ni wa le madorobeni hi ku komba mahanyele ya le ka tindhawu leti.

4.2.2.6. RIRIMI

Mahatlane (1997a) u ni nyiko yo tirhisa ririmi hi ndlela leyi navetisaka. U tirhisile marito hi ndlela ya vutshila, a tlhela a kota ni ku vitanisa ntirho wakwe hi swivulavulelo.

4.2.2.6.1. NTIVO-MARITO

Mahatlane (1997: a) u kombisa ku va Godani a nga tlangisangi mali leyi a yi tirheke eJoni hi ku tirhisa marito hi ndlela leyi:

...tata wa yena u humesile rito ro **khensa a tlhela a vuyelela**, hi ndlela leyi n'wana wa yena a **tikombeke** leswaku hakunene u kurile, u na **miehleketo ya xinuna** hikuva lavo tala tintangha ta yena a va vuya hi le Joni va vuya **ximandla-mandla** ku nga ri na lexi va nga xi kombaka...
(Hanya: 77).

Mhaka ya ku **khensa a tlhela a vuyelela** swi kombisa ku vonga hi mbilu hinkwayo eka leswi swi nga humelela. Minkarhi yo tala munhu u va a nga swi ehleketangi leswaku mhaka yo tano yi nga humelela. Mutsari u tirhisile rhavi ra xitlhelelo ra **tikombeke** ku kombisa ku va a vuyile na xanchumu. U tlhela a vula leswaku u ni **miehleketo ya xinuna**, leswi swi kombisaka leswaku u ni byongo lebyi nga vupfa, wa swi kota ku ehleketela swa mundzuku. Riviti-nkatsano ra **ximandla-mandla**, leri kombisaka ku va munhu a nga khomanga nchumu, ri pfuneta ku paluxa ku va Godani yena a fumbarherile.

N’wa-Khosa u kombisa Godani leswaku leswi a sindzisaka ku lovola Mbithsimuni, yena u hlamba mavoko eka timhaka ta yena. U ri: “Mundzuku u ta **byela tsolo**” (*Hanya*: 79). Ku **byela tsolo** swi kombisa ku ka u nga byeli munhu timhaka ta wena, u singitana na tona u ri swakwe.

Mutsari u tirhisa riendli ra **tshandza** ku komba ku vaviseka ka vatswari va Godani loko a ala ku yingisa leswi a tsundzuxiwaka swona. U ri: “Loko a tlhelerile edorobeni vamuti va sarile va hlangana va **tshandza** hi ku twa timbilu ti vava...” (*Hanya*: 80). Riendli leri ri kombisa ku puta xiyimo. Eka tsalwa leri vatswari va Godani a va n’wi twela vusiwana hikuva a a tihoxa emakaleni ya mondzo va n’wi langutile.

Mutsari u kombisa ku tala ka mirhi leyi Mbithsimuni a nyikiwile hi mana wakwe leswaku a phuntisa nuna hi ndlela leyi: “Mbithsimuni se a sungula ku vona leswaku **swiputsa** leswi a nga nyikiwa swona swi fanele swi sungula ku tirhisiwa...” (*Hanya*: 82). Riviti-ntlawa ra **swiputsa** ri kombisa leswaku a ku ri ni mirhi yo hambana-hambana.

Ku dyisiwa ka Godani ku kombisa hi maendli ya **tshwatsa** na **fida**. Mutsari u ri:

...Godani a cheleriwa **tinjunju** to hambana-hambana evusweni na le swixeveni...a **tshwatsa** a nga tivi leswaku nsati u n’wi **fida** hi timintsu... (ibid.).

Riviti ra **tinjunju** ri kombisa mirhi, riendli ra **tshwatsa** ri kombisa ku dya hi ku kukurheta, u nga siyi nchumu kasi riendli ra **fida** leri humaka eka ra Xinghezi ra “feed” ri kombisa ku nyiketeriwa swakudya leswaku u dya.

Mutsari u kombisa ku va Godani a nga hatliseli timhaka hi ku tirhisa riviti ra **matlhutlu**, leri hakanyingi ri tirhisiwaka ri ri tlhutlu, a ku: “A swi vona leswaku ku na mhaka ya xitumbelelani kambe a ringeta ku tikhoma leswaku a nga onhi mhaka hi ku yi teka hi **matlhutlu**.” (*Hanya*: 83). Riviti leri ri vula magugu, hileswaku ku endla swilo hi xihatla. Godani a a nga lavi ku kavanyeta mhaka hambileswi a a swi vona leswaku yi kona.

Ku hlundzuka ka Godani loko a hlamberiwile hi Mbitemuni ku kombisiwa hi riendli ra **thukutherile** hi ndlela leyi: “Godani u **thukutherile** kambe a tikhoma a suka a famba a hambana na yena, ...” (*Hanya*: 84). Laha ku kombisiwa leswaku a a hlundzukile swinene, chelele ra yena a ri lava ni ku buluka. Ku huma ka Godani ku pfulerile leswaku N’wa-Xirhengeti na Mbitemuni va sala va phyuphyile, kutani va vulavula hi ku n’wi lunghisa hi ndlela leyi:

...mana wa yena a n’wi byela leswaku hi swona
leswi a a n’wi byela swona leswaku wanuna loko a
ri na **ntshiva** u fanele ku **petsiwa ntshivanyana**
lowu wa yena a vuya **eforweni**. (ibid.).

Riviti ra **ntshiva** ri kombisa nkanu kasi ku **petsiwa ntshivanyana** swi kombisa ku susiwa nkanu. Ntsongahato laha wu kombisa ku eyisa nkanu ya Godani. Ku **vuya eforweni** swi kombisa ku endla leswi munhu wo karhi a lavaka leswaku u swi endla. **Eforweni** i riviti leri humaka eka ra Xinghezi ra “furo” leri vulaka mugero leswi kombisaka ku lawula makhulukelo. Leswi swi paluxa leswaku Godani a a fanele a lawuriwa. Hi marito man’wana i ku hanya u nga tiehleketeleri hi wexe, kambe u rhangela hi munhu un’wana.

Mutsari u kombisa ku famba ka Jombere a ya eJoni loko a twile ta ku khomiwa ka Godani hi ku tirhisa riendli ra **tsevula**. U ri: “Loko mahungu ma ya fika ekaya, Jombere a **tsevula** a kongoma eJoni...” (*Hanya*: 86). Laha hi

kombisiwa leswaku u sukile ekaya hi ndzhenga a ya khandziya xitimela a etlela endleleni a ya fika eJoni hi xamundzuku.

Nkanelo lowu nga laha henhla wu kombisa swinene leswaku Mahatlane i mutshila loyi a kotaka ku hlawula marito lama pfunetaka ku paluxa hungu ra yena hi ndlela yo xonga.

4.2.2.6.2. SWIVULAVULELO

Handle ka matirhiselo ya marito lawa hi ya voneke laha henhla, mutsari u tlhela a tirhisa swivulavulelo ku humesa hungu ra yena. Swivulavulelo leswi tirhisiweke eka xirungulwana lexi i ntsandza-vahlayi, hikokwalaho hi ta hlawula swingari swingani hi xopaxopa swona.

N'wa-Khosa u tirhisa swivulavulelo swo hlaya loko a vulavula na Godani loyi a vuyile ni mali ya ndzovolo hi le Joni. U ri:

...wena hlantswani ya mina... u ta hi hlamusela
leswaku **ti dyela kwihi**, hi ta kota ku ya **tikomba**
hikuva sweswi u nga swi kombisa laha mahlweni
ka hina vatswari va wena swi hi **tiyisile nhlana**.
Kwalaha wena u nga ta hi komba kona hi ta famba
hi **tiyile nhlana** hikuva u hi **khomisile matlhari** yo
tlhava hi wona, na **swithangu** swo vhika hi
swona... (*Hanya: 78*).

Xivulavulelo xa **ti dyela kwihi** xi kombisa ndhawu kumbe muti lowu a voneke nhwana kona. Ku ya **tikomba** swi kombisa ku ya emutini wa le ka va nhwana va ya vula leswaku va ta n'wi lovola. Ku va swi va **tiyisile nhlana** na **tiyile nhlana** swi kombisa leswaku swi va nyika matimba yo famba va nga kanakani

hi nchumu. Kasi ku va a va **khomisile matlhari na switlhangu** swi kombisa ku va a va nyikile mali yo nyawula leyi nga khomisiki tingana.

Loko Godani a hlamurile leswaku u rhandzile Mbitsimuni wa ka Ximambana, Jombere u byela N’wa-Khosa a ku: “Wo hlamula wena hahani wa kona. Hina swi hi **tlimba minkolo.**” (ibid). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku Jombere wa tsandzeka ku angula mhaka ya n’wana wa yena.

N’wa-Ndhava, mana wa Godani u kombisa leswaku Mbitsimuni a hi nhwana wo hlomisiwa hikuva u ta karhata Godani. U ri: “Rivala hi Mbitsimuni hikuva u ta **ku dyisa mbitsi.**” (ibid.). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku Mbitsimuni u ta xanisa Godani hikwalaho ka leswi a nga ni vutlhoma-mahlo. Loko Godani a ala leswi vuriwaka hi mana wa yena hi twa N’wa-Ndhava a tlhela a ku: “**U ta kolwa hi yo oxa.**” (*Hanya: 79*). Leswi swi hlamusela leswaku u ta nghena ekhombyeni loko a nga teki switsundzuxo swa vona tanihi vatswari.

Mutsari u kombisa ku lovola ka va ka Khosa eka Ximambani hi ndlela leyi: “Hambiswiritano va endlile hi matimba ku rhumela vanhu va ya **halata xuma** le ka Ximambana, va lovola va tlhela va **kombela mati...**” (*Hanya: 80*). Xivulavulelo xo sungula xi kombisa ku cukumeta xuma hikuva Mbitsimuni a a nga ri na mahanyelo kasi ku **kombela mati** swi kombisa ku kombela hlomisa mi tlhela na rona ekaya.

Loko Mbitsimuni a hloma, u longeriwile mirhi yo ya petsa nuna. Mutsari u tirhisile xivulavulelo ku kombisa mhaka leyi. U ri: “...mana wa Mbitsimuni a n’wi **khomisa mahlungu...**” (*Hanya: 81*). Leswi swi kombisa ku n’wi nyiketa mirhi. Murhi lowu Mbitsimuni a longeriweke a wu tirhangi hikuva Godani a nga phuntangi hambiloko a dyisiwile mirhi leyi. Kutani Mbitsimuni a tsalela mana wakwe leswaku a wu le ku tirheni. Mutsari u kombisa ku vilela ka N’wa-Xirhengeti hi ndlela leyi: “Mhaka leyi yi n’wi **tsonile vurhongo.**” (*Hanya: 82*).

Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku timhaka leti a byeriweke tona a ti n'wi khomangi kahle lero a nga rhuli loko a ti hleketa.

Mutsari u kombisa ku vhakacha ka Solani emutini wa Godani hi ku tirhisa xivulavulelo. U ri "...kutani a kombisa ku vilela hi ku ta ka mufana wa ka Bazabaza loyi se a a **tata minkondzo** emutini wa yena..." (*Hanya*: 83). Leswi swi kombisa swinene mpimo wa ku fambela ka yena endzangwini lowu.

Loko Godani a holovela nsati hi timhaka ta ku ta ka Solani u ri: "Mbitsimuni, u ta **ma mita marito** yalawa u ma vulavulaka..." (*Hanya*: 84). Xivulavulelo lexi xi tshikilela mhaka ya leswaku u ta tisola eka leswi a swi vulavulaka.

Ku tlhariwa ka Solani hi Godani ku kombisiwa hi ndlela leyi: "...**a wu tshika enhan'wini ya Solani...a engeta a wu tshika wu ya n'wi fanela embilwini...**" (*Hanya*: 86). Xivulavulelo lexi xi kombisa ku heleketa mukwana hi matimba swinene wu ya tlhava munhu hi xikongomelo xo n'wi vavisa kumbe ku dlaya.

Nkanelo lowu wa swivulavulelo wu paluxa nyiko leyi mutsari a nga na yona ya ku tirhisa swivulavulelo ku paluxa hungu ra tsalwa.

4.2.2.7. NKATSAKANYO

Nkanelo lowu wu paluxile ku ala ku yingisa switsundzuxo swa vatswari hilaha hi voneke hakona eka 4.2.2.1 na 4.2.2.2. Mavito ya ximunhuhathwankulu na xisihalali ya thyiwile hi ku landza swiendlo swa swona hikuva Godani a a goda vatswari kasi Mbitsimuni a a dyisa Godani mbitsi. Mbangu wa xirungulwana i wa le makaya ni le madorobeni. Vutshila bya mutsari bya ku tirhisa ririmi byi paluxiwile eka 4.2.2.6.

4.3. NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI

Swirungulwana leswi xopaxopiweke eka ndzima leyi swi kombisile nkongomelo wo fana ku nga ku ala ku yingisa switsundzuxo hilaha ana ndzima leyi yi nga ya nkongomelo lowu. Mavito ya swirungulwana ya pfuneta ku paluxa nkongomelo lowu.

Hilaha swi paluxiweke hakona eka 4.2.1.3 na 4.2.2.4 swimunhuhatwa swi lo thyiwa mavito lawa a ya tsakisa mutsari ehandle ka le ka xirungulwana xa “Godani na Mbitemuni” laha hi kumaka mavito ya Godani na Mbitemuni ya kombisa ku yelana na mahanyelo ya vona. Mbangu wa swirungulwana leswi wa hambananyana hikuva hi kuma leswaku timhaka ta le ka xirungulwana xa “Tinga hikwaseyo a nga na nhloti” ti humelela emakaya, laha ku nga ni nhova laha vafana va hlotaka kona, kasi mbangu wa xirungulwana xa “Godani na Mbitemuni” i wa le makaya na le madorobeni hilaha swi boxiweke eka 4.2.2.5.

Hi tlhele hi kuma leswaku mutsari u kombisile vuswikoti byo tirhisa ririmi hi ndlela ya vutshila, mayelana ni marito lawa a ma hlawuleke, maencisi, swivulavulelo ni swivuriso, ku paluxa hungu ra yena.

NDZIMA YA 5

NKONGOMELO WA TSHENGWE NI SWITANDZHAKU SWA RONA

5.1. MANGHENELO

Eka ndzima leyi hilaha swi tikombaka hakona laha henhla, hi ta xopaxopa timhaka ta tshengwe ni switandzhaku swa rona. Eka matsalwa ya Mahatlane mhaka ya tshengwe yi fambelana ni ya nxambilo, hilaha swi tikombaka hakona. Hi hala tlhelo, mhaka ya tshengwe yi ta kongomisiwa laha vavasati va kona va nga tekiwa swi ri rivaleni, ni laha nsati wa xitekwa a ngo ya hlangana ni lowa vumbirhi a nga swi tivi.

Nkongomelo lowu wu ta xopaxopiwa eka matsalwa lama landzelaka:

5.1.1. *Xiporo xi tsemekile* (1997d)

5.1.2. *Hanya u ta swi vona* (1997a), eka tsalwa leri hi ta xopaxopa xirungulwana xa “Xiseveseve xa dyisa mhayi.”

5.2. NXOPAXOPO

5.2.1. **TSALWA RA XIPORO XI TSEMEKILE** (1997d)

5.2.1.1. NKATSAKANYO WA HUNGU

Tsalwa ra *Xiporo xi tsemekile* (1997d) ri vulavula hi Mbhazima Mbhiza loyi a a tekile N’wa-Xirilele wa ka Ngoveni, va katekisiwa hi vana va mune. Mbhazima a a tirha eJoni naswona va ka Masipala a va n’wi nyikile yindlu eTshiawelo. Xivundza xi n’wi endlile leswaku a gangana na Ndaheni loyi a a ri mbuya-vukati. Vugangu lebyi a byi n’wi tsona na vurhongo ku kondza a

anakanya ku ya lava nsati loyi a nga ta tshama na yena. U tsakerile ku lovola Feyila loyi a a ri ndzisana ya N’wa-Xirilele. Va titshamerile hi ku rhula va ri vakatikulobye. Mbhazima a a ri karhi a va hlayisa hi mfanelo. Hambiloko Ndaheni a va endlela madzolonga, va yile emahlweni va tshamisana ku ri hava pho, wa nhonga.

5.2.1.2. NHLAMUSELO YA TSHENGWE

Hi nga si ya ekule swa fanela ku va hi hlamusela leswaku tshengwe i yini. Tshengwe leri hi Xinghezi ri vuriwaka “polygamy” i ku va munhu a va ni vavasati kumbe vavanuna vo tlula un’we. “Polygamy” yi hlamuseriwa hi Beals na Hoijer (1971:393) lava nge: “...polygamy, a marriage of one individual to two or more spouses.” Giddens (1993:141) u veka mhaka leyi erivaleni swinene hi ndlela leyi:

...polygamy, which allows a husband or wife to have more than one spouse,... there are two types of polygamy, **polygyny**, in which a man may be married to more than one woman at the same time, and **polyandry**, much less common, in which a woman may have two or more husbands simultaneously.

Laha Giddens (ibid.) u boxa swo fana na swa Beals na Hoijer (ibid.) kambe yena u tlhela a kombisa tinxaka ta tshengwe laha a kombisaka leswaku loko wanuna a teka nsati wo tlula un’we swi vuriwa “polygyny” kasi loko wansati a ri na vanuna vo tlula vambirhi swi vuriwa “polyandry”, kambe muxaka lowu a wu tali. Tshengwe leri talaka ku humelela etikweni ra Afrika-Dzonga hi lera “polygyny”. Dyondzo leyi yi kongoma rona, hilaha ri paluxiwaka hakona hi mutsari.

5.2.1.3. VUXOKOXOKO BYA TIMHAKA TA TSHENGWE

Eka tsalwa ra *Xiporo xi tsemekile* (1997d) mutsari u hi vumbela xifaniso lexi kombisaka leswaku tshengwe ri kahle hikuva ri pfuna ku hunguta vugangu, ngopfu-ngopfu eka vavanuna lava tirhaka ekule ni mindyangu ya vona. Loko a ya entirhweni u ta famba ni nsati un'wana kutani na le kaya ku sala un'wana. Eka tsalwa hi vona nkongomelo lowu loko Mbhazima a pimela N'wa-Xirilele leswi a a ri na swona emiehleketweni. U ri:

Se i khalenyana ndzi ri karhi ndzi anakanya
leswaku ndzi ku kumela wo ku pfuna laha kaya
hikuva swa ndzi nonohela ku tshama ndzi ri ndzexe
le Xilungwini. Se wena u ri yini xana? (*Xiporo*: 2).

Mhaka yo sungula leyi vonakaka laha i ya ku va nsati lonkulu a vulavurisiwa loko nuna wa yena a lava ku teka. Ya vumbirhi i ya xiphiso xo vangwa hi nxambilo lowu endlaka leswaku wanuna a va ekule ni ndyangu wa yena, a lava van'wana kwalomo. Xivutiso lexi Mbhazima a xi vutiseke N'wa-Xirilele a xi nga ri xo kanetiwa hikuva a ku ri khale N'wa-Xirilele a ri karhi a twa ku vava hi vugangu bya Mbhazima na Ndaheni. N'wa-Xirilele u pfumerile hi ku tshemba leswaku u ta teka nhwana wa le makaya, a hambana na Ndaheni.

Mbhazima u byela N'wa-Xirilele leswaku u tsakela ku lovola Feyila, ndzisana ya yena N'wa-Xirilele. Mhaka leyi yi vavisa N'wa-Xirilele hi ku ehleketa leswaku Mbhazima u ta va xanisa va ri vumbirhi. U ri:

Loko n'wina a mo hambana na phunjavunja liya va
nge i Ndaheni a ndzi nga ta vilela. Kambe ndzi
vilerisa hi leswi mi hi lavaka leswaku hi kandza
laha mutini hi ri vana va munhu. Konaki leswi se hi

nga ta va hi ri vambirhi hi ta va hi nga mi ringanangi? (*Hanya:6-7*).

Mhaka leyi vilerisaka N'wa-Xirilele i ya ku kandza ni makwavo ku ri hi ku Mbhazima u ni xigangu. A a vilerisa hi ku xigangu xa Mbhazima xi ta lawula Mbhazima kutani N'wa-Xirilele na Feyila va ta dya rikoko ra xilondza.

Mbhazima u kombisile ku amukela ku hambana na Ndaheni hi ku vula leswi:

Kavula ndzi ta va se ndza ha lava yini hikuva un'wana u ta sala na muti laha kaya, un'wana a va na mina le Xilungwini. (*ibid.*).

Mhaka leyi yi tsakisile Mbhazima hikuva a a ta swi kota ku papalata timhaka ta vugangu a langutana ni tshengwe ra yena. Mutsari u kombisa leswaku loko vana va munhu va tekiwa hi nuna un'we swi kahle hikuva lontsongo u ta kota ku hlonipha hosi yakwe. Leswi swi seketela hi marito ya N'wa-Xirilele loko a hlamula Feyila a ku:

Mina ndza swi amukela hikuva loko ndzo ala u to ya gangisa kun'wana a rhandziwa, a ta hundzuka xirha emutini walowu. A wu swi voni n'wana mhani? (*Xiporo: 8*).

Ku va N'wa-Xirilele a sindzisa Feyila leswaku a rhandza Mbhazima a xi ri xivhiko xa ku kuma nkatikulobye loyi a nga tiviki mahanyelo ya yena naswona hi mavonele ya yena a a ta hundzuka ndzhwalo emutini wa yena.

Loko Feyila a kombisa ku ka a nga twanani na mhaka yo tekiwa na sesi, N'wa-Xirilele wa n'wi xavelela, a n'wi kombisa leswaku vana va le mitini yin'wana va ta n'wi karhata. U ri:

A ndzi ri mina na wena hi to tshama ehansi hi vonisana leswaku muti wa hina hi wu fambisa njhani, hi tilulamisela swa muti wa hina swi lulama swi tlhela swi saseka. (ibid.).

Marito lawa ya hundzuluxa mianakanyo ya Feyila, u pfumela ku tekiwa na sesi wa yena. Va tshama hi ku rhula. Ku rhula loku a ku ri endyangwini wa ka Mbhiza ku paluxiwa hi Mbhazima loko a ku: “Ndzi tihlaya ndzi katekile ku va ni vavasati vo fana na n’wina.” (*Xiporo*: 32). Marito lawa ya seketela leswaku tshengwe ri kahle hikuva u tshamile kahle ni vasati va yena. Ri n’wi humesile eka ndzingo wa vugangu na Ndaheni.

5.2.1.4. SWIMUNHUHATWA

Leswi swimunhuhatwa swi nga tala eka tsalwa leri, hi ta hlawula ntsena leswi nga swona swi pfunetaka ngopfu ku paluxa nkongomelo wa tshengwe, hi xopaxopa swona. Hi ta xopaxopa vumunhu bya **Mbhazima, N’wa-Xirilele** na **Feyila** ntsena hikuva hi vona va khumbiwaka hi timhaka ta tshengwe. Nkanelo wa vumunhu bya Mbhazima wu vile wu endlile eka ndzima ya vunharhu, kambe ha boheka ku wu endla nakambe hikwalaho ka leswi a nga yena a humelerisaka nkongomelo lowu.

5.2.1.4.1. MBHAZIMA

Mbhazima i ximunhuhatwankulu xa tsalwa ra *Xiporo xi tsemekile* (1997d). U kona emasungulweni ya tsalwa ku kondza ri ya fika emakumu. U kombisiwa a ri wanuna loyi a nga ni vumunhu byo tiya. Hi vona vumunhu bya yena loko a kunguhata mhaka yo teka nsati wa vumbirhi, a nga yi anakanyi a ri swakwe, u pima ni nsati a ku:

Rito u fanele ku va na rona hikuva muti lowu i wa wena. Hi wena mhanihulu. Loyi a nga ta ta i mhani-ntsongo, se a ndzi swi koti ku endla mhaka yo fana na leyi ndzi nga kumangi mpfumelelo eka wena. (*Xiporo*: 3).

Laha a a kombisa leswaku N'wa-Xirilele u fanele ku kombisa vonelo ra yena hikuva muti i wa yena tanihi leswi a nga sungula ku hloma eka Mbhiza. A a nga tsakeli ku endla ku rhandza ka yena hikuva loko o endla tano muti wa yena wu ta hundzuka thumbani. U tlhela a ku: “Loko wanuna a lava leswaku ku dyiwa mapfuvu ya swimbyanyana emutini a a tiendleli mhaka yo teka hi ku rhandza, a nga twananangi na manana wa ndyangu. U ta swi kuma leswi a swi lavaka.” (ibid.). Marito lawa ya paluxa leswaku Mbhazima a a ri ni mafundzha eka nsati wakwe hikuva a a nga lavi ku teka nsati un'wana va nga rhangangi hi ku twanana.

Vumunhu bya Mbhazima byi tlhela byi paluxeka loko a byela nsati leswaku u fanele ku vikela vana leswaku u lava ku teka nsati un'wana. U ri: “Hi ku vona ka mina swa fanela leswaku u kuma nkarhi u hlamusela vana leswaku yi nga vi mhaka ya xihlamariso eka vona.” (*Xiporo*: 4). Mhaka ya ku vikela vana i mhaka ya nkoka leyi paluxaka vumunhu bya yena. A a nga swi lavi ku endla swihundla leswi nga ta titivata vana va yena.

Mbhazima i wanuna loyi a tikotaka loko swi fika eka timhaka to hlayisa ndyangu. Ku tikota ka yena ku paluxiwa hi N'wa-Xirilele loko a vutisiwa hi hahani wa yena leswaku wa swi tsakela leswaku Feyila a tekiwa na yena. N'wa-Xirilele u ri:

Mina ndza yi amukela hikuva ndzi dya ndzi lata.
Ndza ambala. Hi leswaku ndzi hlayisekile
evukatini bya mina. Vana na vona va nghena

xikolo... Hinkwerhu hi tshamile ehandle ka nkwetlembetano. (*Xiporo*: 12).

Marito lawa ya seketela leswaku Mbhazima i wanuna loyi a kotaka ku hlayisa ndyangu wa yena. Mhaka ya ku hlayisa ndyangu wakwe yi tlhela yi paluxiwa hi N’wa-Mzamani, mana wa N’wa-Xirilele loko a ku: “Kwamula-nyika i mukon’wana lonene. N’wana wa hina u n’wi hlayisa hi mfanelo,…” (*Xiporo*: 19). Leswi swi kombisa leswaku hakunene Mbhazima a a ri xiverengi.

Mbhazima i ximunhuhakwa lexi amukelaka loko xi tsundzuxiwa swin’wana swa vutomi. Hi vona a amukela xitsundzuxo xa N’wa-Xirilele xa ku tshika ku hanya ni magumbegumbe ya le Joni. Mbhazima u ri: “Loko ndzi ri karhi ndzi yingisela hi ta mina tindleve swin’wana swi nga pfuna ku ndzi aka loko ndzi ri karhi ndzi famba endleleni ya vutomi.” (*Xiporo*: 23). Lawa i marito lama kombisaka leswaku Mbhazima i munhu la tsakelaka ku tshinyiwa.

Mbhazima i wanuna loyi a rhandzaka vasati va yena hi rirhandzu ro ringana. Leswi swi paluxeka loko vafana va Xidididi va lava ku hlasela muti wa yena. Hi ku tiva leswaku yena u ta va a ri na Feyila, hi twa a tsundzuxa N’wa-Xirilele hi marito lama tshahiweke eka ndzima ya 3 eka 3.3.2 laha a nge: “U nga etleli wonge hi loko u file.” (*Xiporo*: 69). Marito lawa ya paluxa rirhandzu leri a a ri na rona eka N’wa-Xirilele hikuva a a nga tsakeli leswaku a wela hi khombo. Ku tsaka ka mbilu yakwe hikwalaho ka vasati va yena ku paluxiwa hi marito lama hi ya kombiseke eka 5.2.1.3 eka vuxokoxoko bya timhaka laha a nge: “Ndzi tihlaya ndzi katekile ku va ni vasati vo fana na n’wina.” (*Xiporo*: 32). Marito lawa na wona ya ha tshikelela rirhandzu leri a nga na rona eka vasati va yena.

5.2.1.4.2. N’WA-XIRILELE

N’wa-Xirilele, nkata Mbhazima i ximunhuhakwa lexi paluxiwaka xi ri ni mahanyelo lamanene. I munhu la nga tsakeliki leswaku nuna wa yena a wela ekhombyeni. Mhaka leyi yi paluxeka eka mbulavurisano wa yena na Mbhazima laha a tsundzuxaka nuna hi ta vavasati va le Joni. U ri: “Ndzi vula hikuva lava ka Ngomani i vanhu va tin’anga. Va ta rhangha hi n’wina va mi chelela gambuchete yo vula hi Vavhenda.” (*Xiporo*: 6). Mhaka ya ku va a nga tsakeli ku phuntiseriwa nuna yi kombisa rirhandzu.

I munhu loyi a rhandzaka ku tshinya vana va yena. Leswi swi vonaka loko a va hlamusela leswaku Feyila u ta tshama eka vona hikuva u ta va nsati lontsongo wa Mbhazima. Loko Sindzisa a khensa xitiviso lexi, N’wa-Xirilele u ri:

Ndza khensa loko mi ndzi yingisile mi tlhela mi amukela. Milawu ya hina Machangana a yi pfumeli leswaku vana va kwelela mana wa vona. Sweswo i ntirho wa Majagani hikuva a va na nawu wo tiya eka vana va vona. (*Xiporo*: 14).

Marito lawa ya kombisa leswaku N’wa-Xirilele a a rhandza leswaku vana va yena va kula hi milawu ni nhlonipho. A a nga tsakeli leswaku va va n’wahupazukwa, va huma eka nawu wa Xintu.

5.2.1.4.3. FEYILA

Feyila i ximunhuhakwa lexi paluxiwaka xi ri ni vumunhu lebyinene. A nga na magugu loko a endla swilo. Leswi swi vonaka loko Nwa-Xirilele a n’wi vitanile a ta n’wi hlamusela leswaku u fanele ku tekiwa na yena. Ematshan’wini yo hlamula hi nomo walowo, a nga endlangi swona. Hi twa a ku:

Mi ndzi jumile ndzi nga ehleketangi. Naswona ndzi fanela ku ya hlamusela hahani le kaya... Ndzi nge koti ku mi hundzisa eka yona ndzi nga rhangangi hi ku tiehleketeta no kuma switsundzuxo swa munhu wo fana na hahani. (*Xiporo*: 9).

Maendlelo lawa ya ku tiehleketeta ni ku lava switsundzuxo ya kombisa vumunhu bya Feyila. Hambiloko a ri ntsongo, u kota ku vona leswaku u fanele ku sungula a hlela mhaka leyi a nga si tinghenisa eka yona.

Feyila u ni ntwela-vusiwana. Eku sunguleni u byerile N'wa-Xirilele leswaku a nga swi tsakeli ku tekiwa hi sivara hikuva swi ta va holovisa va ri vana va munhu. Kambe loko N'wa-Xirilele a n'wi kombisile leswaku loko Mbhazima o ya teka emitini yin'wana swi ta n'wi tikela hikuva wansati wa kona u ta n'wi karhata, hi twa Feyila a cinca miehleketo a ku:

Fambani mi ya byela sivara Mbhazima leswaku swi lulamile kambe va nga ndzi tekeli ku tlanga hi mina kumbe Sesi. (*Xiporo*: 13).

“Sivara” i riviti leri humaka eka Xibunu ra “swaer” leri vulaka nuna wa sesi. Feyila a a vula marito lawa hikokwalaho ka ku twela N'wa-Xirilele vusiwana hikuva a a chava ku tekiwa ni munhu loyi a nga n'wi tiviki.

Feyila i munhu loyi a nga ni mahanyelo ya vutswatsi hambiloko a ri ntsongo hi malembe. U kota ku twisisa ni ku amukela swiyimo leswi a hlanganaka na swona evukatini. Loko Mbhazima a n'wi hlamuserile leswaku a a hleka na Ndaheni ku kondza va nyikana n'wana, Feyila u hlamula a ku:

...ndza swi tiva leswaku vavanuna hi vona vo famba va tihuhela kwale nhoveni, va tlhela va miyela na swona ku endlela leswaku ku nga vi na tihasahasa emutini,...(*Xiporo*: 32).

Ku amukela ka Feyila leswi a swi byeriwaka ku endla leswaku a puweteriwa hi nuna hi ndlela leyi: “A ndzi nga swi anakanyangi leswaku u nga va se u vupfile emiehleketweni ya wena, u kota ku fikelela mhaka leyi ndzi ku twaka hi ta mina tindleve u yi veka erivaleni.” (ibid.). Marito lawa na wona ya paluxa vumunhu lebyinene bya Feyila.

5.2.1.5. MBANGU

Mbangu wa tsalwa wu katsa tindhawu timbirhi ku nga emakaya ni le madorobeni.

5.2.1.5.1. MBANGU WA LE MAKAYA

Mbangu wa tsalwa wu kaneriwile eka ndzima ya vunharhu eka 3.3.5. laha ku kombisiweke timhaka ta mbangu wa le makaya ni le madorobeni. Hilaha hi hlamuseleke hakona, Feyila, ndzisana ya N’wa-Xirilele a pfumela ku tekiwa na sesi wa yena. Leyi i mhaka leyi paluxaka mahanyele ya xikaya.

Mahlomisiwele ya Feyila na wona ya seketela mbangu wa le makaya hikuva mutsari u ri:

...kavaloko N’wa-Ngoveni a suka na vanhwanyana vambirhi na vabvana va mune va heleketa Feyila evukatini bya yena laha va nga fika na xirhwala xa vona va amukeriwa hi malwandla hi vakon’wana va vona va ka Mbhiza. (*Xiporo*: 24).

Mhaka ya **xirhwala** yi kombisa ku va va rhwarile makhuwana ya byalwa, tihove, tshopi na nhundzu leyi va nyikeke n'wana wa vona. Leswi swi seketela mbangu wa le makaya hikuva hi minkarhi yo tala vana va hlomisiwa hi ndlela yo tano ya Xintu.

5.2.1.5.2. MBANGU WA LE MADROBENI

Mbangu wa muxaka lowu wu vile wu kombisiwile eka ndzima ya vunharhu eka 3.3.5.2 laha hi kombiseke leswaku Mbhazima a a nyikiwile yindlu hi va ka Masipala elokhixini ra Tshiawelo. Endhawini leyi hi laha a nga ya tshama kona ni nsati wakwe lontsongo endzhaku ka ku n'wi hlomisa.

5.2.1.6 RIRIMI

Mutsari u tirhisile ririmi leri anameke ku hundzisa hungu ra tsalwa. U tirhisile marito hi ndlela ya risima kun'we ni maencisi, swivulavulelo ni swivuriso. Hi ta swi kanela hi xin'we-xin'we hi kombisa vutshila bya yena.

5.2.1.6.1. NTIVO MARITO

Mutsari u tirhisile marito lawa ya paluxaka hungu hi ndlela leyinene. Loko Mbhazima a huwelela N'wa-Xirilele nsati wakwe, kambe nsati a nga swi twi, Mbhazima wa nyenyetseka a ku: "Swilo sweswo swi nga mila tlhelo ka **tshala** ra wena a hi swifaniso phela, kambe i tindleve." (*Xiporo*: 1). Riviti leri i xiyimeri xa nhloko. Mbhazima u ya emahlweni ni ku sapatela nsati hikokwalaho ka leswi a nga n'wi twangiki loko a n'wi vitana, u ri: "...u pfula leswa **tinholo** ta wena ...,?" (ibid.). **Tinholo** i riviti ra mphatlukwana wa tindleve.

Mbhazima u themendhela Feyila hi ku n'wi vula **vhovozi**, ku komba ku saseka ka yena ni ku n'wi rhandza. U ri: “Phela Feyila i **vhovozi** wa n'wi vona na wena,...” (*Xiporo*: 6). Loko N'wa-Xirilele a tsundzuxa Mbhazima leswaku Ndaheni u ta n'wi hundzula dabadaba hi ku n'wi dyisa govondhela, Mbhazima u ri: “Loko o swi ringeta sweswo ku ta hundzuka yena **xidwedwe** hayi mina.” (ibid.). Riviti leri i ntshikilelo wa munhu loyi a nga tlharihangiki, a pfumelaka xin'wana na xin'wana. Mutsari u tirhisa riendli ra **rherha** ku komba ku vulavurisana ka N'wa-Ngoveni na tihlantswana ta yena ni ku va mhaka leyi yi ri ya nkoka. U ri: “Ku ku hahani wa muti... N'wa-Xirilele na Feyila va ya nghena endlwini va **rherha** ta ndyangu wa ka vona.” (*Xiporo*: 12).

Loko Feyila a pfumerile ku tekiwa hi sivara wa yena, swi tsakisa Mbhazima ku kondza a humesa khume ra madzana ya tipondho yi ya n'wi lovolela hlantswa. Loko N'wa-Xirilele a hlamala ku tala ka yona, Mbhazima u ri: “Hlantswa ya durha manguva lawa. Famba u ya va **fumbela** yona...” (*Xiporo*: 15). Riendli ra **fumbela** ri komba ku nyika munhu swilo swo tala hi nkarhi wun'we.

Nkanelo lowu wu kombisile vuswikoti bya mutsari ku hlawula marito lama faneleke, ku paluxa hungu ra yena.

5.2.1.6.2. MAENCISI

Handle ka marito yo xonga lama kaneriweke laha henhla, mutsari u tirhisa na maencisi ku humesela hungu ra tsalwa erivaleni. N'wa-Xirilele u tirhisa riencisi ra **lundzuu**, ku kombisa Mbhazima leswaku loko a dye gambuchete a nge he koti ku hlawula swo biha eka swo saseka u to honoka ntsena. U ri:

Loko u kala u kapula a wu nga ha tlheli u vula nchumu nahambi wo vona swilo swa wena swi ku onhakela u to tshama ntsena u ku **lundzuu**, mahlo kambe u nga vuli nchumu. (*Xiporo*: 6).

Loko Feyila na N’wa-Xirilele va tsandzanile hi ta mavuto, N’wa-Xirilele u anakanyile ku landza Feyila. U tshikilele ku va a ta pfuka wa ha ri mixo swinene. U ri: “Mundzuku ndzi ta ku **hubuu**, ndzi ya burisana na va le kaya hi yona mhaka leyi.” (*Xiporo*: 11).

Loko Feyila a vitaniwa ku ta tihlamulela hi yexe eka timhaka leti, u fika a nyuma-nyuma. Mutsari u tirhisa riencisi ra **khodza-khodza-khodza** ku kombisa ku nyuma ka yena. U ri: “**Khodza-khodza-khodza** a languta ehansi a sungula ku tsalatsala ehansi hi rintihlo.” (*Xiporo*: 8). Riencisi leri ri kombisa leswaku Feyila wa swi tsakela ku hloma eka Mbhiza.

Feyila u hela a vula a ntshuxekile leswaku u rhandza sivara wa yena. Ku ntshuxeka ka yena ku kombisiwa hi riencisi laha hahani wakwe a nge: “N’wana wa n’wina mi n’wi twile. O tivulavulela a lo **nchaa!**” (ibid.). Riencisi leri ri komba ku va Feyila a nga tlimbeletiwangi ku rhandza Mbhazima, kambe ku ri ku rhandza ka yena.

Mutsari u tirhisa maencisi ku kombisa ku tlhela ka vanhu lava a va heleketile Feyila evukatini. U ri: “**Kakatsuku, khatsaaa**, va suka va tifambela va tiyela emakaya.” (*Xiporo*: 25). Riencisi ra **kakatsuku** ri kombisa ku yima ka munhu loyi a a tshamile, kasi ra **khatsaaa**, rona ri kombisa ku famba u ya lomu u yaka kona.

Ndlela leyi mutsari a tirhiseke maencisi ha yona yi kombisa ku va a ri ni vutshila byo ya tirhisa hi mfanelo. Maencisi lawa ya swi kotile ku va ya paluxa hungu ra tsalwa hi ndlela leyi tsakisaka vahlayi.

5.2.1.6.3. SWIVULAVULELO

Mutsari u tirhisile na swivulavulelo ku paluxa hungu ra yena. Hi kuma xivulavulelo loko N’wa-Xirilele a kombisa nuna leswaku a nga n’wi twangi

loko a n'wi huwelela. U ri: “A ndza ha rivata hi ku kukuloo, se ndzi nga **rhiyangi ndleve** ku twa leswaku ndza vitaniwa.” (*Xiporo*: 1). Xivulavulelo lexi xi komba ku va miehleketo yi nga ri eka mhaka ya leswaku a nga tshuka a vitaniwile.

Loko Mbhazima a pimerile nsati leswaku u lava nsati wa vumbirhi, N'wa-Xirilele u ri: “Hinkwaswo ndzi ta twa hi n'wina leswaku **ti dyela eka xidziva xihhi.**” (*Xiporo*: 4). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku Mbhazima u ta hlamusela nhwana loyi a tsakelaka ku n'wi lovola. Mbhazima u kombisa leswaku u fanele a sungula a swi ehleketa kahle hikuva a nga tikuma a lovorile nhwana la nga ni mahanyelo yo biha. U ri: “Swi lava ku rhanganga swi langutisiwa hi tihlo ra vuxiyaxiya hikuva u nga bayiza u ya **tikokela mpfundze emakatleni...**” (ibid.). **Mpfundze** i nkuma wo hisa, kutani loko u tshama na wona wu ta ku hisa.

Mbhazima u byela nsati leswaku u lava ku lovola Feyila, kutani N'wa-Xirilele a ku: “Leswi vasati va Joni va rhandzaka ku rhangela wanuna emahlweni a ndzi ngo to **chela n'wana mhani enkumeni wa mondzo?**” (*Xiporo*: 5). **Ku chela enkumeni wa mondzo** swi komba ku n'wi yisa ekhombyeni ku fana ni nkuma wa mondzo lowu hlwelaka ku hola.

Loko Feyila a byeriwile leswaku Mbhazima wa n'wi rhandza, Feyila u ri: “Sweswi yi ndzi **tlimba minkolo** mhaka ya n'wina.” (*Xiporo*: 9). Ku **tlimba minkolo** swi komba ku tsandzeka ku hlamula mhaka leyi u byeriwaka yona. U tlhela a ku:

...a swi bihangisi ku kanela hi ximuti hi nga si n'wi nyika nhlamulo hikuva kumbe mundzuku **swi nga hi khela matluka** se va N'wa-Ngoveni va ku vona **a va dyisiwi xihenhla xa timba.** (ibid.).

Xivulavulelo xa **swi nga hi khela matluka** xi komba leswaku timhaka ti nga tshuka ti biha kutani va nga kumi vapfuni, kasi lexa vumbirhi xi kombisa ku va N’wa-Ngoveni a nga ta pfumela ku tenga timhaka leti nga bohiwa a nga tivisiwanga.

N’wa-Xirilele u kombela nuna leswaku a hambana na Ndaheni, u ri: “Ndzi na ku tshemba leswaku na n’wina a mi nga hi **khomisi tingana** hi ku tama ma ha ya emahlweni na magumbegumbe ya le madorobeni.” (*Xiporo*: 10). Ku va u nga **khomisi tingana** swi komba ku va u nga nyumisi munhu un’wana, u endla leswinene leswi tsakisaka mbilu ni moya wa yena. U tlhela a byela nuna leswaku a nga lovoli Feyila a endlela ku n’wi hluphekisa. U ri:

Loko mo n’wi tekela ku ya tlanga hi yena mi n’wi **dyisa mbitsi**, mi n’wi endla leswaku a tshika ku rhandza tintangha ta yena a tinyiketa eka n’wina swi ta ndzi holovisa na vanhu va le kaya. (*Xiporo*: 11)

Ku **dyisa mbitsi** swi komba ku xanisa munhu un’wana. N’wa-Xirilele a a tsundzuxa nuna leswaku u fanele ku hlayisa Feyila hi mfanelo.

N’wa-Xirilele u tirhisa xivulavulelo ku kombisa leswaku Feyila u pfumerile ku lovola hi Mbhazima. U ri: “Hi ntsako lowukulu ndzi rhandza ku mi tivisa leswaku **nkatsi wa n’wina Kwamula-nyika wu phasile.**” (*Xiporo*: 15). Ku va **nkatsi wu phasile** swi komba ku va munhu a humelerile eka leswi a a lava swona. Hi ku tsaka lokukulu Mbhazima u ri: “Tanihileswi ndzi nga **tlhontlha mimpfi**, teka khume ra madzana ya tipondho u ya nyika va ka Ngoveni...” (ibid.). Ku **tlhontlha mimpfi** swi kombisa ku sungula timhaka to tika.

Nkanelo lowu wu paluxile leswaku mutsari u na nyiko yo tirhisa swivulavulelo leswi kongomeke swinene ku paluxela muhlayi leswi a lavaka ku n'wi byela swona.

5.2.1.6.4. SWIVURISO

Handle ka marito, maencisi ni swivulavulelo leswi nga tirhisiwa laha henhla, Mahatlane (1997d) u tlhela a tirhisa na swivuriso ku paluxela vahlayi hungu ra yena.

Xivuriso xo sungula hi xi kuma eka mbulavurisano wa Mbhazima na N'wa-Xirilele. Mbhazima a a rhuketela N'wa-Xirilele handle ka nandzu, kutani N'wa-Xirilele a ku: **“A mi to hlola ndlopfu hi ta dya hinkwerhu. Mi nga hloli mpfundla ndzi nga dya ndzi ri ndzexe.”** (*Xiporo*: 2). Xivuriso lexi xi tshikilela leswaku ku va Mbhazima a rhuketela a nga n'wi onhelangi nchumu i mhaka yo ka yi nga fanelanga.

Leswi Mbhazima a tsakisile swona loko a rhandziwa hi Feyila swi n'wi endla leswaku a lava ku lovola hi xihatla hi ku chava ku tekeriwa nsati hi vafana. N'wa-Xirilele u monya nuna hi ku: **“Hi ta ku i mangwa loko hi vona mavala ya yona.”** (*Xiporo*: 11). Xivuriso lexi xi kombisa leswaku N'wa-Xirilele u ta tshemba leswi vulaka hi Mbhiza loko a swi endlile.

Loko N'wa-Ngoveni a vutisa N'wa-Xirilele leswaku a nge vuli ku ri Feyila u n'wi fayela muti leswi a nge u lava ku tekiwa na yena, u ri: **“Ximita-ntsengele xi tshemba nkolo hahani.”** (*Xiporo*: 12). Xivuriso lexi xi kombisa leswaku loko munhu a sungula ntirho wo tika, u tshembile matimba ya yena. Leswi kombisaka leswaku N'wa-Xirilele u ta swi kota ku tiyisela hambiloko Feyila o n'wi karhata emutini wa yena.

Loko N’wa-Xirilele a yile eka Ngoveni ku yisa ntsengo, hahani wakwe N’wa-Ngoveni u ri: “**Ambani ku nona ku fa ka yona hi swi kumile.**” (*Xiporo*: 17). Xivuriso lexi xi kombisa leswaku N’wa-Xirilele u fanele ku hlaya mahungu hinkwawo lama a nga na wona leswaku va ta tiva ku ri u lava yini eka Ngoveni.

Nkanelo lowu wa swivuriso wu komba hilaha Mahatlane (1997d) a nga ni nyiko yo swi tirhisa ku paluxa hungu leri a lavaka ku hundzisela muhlayi rona.

5.2.1.7. NKATSAKANYO

Nkanelo lowu wu kombisile hilaha tshengwe ri pfunaka hakona ku ntshunxa timhaka to tika eka lava va xambilaka. Swimunhuhatwa swa tsalwa leri a swi thyiwanga ku ya hi swiendlo swa swona. Timhaka ta tsalwa ti humelela emakaya ni le dorobeni. Ririmi leri tirhisiweke ri xongile hikuva mutsari u kotile ku tirhisa swikhavisa-ririmi leswi endlaka leswaku tsalwa ri hanya ni ku nyanyula.

5.2.2. TSALWA RA HANYA U TA SWI VONA (1997a)

5.2.2.1. XIRUNGULWANA XA “XISEVESEVE XA DYISA MHAYI”

5.2.2.1.1. NKATSAKANYO WA HUNGU

Xirungulwana xa “Xiseveseve xa dyisa mhayi” xi vulavula hi Tlherisa, nkata Mkhacani Mbhanye le loyi a a khorwile eJoni hikokwalaho ka leswi a a kumile nsati un’wana eJoni. Tlherisa a a ri ni munghana loyi va nge i Chinghisa. Havumbirhi a va fana hikuva na nuna wa Chinghisa a a ri ni nsati eJoni. Chinghisa u ticukometerile eka timhaka ta vugangu hi xikongomelo xo khanya nuna. Kasi Tlherisa u tikhomile ximunhu, a nga vi na vutlhome-mahlo. Hambiloko a rhambiwa exiseveseveni, a a fika a tikhoma ximunhu, a nga endli

leswi vavasati van'wana va swi endlaka. Ku tikhoma ka yena ku n'wi hakerile hikuva Mkhacani u vuyile na nsati lowa le Joni kutani a sala ekaya ku famba Tlherisa a ya eJoni. Hi ndlela leyi Tlherisa u vile ni nkatikulobye loyi va nga hanyisana hi ndlela leyinene.

5.2.2.1.2. SWIMUNHUHATWA

Eka xirungulwana xa “Xiseveseve xa dyisa mhayi” hi ta hlawula swimunhuhatwa swimbirhi ntsena hi xopaxopa vumunhu bya swona. Swona i **Tlherisa na Chinghisa.**

5.2.2.1.2.1. TLHERISA

Tlherisa i vito leri humaka eka nsinya wa riendli wa “tlhela”, ku lungeleriwile xilandzi xa “-isa” xa rhavi ra xivangelo, kutani hi va na **tlherisa**. Vito leri ri fularhelana na mahanyelo ya yena hikuva a a nga ha va a tlherisile nkatikulobye, kambe a nga endli mhaka yo tano.

Tlherisa i ximunhuhatwankulu hikuva timhaka ta tsalwa hinkwato ti rhendzeleka eka yena. I wansati loyi a nga vupfa emiehleketweni hikuva u kota ku tiyisela ku tshama evukatini hambiloko nuna wakwe a nga vuyi eJoni. Mkhacani a a nga rhumeli mali ya swakudya kambe Tlherisa a nga vileli, u titshamela na n'wingi wa yena va dya mali ya mudende. Ku seketela leswi Tlherisa u ri:

Mina ndzi katekile ngopfu hikuva ndzi na n'wingi loyi a nga na ntwela-vusiwana, a teka swimalana swa yena swa mudende a ndzi pambulela...hikuva i lembe ra vuntlhanu Mkhacani a nga wu veki laha kaya,... (*Hanya: 6*).

Ndzimana leyi yi paluxa leswaku Tlherisa a a ri wansati la kotaka ku tikhoma ni ku tiyisela. Ku tshamela wanuna malembe ya ntlhanu a hi matlangwana. Tlherisa i munhu la kotaka ku amukela swilo leswi n'wi humelelaka evuton'wini. Mhaka leyi yi paluxeka loko a landzile nuna eJoni kutani a kuma ku ri ni wansati un'wana. A nga fikangi a n'wi holovisa, u fikile a tiendla muyeni ku kondza nuna wa yena a vuya. Hambiloko nuna a vuyile, a ku vangina pongo hikuva Tlherisa a a amukela leswi endliweke hi nuna wa yena. Ku seketela leswi hi twa Tlherisa a ku:

Ku vulavula ntiyiso nhwanyana yoloye u na nawu
naswona u na xichavo na mafundzha lero swi nga
ndzi olovela ku hanya na yena. (*Hanya: 7*).

Ku va Tlherisa a ta oloveriwa hi ku hanya na nsati lontshwa wa Mkhacani swi kombisa leswaku wa swi amukela ku va na nkatikulobye. U tlhela a vula leswaku u swi amukela hikwalaho ka leswi swi tsandzaka na vafundhisi ku tshama va nga ri na swa le makheheleni.

Tlherisa i munhu la nga ni vumunhu byo tiya. A nga hundzuki eka leswi a tiboheke eka swona evuton'wini bya yena. Ku tiya ka vumunhu bya yena ku vonaka loko Chinghisa a n'wi kucetela ku ya cina xiseveseve leswaku a ta tikumela xo fa tihlo. Tlherisa u ri:

Loko xiseveseve xi vula leswaku ndzi huma
endleleni xi ta ndzi tsandza hikuva mina ndzi titiva
ndzi ri nsati wa Mkhacani. (*Hanya: 9*).

Marito lawa ya paluxa hi matimba swinene ku tiya ka vumunhu bya Tlherisa. A a nga tiyimiselangi ku endla timhaka ta manyala a ha ri evukatini. Ku tiya ka vumunhu byakwe ku tlhela ku paluxiwa hi mutsari loko a hi kombisa Tlherisa a ri exiseveseveni xa munghana wakwe. Wanuna un'wana u titshinetile a ya

hoxa marito ya vusiwana eka Tlherisa. Mutsari u ri: “U sukile a nga titwangi a ri karhi a tiphumunhela tindleve loko a twa marito lawa a nga n’wi byela wona.” (*Hanya*: 12). Mhaka leyi yi kombisa leswaku Tlherisa u rhuketerile wanuna la ringeteke ku n’wi gangisa. Leswi swi paluxiwa hi loko wanuna loyi a tiphumunhela tindleve. Swi kombisa leswaku a a hlamuriwile a kihlanya.

Nkanelo lowu nga laha henhla wu nyika xifaniso xa vumunhu bya Tlherisa.

5.2.2.1.2.2 CHINGHISA

Chinghisa i vito leri humaka eka nsinya wa riendli wa “chingha”, kutani ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xivangelo xa “-isa” kutani ku va na **chinghisa**. Vito leri i ximonyo hikuva u tsandzeka ku chingha loko nuna wa yena a n’wi tlherisa edorobeni hikwalaho ko vona nsati wa le Joni.

Chinghisa i ximunhuhatwa lexi tsandzekaka ku tiyisela swiyimo swo vava tani hi munghana wakwe Tlherisa. Endzhaku ka loko Risimati a n’wi tlhelerisile ekaya, u sungula ku va ni vutlhoma-mahlo hi ku lava ku khanya Risimati. Leswi swi komba ku tikeriwa ka yena hi ku va nuna a nga ri kona. Ku ringeta ka yena ku huma eka xiphiqo lexi hi ku landza nuna a swi tirhanga. Hikwalaho ka leswi u wela eka xirimhani xa vugangu. Vugangu lebyi a byi endlaka u byi boxa hi yexe loko a ku:

Loko a ri mina ndzi lo hamba ndzi tiburisa na thicara Baloyi a ko a swi vona leswaku ndza n’wi rhandza. Kunene ha rhandzana, rirhandzu ra kona ri dliva na le tilweni. (*Hanya*: 6)

Timhaka leti ta Chinghisa ni nuna wa yena ti kombisa swinene ku xaniseka ka vavasati lava siyiwaka emakaya. Maendlele ya Risimati yo tlherisa nsati ya komba ku va a tiehleketi a ri yexe, a nga tweli nsati wa yena.

Nkanelo lowu wa Tlherisa na Chinghisa wu kombisa swinene timhaka ta tshengwe ni switandzhaku swa rona, swi fambelana ni mhaka ya nxambilo. Tlherisa u ni nkateko wo kuma nuna a ri ni wansati wo twisisa. Chinghisa u ringeta ku huma eka xivundza xa yena, kambe nuna a n'wi tlhengusa. Hikwalaho a susumetekaka ku kuma ko hungasa kona.

5.2.2.1.3. MBANGU

Timhaka ta xirungulwana lexi ti humelela emakaya ni le madorobeni.

5.2.2.1.3.1. MBANGU WA LE MAKAYA

Timhaka ta xirungulwana lexi ti humelela etindhawini ta le makaya. Endhawini leyi a ku si va na nhluvuko hikuva vanhu va kona va kuma mati yo nwa ni ku sweka eswihlobyeni. Ku seketela timhaka ta swihlovo swi paluxiwa hi Chinghisa loko a ku: “Kasi i ntiyiso leswaku xihlovo xa le Xikhudeni mati a ma ha pfeleli swo nyawula masiku lawa?” (*Hanya*: 3).

Xin'wana xi paluxaka mbangu wa le makaya i xiseveseve lexi nga lulamisiwa hi Chinghisa. Mutsari u ri “...Vabvana va tidlaya hi ku cina,... xibelani xi ntlurhuka loko Xinyori a khomile nkatara a yi tovatova...” (*Hanya*: 11). Ku cina ka vabvana hi xibelana i ntolovelo wa vavasati va le makaya, kutani leswi swi seketela mbangu wa le makaya.

5.2.2.1.3.2. MBANGU WA LE MADOROBENI

Mbangu wa le madorobeni a wu andlaleki erivaleni tanihi wa le makaya hikuva swimunhuhatwa swo vulavula ha wona. Hambiswitano hi kota ku vona leswaku swi tshamile eka ndhawu leyi. Mhaka yo tano yi paluxeka eka marito ya Tlherisa loyi a byela Chinghisa a ku:

Mina ndzi katekile ngopfu hikuva ndzi na n'wingi loyi a nga na ntwela-vusiwana, a teka swimalana swa yena swa mudende a ndzi pambulela leswaku ndzi khandziya xitimela ndzi landza tata wa Tshameleni kwale Tshiawelo ... (Hanya: 6)

Mhaka ya ku khandziya xitimela hi yona yi seketelaka mbangu lowu hikuva i xifambo lexi rhwalaka vanhu ku suka etindhawini ta le makaya ku ya eJoni.

5.2.2.1.4 RIRIMI

Hi vile hi boxile eka tindzima leto sungula leswaku Mahatlane u na nyiko yo tirhisa ririmi hi ndlela ya vutshila. Mhaka leyi yi paluxeka ni le ka tsalwa leri. Leswi swi paluxiwa hikokwalaho ka ku tirhisa marito hi ndlela yo xonga. U tlhela a tirhisa maencisi, swivulavulelo ni swivuriso ku paluxa hungu ra yena hi ndlela ya matimba.

5.2.2.1.4.1. NTIVO-MARITO

Chinghisa u kombisa ku va vavasati va Machangana va nga lweli vavanuna va vona, u ri:

O va ye hina vavasati va Machangana, malunghele ya hina ya tlula mpimo. Vavanuna vo tlanga hi hina va tiendlela leswi va swi rhandzaka... vona va ri karhi va **tsempfama** na van'wavutlhadyana lava va va **kutlelaka** timali... (Hanya: 6).

Riendli ra **tsempfama** ri kombisa ku tiphina ka vavanuna loko va ri ni swigangu, ngopfu lomu madorobeni hikuva va famba ehenhla ka mabyanyi lamo saseka va tsempfa kunene, kasi riendli ra **kutlelaka** ri kombisa ku va vavanuna va tekeriwa mali leyi va yi tirheke.

Tlherisa u byela Chinghisa leswaku loko a fika endlwini le Tshiawelo u kumile wansati. U ri:

...ndzi fambile ndzi ya fika emutini lowu a ndzi tiva leswaku i wa mina na nuna wa mina kambe ndzi ya kuma leswo ku na **muthimba** na swivanana swimbirhi swo sasekoo,... (ibid.).

Riviti ra **muthimba** ri kombisa wansati wo saseka swinene. Loko Chinghisa a n'wi vutisa leswaku hikokwalaho ka yini a nga bangi wansati loyi. Tlherisa u ri: "Mina **tlhutlu** a ndzi na rona." (ibid.). **Tlhutlu** i riviti leri kombisaka magugu kumbe ku hatlisela timhaka.

Tlherisa u kombisa ku mpfhumpfha ka Mkhacani loko a fikile eTshiawelo. U ri: "Ndzi tidyerile mabulu na yena ku kondza n'wini wa muti a ta vuya a endla **vuhofuhofu...**" (*Hanya: 7*), leswi paluxaka mpimo wa ku hlundzuka ka Mkhacani

Loko Tlherisa a kombisa Chinghisa leswaku swi sasekile ku va na nkatikulobye ku tlula ku va ni swigangu enhoveni u ri:

Swona ke a swi antswi loko nuna wa wena a tihumesela erivaleni ku tlula ku hanya **vukungundzwani** a tiendla munene kasi o tifanela ni wanuna wihi na wihi? Mhayi swa **xumbaza** ku

tshama u ri karhi u landzelelana ni wanuna...
(*Hanya*: 8).

Riviti ra **vukungundzwani** ri kombisa ku endla timhaka to biha exinyamini, kasi riendli ra **xumbadza** ri kombisa ku nyumisa. Loko Mkhacani a vona Tlherisa u ri: "...a anakanya leswo a ndzo n'wi yisela **xirhwala** kasi a swi nga ri tano,..." (ibid.). **Xirhwala** i riviti leri kombisaka ku va wansati a bihile emirini. Mkhacani a a ehleketa leswaku Tlherisa a nga va a tela ku dlaya vuthala hi ku n'wi landza.

Tlherisa u kombisa vumunhu byakwe loko a ku: "A ndzi nga n'wi nyiki nkarhi wo va a tikuma a chuchekile hikuva a ndzi lava ku n'wi komba leswaku a ndzi nga telangi swona naswona **a ndzi lumuriwanga ndzi kombeteriwa vavanuna** kambe ndzi sukile va ndzi layile hi xihina xa ka hina." (ibid.). Marito lama nga tsariwa hi ku tikisa laha henhla ya kombisa leswaku Tlherisa a nga ri munhu wa lwasi loko swi fika eka timhaka ta masangu. A a kota ku tikhoma. U tlhela a kombisa leswaku u yimerile Mkhacani leswaku a ta n'wi ntshuxa. U ri: "Loko hi **tsandzana** ndzi to **tikotsokela** ndzi tiyela ekaya." (Hanya: 10). Ku **tsandzana** swi kombisa ku va va nga twanani kasi **tikotsokela** swi kombisa ku ntshuxeka u ya wisa eka ntirho lowu a a ri eka wona.

Mana wa Mkhacani u kombisa ku tshama ka n'wana wa yena eJoni a nga vuyi hi ndlela leyi: "Loyi n'wana wa vanhu u vula leswaku u fanele a endla yini loko u **pindzuka** malembe u nga vuyi?" (*Hanya*: 13). Ku **pindzuka** swi vula ku tshama endhawini nkarhi wo leha u nga tlheleli endzhaku.

Nkanelo lowu wu humesa hi matimba leswaku hakunene Mahatlane (1997a) u ni nyiko yo tirhisa marito hi vutshila. Ndlela leyi a ma tirhiseke ha yona yi nyanyula switwi swa vahlayi, yi ri karhi yi paluxa swinene leswi a lavaka ku va hundzisela swona.

5.2.2.1.4.2. MAENCISI

Handle ka marito lama kaneriweke laha henhla, Mahatlane (1997a) u kombisa vuswikoti byo tirhisa maencisi ku pfuneta ku paluxa hungu ra yena. Tlherisa u kombisa ku phya ka xihlovo xa le Xikhudeni hi ku tirhisa riencisi, u ri:

Leswi ku nga omisa swona u nge kholwi ku ri
khale ka le Xikhudeni mati a mo habomulana, swi
nga ri kona leswo mati ma phya xihlovo xi ku
ketsee! (*Hanya: 3*)

Riencisi ra **ketsee**, ri paluxa ku va ndhawu leyi yi omile swinene.

Chinghisa u kombisa leswi vafana va nga dlayisa swona Vhulamati na Fezi hi ku tirhisa riencisi. U ri: “..hiloko va ya vunga maribye va mukisana na tinyoka leti va khandletela va ko va ku ti **khexe-khexe-khexe** va dlaya.” (*Hanya: 3-4*). Riencisi leri ri kombisa ku va va ti dlayile va tlhela va ti cakanyetela.

Tlherisa u tirhisa riencisi ku kombisa ku hlamala loko a kumile wansati endlwini ya yena. U ri: “Hambiswiritano ndzo fika ndzi titshamela kwala vhurandini ndzi ku **ntsee!**” (*Hanya: 6*). Riencisi ra **ntsee** ri kombisa ku tshama u miyela u ri eku hlamaleni, minkarhi yo tala u va u ri eku anakanyeni.

Tlherisa u tlhela a kombisa ku va a nga yangi na ndzhwalo eJoni u ri: “...a ndzi tisukerile ndzi lo **tshee**, tanihi sweswi ndzi nga ha lo **tshee**,...” (*Hanya: 8*). Riencisi leri ri kombisa leswaku a nga bihangeni emirini loko a ya eJoni; ni sweswi wa ha ri tano.

Mutsari u tirhisa riencisi ku kombisa leswaku vanhu a va hlalela leswi a swi humelela exiseveseveni, u ri: “Lava vutoya vona va tshamele kwale kule va ku swi **ntshooo!**” (*Hanya: 12*). **Ntshooo**, i riencisi leri kombisaka ku languta u nga hlamuli nchumu.

Nkanelo lowu wu kombisa leswaku mutsari u na nyiko yo tirhisa maencisi ku paluxa swinene leswi a lavaka ku swi hundzisela muhlayi.

5.2.2.1.4.3. SWIVULAVULELO

Swivulavulelo hi swin’wana swa leswi mutsari a swi tirhiseke ku paluxa hungu ra tsalwa. Hi kuma xivulavulelo eka mbulavurisano wa Tlherisa na Chinghisa loko va hlangana exihlobyeni va byelana hi ta xiseveseve. Tlherisa u vutisa leswaku xiseveseve i ncini. Chinghisa u hlamula a ku:

Mo mi lo tshamiseka le ka n’wina mhayi. Loko **a mi lo tshama hi kala ro hisa** a mi ta swi tiva leswaku xiseveseve i xilo muni mhayi. (*Hanya: 4*).

Ku **tshama hi kala ro hisa** swi kombisa ku va munhu a nga tshamisekangi, munhu wa kona u tlhokola a tselekile hikwalaho ka nxambarheko. Tlherisa u kombisa leswaku a nga dyi byi rhelela loko a ku:

Munhu wo tshamiseka wa kohla? A ndzi ri na wena u nga n’wi vona leswaku **u nyukile**, u tshamisekile, **u dya leswo olova**, kasi hina ma hi vona ho va **mikhwakhwa** yo tshama hi kukuvarile...hi ku tshikiwa hi sala hi **hundzuka vakhegula** va muti... (*Hanya: 5*).

Ku va **u nyukile** swi kombisa ku saseka, u nga basulukangi, **kasi ku dya leswo olova** swi kombisa ku dya swakudya swa kahle leswi akaka miri. Marito ya **ho va mikhwakhwa** ya kombisa ku ondza hikwalaho ka ku pfumaleka ka swakudya, kasi ku **hundzuka vakhegula** swi kombisa ku pfumala nuna. Chinghisa u vutisisa Tlherisa leswaku a nga va a karhata hi yini. U ri: “Tekani mi hi nyika sesi Tlherisa wonge **ta le marhameni mi na tona.**” (*Hanya: 6*). Xivulavulelo lexi xi kombisa mahungu lama munhu a ma fundzeke.

Loko Tlherisa a hakutile xifuva xi sala xi basile, Chinghisa u ri: “Loko a ri mina wonge ndzi n’wi **fayerile xikhudza xa tinhwala** mhayi.” (*Hanya: 8*). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku Chinghisa a ta va a bile wansati loyi a n’wi kumeke endlwini. Leswi a a tivulela hikuva a xi nga kumangi yena xikumakumani. Loko yena a landzile nuna eJoni u kumile leswi a swi n’wi ringene. U ri:

Loko nuna wa mina Risimati a fika mhayi, a wonge a va lo ndzi **tshama xikungu**, na yena a ndzi nghenela a ndzi **hlantswa hi nhlamba** yo chavisa a hetelela hi ku ndzi pfulela ekhixini a ku ndzi etlela kona, loko ri xa **yi gudla ya makhalibodo.** (*Hanya: 9*).

Ku tshama xikungu swi kombisa ku kaneriwa va heta hi wena, **ku hlantswa hi nhlamba** swi kombisa ku rhuketeriwa swinene kasi loko a ku **yi gudla ya makhalibodo** u vula ku long a tlhelela endzhaku.

Loko Chinghisa a hlamusela ta xiseveseve u tirhisa xivulavulelo hi ndlela leyi: “Loko u vona vanghana va panile va tshamile va ri karhi va tidyela mabulu na wena loko u hanya kahle u ta tikuma u **batile njiya.**” (*Hanya: 11*). Ku va munhu a kumeka a **batile njiya** swi kombisa ku va a tikumerile wo hleka na yena, ku nga ku kuma xigangu.

Hi vile hi kombisile eka ntivo-marito leswaku mana wa Mkhacani u n'wi vutisile leswaku hikwalaho ka yini a pindzuka malembe a nga vuyi. Loko Mkhacani a heta ku hlaya papila u twile ku vava ku kondza a tsandzeka ni ku lata rimbambu. Mutsari u ri: “Loko Mkhacani a kuma papila a nga **byi nantswangi vurhongo** hi mbilu ku vava.” (*Hanya:14*). Ku va a nga **byi nantswangi vurhongo** swi kombisa ku va a nga etlelangi loko a ehleketa marito ya mana wa yena.

Nkanelo lowu wu paluxa vuswikoti bya mutsari bya ku tirhisa swivulavulelo ku paluxa hungu ra yena.

5.2.2.1.4.4. SWIVURISO

Swivuriso leswi kumekaka eka xirungulwana xa “Xiseveseve xa dyisa mhayi” i swimbirhi ntsena. Hi ta swi xopaxopa hi kuma leswaku swi pfuneta hi ndlela yihi ku paluxa hungu ra tsalwa.

Hi kuma xivuriso eka mbulavurisano wa Tlherisa na Chinghisa lava a va tiputa vusiwana hikwalaho ka ku tekeriwa vanuna. Tlherisa u byerile Chinghisa leswaku u vhakile mavhiki mambirhi eJoni kambe a nga tshamangi na nuna wa yena. Loko Chinghisa a hlamala, Tlherisa u ri:

A wu nga ta swi kota kasi a wo lava ku swi rhwala ka sesi Chinghisa? **Mbilu i xihlangi** mhayi. Loko wo tidyondzisa ku tibyela leswo lexo karhi a ndzi tiyimiselangi xona u ta vona swi nga ku karhati na nchumu. (*Hanya: 8-9*).

Xivuriso lexi xi kombisa leswaku Tlherisa a a swi twa ku vava embilwini ya yena kambe a ku nga ri na lexi a a ta xi endla naswona munhu loyi a nga vaviseka emoyeni a ku na ndlela leyi a nga chaveleriwaka ha yona.

Hi tlhela hi kuma xivuriso loko Chinghisa a hlamusela leswaku a nge swi koti ku tlhelela eka rikwavo hikuva mana wa Risimati u ta pfumala wo n'wi hlayisa. Leswi a swi nga ri emakungwini ya yena hikuva u holova na Risimati ku nga ri mana wa yena. U ri:

Phela a nga ndzi onhelangi nchumu mukhegula wa vanhu. U lo tsandzeka ku veleka tanihileswi **mubya wu nga n'wi tsemekela.** (*Hanya: 10*).

Xivuriso lexi xi kombisa leswaku mana wa Risimati a a tswarile mufana wa mahanyelo yo biha hikuva a a tsandzeka ku n'wi hlayisa.

Hambiloko ku ri swivuriso swimbirhi ntsena, hi kuma leswaku swi pfunetile ku paluxa hungu ra tsalwa.

5.2.2.1.5. NKATSAKANYO

Eka nkanelo lowu endliweke laha hi kumile leswaku nkongomelo wa xirungulwana lexi i ku kombisa timhaka ta tshengwe. Mutsari u ri kombisa ri ri kahle hikuva hi kuma Tlherisa a tshama na nkatikuloby. Swimunhuhatwa swa xirungulwana lexi a swi thiywangi ku ya hi mintirho ya swona. Mbangu wa xirungulwana lexi i wa le makaya ni le madorobeni. Ririmi leri tirhisiweke ri katsa matirhiselo ya marito, maencisi, swivulavulelo ni swivuriso hilaha swi kombisiweke hakona eka 5.2.2.1.4.

5.2.3. NKATSAKANYO WA NDZIMA LEYI HI KU ANGARHELA

Eka ndzima leyi hi dyondzile leswaku tshengwe a hi ku va wanuna a teka vavasati vo tala, kambe swi katsa ni wansati la tekanaka ni vavanuna vo tala hilaha swi boxiweke hakona eka 5.2.1.2, hambiloko muxaka lowu wu nga tali. Hi tlhela hi dyondza leswaku swa endleka leswaku vana va mutswari un'we va

tekiwa hi nuna un'we. Hi vonile minsusumeto yo hambana leyi vangaka timhaka leti.

Timhaka leti ta tshengwe ro katsana ni nxambilo ti humesile ni timhaka to hambana mayelana ni vukati, laha nhlomi yi tinyeketelaka ku hlayisa n'wingi hambi nuna a nga ri mhaka na yena.

Mhaka ya tshengwe hinkwako yi xanisa vavasati. Hambi N'wa-Xirilele u pfumerile ku tekiwa na Feyila hi ku chava ku ngheneriwa hi wansati umbe. Na yena Feyila a a ngenela ku sirhelela makwavo. Tlherisa na Chinghisa na vona ta vona ti komba ku xaniseka ka vona.

Eka 5.2.1.4 na 5.2.2.1.2 hi vonile hilaha swimunhuhakwa swi nga ni nkoka hakona eka ku paluxa timhaka. Hi dyondzile leswaku loko munhu a lava ku endlala mhaka u sungula a yi pima ni ndyangu wakwe. Leswi swi paluxeka eka 5.2.1.4.1 eka vumunhu bya Mbhazima.

Mbangu wa matsalwa lawa hamambirhi i wa le makaya ni le madorobeni laha vanuna va kona va tirhaka kona. Ririmi leri mutsari a ri tirhiseke hi leri xongeke hikuva hi kuma a swi kotile ku paluxa hungu hi ku tirhisa marito hi ndlela ya vutshila. U tirhisile ni maencisi lawa ya kotaka ku humesa nkongomelo wa tsalwa hi matimba. U khavisile ririmi rakwe hi swivulavulelo ni swivuriso leswi endlaka leswaku ntirho wa yena wu va lowu xongeke. Matirhiselo yakwe ya marito ya paluxa hi matimba vuswikoti byakwe eka ririmi ra Xitsonga.

NDZIMA YA 6

6.1 MANGHENELO

Tanihilaha swi kombisiweke hakona eka ndzima yo sungula, xikongomelo xa dyondzo leyi a ku ri ku xopaxopa matsalwa ya tsevu ya A.D. Mahatlane lama nga hangalasiwa hi malembe ya 1986 na 1997, hilaha ya nga longoloxiwa hakona eka 1.1.1 na 1.1.2. Eka dyondzo leyi hi kongomisile swinene eka minkongomelo ya matsalwa lawa, ni ndlela leyi mutsari a paluxaka hungu ra yena ha yona.

6.2 LESWI KUMIWEKE EKA DYONDZO LEYI

Leswi nga kumiwa eka dyondzo leyi swi nga aviwa hi ndlela leyi landzelaka:

6.2.1 NKUCETELO WA MUTSARI

Eka dyondzo leyi hi vonile leswaku Mahatlane u kuceteriwile ku tsala matsalwa lawa hikwalaho ka nyiko leyi a a ri na yona leyi thumbiweke hi Nkul. P.E. Maringa ku katsa ni munghana wakwe Nkul. K.R. Myakayaka hilaha swi kombisiweke hakona eka 1.4.2. Hi tthele hi kuma na leswaku minkongomelo ya matsalwa ya yena a yi lo baleka enhlangeni, kambe yi ni vuxaka ni minkongomelo ya matsalwa ya vatsari lava n'wi rhangeleke eka timhaka ta vutsari bya Xitsonga hilaha swi kombisiweke hakona eka 1.3.2. Leswi swi paluxa leswaku Mahatlane u hanyile endhawini yo fana kumbe ku yelana ni vatsari lavan'wana.

6.2.2 MINKONGOMELO

6.2.2.1 NKONGOMELO WA NXAMBILO

Ku va Mahatlane a yile eGermiston ku ya xambila hi swona swi n'wi endleke leswaku a tsakela ku tsala hi nkongomelo wa nxambilo hilaha hi swi voneke hakona eka matsalwa ya *Ndlandlalati* (1986a), *Hlamba* (1997b), *Hanya* (1997a) eka xirungulwana xa "Rhumbu-khutla nkatanga", na *Xikumakumani* (1986b) eka swirungulwana swa

“Matanato” na “Wendle yini Chochoma n’wana wa n’wananga?”. Eka matsalwa lama xopaxopiweke hi kumile leswaku mindyangu ya vanhu ya hahluka hikwalaho ka nxambilo, vavasati ni vana va dya marhimila va chengela hi vopfu hikwalaho ka wona. Nhlupheko lowu a wu paluxaka eka xirungulwana xa “Rhumbu-khutla nkatanga” wu hi vikela leswaku Mahatlane u xambirile eminkarhini ya khale laha swilo a swi tika ku tlula mpimo hikuva Vantima a va xanisiwa hi Valungu hilaha swi kombisiweke hakona eka 2.5.1.5.

6.2.2.2 NKONGOMELO WA VUGANGU NI SWITANDZHAKU SWA BYONA

Eka dyondzo leyi hi kumile leswaku ku va Mahatlane a tirhile etindhawini to hambana-hambana na swona swi endlile leswaku a vona mahanyelo ya vanhu ya ku hambana. Leswi hi swi vona eka matsalwa ya *Hanya* (1997a) eka xirungulwana xa “Makondlo ku dyanana”, *Mavala* (1997c) na *Xiporo* (1997d). Eka nxopaxopo wa nkongomelo lowu hi vonile ndlela leyi vugangu byi nga biha ha yona ku katsa ni switandzhaku swa byona tanihilaha hi swi voneke eka tsalwa ra *Xiporo* (1997d) loko Ndaheni a tisunga hikwalaho ka switandzhaku swa vugangu. Switandzhaku swa vugangu swi tlhele swi kombisiwa ni le ka tsalwa ra *Mavala* (1997c) laha hi kumaka Dolly a ticukumeta emahlweni ka xitimela lexi a xi tsutsuma hi rivilo swinene, xi n’wi pulukanya a fela kwalaho.

6.2.2.3 NKONGOMELO WA KU ALA KU YINGISA SWITSUNDZUXO SWA VATSWARI

Ku va a kulerile emakaya laha vana va hanyaka ehansi ka milawu ni swiletelo swa vatswari swi endlile leswaku Mahatlane a tsala hi nkongomelo wo yingisa vatswari. Nkongomelo lowu wu paluxiwa eka matsalwa ya *Xikumakumani* (1986b) eka xirungulwana xa “Tinga hikwaseyo a nga na nhlotu” na le ka tsalwa ra *Hanya* (1997a) eka xirungulwana xa “Godani na Mbitsimuni”. Eka swirungulwana leswi haswimbirhi hi dyondza leswaku ku yingisa swi tlula magandzelo ni mafurha ya wona hikuva hi vonile hilaha Vhamba na Makandu va nga hlupheka hakona loko va lahlekelanile enhoveni hilaha swi kombisiweke hakona eka 4.2.1.4.2 na 4.2.1.4.3. Kasi Godani na yena wa

xaniseka hikwalaho ka ku sindzisa a teka Mbithsimuni loyi vatswari va yena a va nga pfumeli leswaku a n'wi lovola hilaha hi swi kombiseke eka 4.2.2.4.1.

6.2.2.4 NKONGOMELO WA TSHENGWE

Hi kumile leswaku Mahatlane u tsarile hi nkongomelo lowu hikwalaho ka leswi a hanyeke emakaya eminkarhini ya khale laha vavanuna a va teka vavasati vo tlula un'we. Eminkarhini leyi loko u ri ni nsati un'we a wu nga pfumeleriwi ku vulavula timhaka ehubyeni. Leswi hi swona swi n'wi kuceteleke leswaku a tsala hi nkongomelo lowu. Eka dyondzo leyi hi kumile leswaku tshengwe ri kahle hikuva ri hunguta vugangu hilaha hi swi voneke eka tsalwa ra *Xiporo* (1997d) laha hi kumaka Mbhazima a tshika ku rhandzana na Ndaheni a lovola Feyila a va nsati wakwe wa vumbirhi, kambe ni kwala a ku ri ni ku kanakana eka Feyila ni hosi ya yena Ndaheni ku va va tekiwa hi nuna un'we. Hi tlhele hi kuma leswaku tshengwe eka ntirho wa Mahatlane ri fambelana ni ku tirha eJoni. Eka van'wana ku ni ku rhula ni ku tsaka kasi eka van'wana ku ni ku xaniseka ku fana ni le ka xirungulwana xa "Xisevese ve xa dyisa mhayi" laha hi kumaka Tlherisa na Chinghisa va tlheleriseriwa emakaya loko va landzile vanuna va vona eJoni.

6.2.3 MAPALUXELO YA HUNGU

6.2.3.1 MAVITO YA MATSALWA

Eka dyondzo leyi hi kumile leswaku ndlela leyi Mahatlane a nga thya ha yona matsalwa yakwe yi paluxa nkoka wa matsalwa lawa. Nkoka wa vito ra *Ndlandlalati* (1986a) i vuyimeri lebyi yimelaka mahanyelo ya N'wa-Khazamula loyi a a tshamela ro chachisa va ndyangu wa ka Maluleke, a hetelela hi ku endla ximeche xa ku tlimba nuna hi banti ra buruku a lova hilaha swi kombisiweke hakona eka 2.2.3.

Nkoka wa vito ra *Mavala* (1997:c) wu paluxiwa hi mahanyelo ya Sammyboy loyi a a tsandzeka ku hlwula wansati loyi a nga kahle eka lavan'wana. A a tekile Gerlie, kambe u tlhela a ya rhandzana na Dolly loko va ri eMedunsa.

Nkoka wa vito ra *Xiporo* (1997d) wu paluxiwa hi mahanyelo ya Ndaheni loyi a a hanya vutomi bya futa hikwalaho ka ku kulela etindhawini ta le madorobeni hikuva vatswari va yena a va khorwile exilungwini.

Eka tsalwa ra *Hlamba* (1997b) hi vona nkoka wa vito leri wu paluxiwa hi mahanyelo ya Matanato loyi a a nyenya ndhavuko wa yena, u hetelela a hlamba vunwa hi ku tlhelela eka ndhavuko wa yena wa Xitsonga.

Eka swirungulwana swa “Matanato”, “Rhumbu-khutla nkatanga” na “Godani na Mbityimuni” hi kumile leswaku Mahatlane u tirhisile mavito ya swimunhuhatwa-nkulu ku thya swirungulwana swakwe.

6.2.3.2 VUMUNHUHATI NI MAVITO YA SWIMUNHUHATWA

Hi tlhele hi kuma leswaku Mahatlane u thyile swimunhuhatwa hi ku landza mintirho ni mahanyelo ya swona. Leswi swi paluxiwa eka tsalwa ra *Ndlandlalati* (1986a) laha hi kumaka Xisandzhaku loyi a a salela endzhaku minkarhi hinkwayo. Hi tlhela hi kuma Xihlayamagoza loyi a a hlayela timhaka a nga si ti vulavula. Kasi hi tlhela hi kuma Ximakasiki loyi a a vabyisa miehleketo ya swimunhuhatwa leswin'wana eka tsalwa.

Kasi eka xirungulwana xa “Godani na Mbityimuni” eka tsalwa ra *Hanya* (1997a) hi kumile leswaku Godani a a goda vatswari vakwe hi ku ka a nga va yingisi kasi Mbityimuni u dyisa Godani mbityi a xeva hi nhlomulo.

Eka xirungulwana xa “Matanato” eka tsalwa ra *Xikumakumani* (1986b) hi kuma Matanato a ri yena a taka ni mahungu eka xirungulwana hinkwaxo.

6.2.3.3. MBANGU

Timhaka ta matsalwa lawa ti humelela etindhawini ta le makaya ni le xilungwini, hilaha swi vonakeke hakona eka nxopaxopo wa matsalwa lawa hi ku angarhela.

6.2.3.4 RIRIMI NI FENYA

Eka dyondzo leyi hi kumile leswaku ririmi leri Mahatlane a ri tirhiseke eka matsalwa lama xopaxopiweke eka dyondzo leyi ra yelana ni ku fana naswona hi leri ri xongeke. Leswi swi paluxiwa hi maencisi, swivulavulelo, swivuriso ni swihlambanyiso leswi a swi tirhiseke. Hi tlhele hi kuma leswaku eka matsalwa ya *Ndlandlalati* (1986:a), *Hlamba* (1997:b) na *Xiporo* (1997:d) u tirhisile fenya ku nandzihisa no xongisa hungu ra yena.

Hinkwaswo leswi swi paluxa vuswikoti ni vutshila lebyi a nga na byona eku paluxeni ka hungu, swi tlhela swi kombisa leswaku hakunene i mutshila loyi a nga ni nyiko eka timhaka ta vutsari.

6.3 SWIBUMABUMELO

Tanihilaha hi swi tivaka no vona leswaku ririmi ra Xitsonga ri tekeriwa ehansi etikweni ra Afrika-Dzonga, ndzi rhandza ku khutaza vadyondzisi na vadyondzi leswaku va yima hi milenge va lwela leswaku na rona ri kuma xiavo. Ku va ndzi vula leswaku ri tekeriwa ehansi swi tikomba hi ku pfumaleka ka minxopaxopo ya Xitsonga eka xiyimo xa Masitasi na Vudokodela. Leyi nga kona minxopaxopo a yi tati na xandla kutani yi ta va mhaka ya nkoka leswaku hi yisa emahlweni ntirho lowu.

Ndzi rhandza ku khutaza swichudeni leswaku swi yisa emahlweni ntirho wa nxopaxopo wa matsalwa ya Mahatlane hikuva leswi mina ndzi endleke swona ndzi lo ya mbalambadza kunene. Ka ha sele ntirho wo tala swinene lowu faneleke wu endliwa eka matsalwa lawa.

Ndlela yin'wana ya ku hluvukisa Xitsonga ni migingiriko yin'wana ya xona i mhaka ya ndzhundzhuluxo hilaha yi boxiwaka hakona hi Ngungi ya Thiongo (1981) eka buku ya yena ya **Decolonising the Mind**. U kombisa nkoka wa ndzhundzhuluxo hi ku vula leswaku ku sukela eka nkarhi lowu a nga tsala buku leyi ha wona, a nga ha tsali hi Xilungu kambe u ta tsala hi tindzimi ta Gikuya na Kiswahili, ivi leswi nga tsariwa hi

tindzimi leti swi hundzuluxeriwa eka Xilungu. Mina ndzi bumabumela leswaku ku kumeka ndlela ya ku va milavisiso hinkwayo leyi endliwaka yi tsariwa hi Xitsonga, yi hundzuluxeriwa eka tindzimi tin'wana. Hi ndlela leyi a ku ta seketeleka ni mhaka ya vurimi-nyingi leyi kuceteriwaka hi mfumo laha Afrika-Dzonga.

- Baloyi, S.E. 1995: *Fenya (humour) eka ntlangu wa Ndlandlalati ya Malenga wa A.D. Mahatlane*, Unpublished B.A. Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Baloyi, S.J. 1949: *Murhandziwani*, Sasavona Publishers & Booksellers, Braamfontein.
- Baloyi, S.J. 1960: *Xaka*, The Bantu's Publishing Home.
- Barrett, H. 1981: *Practical uses of Speech Communication*, Holt, Rinehart & Winston, USA.
- Baumbach, E.J.M. na Marivate, C.T.D. 1974: *Tsonga II Guide 2*, UNISA, Pretoria.
- Bill, M.C. na Masunga, S.H. 1985: *Mbita ya vutivi - Tibuku ta Xitsonga 1883-1993*, Sasavona Publishers & Booksellers, Braamfontein.
- Brett, R.D. 1972: *An introduction to English Studies*, Edward Arnold Publishers Ltd, London.
- Brooks, C. na Warren, R.P. 1979: *Modern Rhetoric*, Harcourt Brace Javanovich, Inc, U.S.A.
- Chauke, M.S. 1965: *Nkatanga i dlakuta*, J.L. van Schaik, Pretoria.
- Chauke, S.P. 1988: *Tinhlolo ti hlolela vinyi*, Sasavona Publishers & Booksellers, Braamfontein.

- Chauke, O.R. 1990: *Ntlimbo eka mintlangu ya ntlhanu ya Xitsonga*, Unpublished B.A. Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Chauke, W.R. 1992: *Nsuku wa mina*, Readwell Publishers, Pietersburg.
- Chauke, W.R. 1994: *Mihlovo ya ntanano*, Juta & Co. Ltd, Kenwyn.
- Cohen, B.B. 1973: *Writing about Literature*, Scott Foresman and Company, Glenview, Illinois.
- Cohen, B.B. 1973: Eka Nkuzana, K.J. *A Critical assessment of B.K.M. Mtombeni's creative works*, Unpublished Doctoral Thesis, UNISA, Pretoria.
- Cole, D.T. 1992: *An Introduction to Tswana Grammar*, CTP Books Printers, Cape Town.
- Cuddon, J.A. 1979: *A Dictionary of Literary Terms*, Andre Deutsch Ltd, Great Britain.
- Cuddon, J.A. 1988: *A Dictionary of Literary Terms*, Doubicy & Company, Inc. London.
- Cuddon, J.A. 1998: *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, Blackwell Publishers Ltd, U.S.A.
- Cuenod, R. 1967: *Tsonga-English Dictionary*, Central Mission Press, RSA.

- Elliot, T.S. 1968: Eka Hawthorn, D. (1988) *Unlocking the Text-Fundamental Issues in Literary Theory*, Routledge, Chapman and Hall, Inc., USA.
- Encyclopaedia Britannica 1978: *Micropaedia Volume V*, USA.
- Giddens, A. 1993: *Sociology*, J.J. International, Padstow, Cornwall, Great Britain.
- Gordon, E.R. na
Troyka, L.Q. 1993: *Workbook for writers*, Prentice-Hall, Inc. Simmons & Schuster Company, U.S.A.
- Golele, N.C.P. 2002: *Ririmi ra Tinovhele ta Nhungu ta Xitsonga*, Unpublished Doctoral Thesis, UNISA, Pretoria.
- Gray, M. 1984: *A Dictionary of Literary terms*, York Press, Longman Group, Hong Kong.
- Guma, S.M. 1967: *The form, content and technique of traditional literature in Southern Sotho*, J.L. van Schaik, Pretoria.
- Halten, T.W. 1975: Eka Nkuzana, K.J., (1996) *A critical Assessment of B,K.M. Mtombeni's Creative Works*, Unpublished Doctoral Thesis, UNISA, Pretoria.
- Hawthorn, D. 1988: *Unlocking the Text - Fundamental Issues in Literary Theory*, Routledge, Chapman and Hall, Inc, U.S.A.

- Heese, M. na
Lawton, R. 1988: *The New Owl Critic: An introduction to Literary Criticism*, Nasou Limited, Cape Town.
- Henry, J.O., Gardyne, H.M.
na Burger, S.M. 1994: *English in Context Book 5*, CTP Book Printers, (Pty) Ltd, Cape Town.
- Hill, L.A. 1991: *Penguin English Students' Dictionary*, Columbia, University Pres, New York.
- Hornby, A.S. 1974: Eka Baloyi S.E. Fenya (humour) eka Ntlangu wa Ndlandlalati ya Malenge wa A.D.Mahatlane, Unpublished B.A. Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Junod, H.P. 1973: *Vutlhari bya Vatsonga*, Sasavona Publishers & Booksellers, Braamfontein.
- Kennedy, X.J. 1978: *Literature: An introduction to Fiction, Poetry and Drama*, Scott, Foreman and Company, Glenview, London.
- Khosa, T.H. 1978: *Madyisambitsi*, J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Khosa, T.H. 1994: *Mulunguntima*, J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Khosa, T.H. 1979: *Manyunyuy ya Xitsotso*, J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Lodge, D. 1967: *Language of Fiction*, Columbia, University Press, New York.

- Mabobo, H.G. 1992: *Ntlimbo eka swin'wana swa swirungulwana swa B.K.M. Mtombeni eka tsalwa ra Ndzhaka ya Vusiwana*, Unpublished B.A. Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Machete, H.A. 2001: *Dyondzo ya tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga : 1938-1998*, Unpublished M.A. Dissertation, UNIN, Pietersburg.
- Madalane, J. 2001: *Mpimanyiso wa vutlhokovotseri bya J.T. Manganyi, V.A. Mudau na M.T. Nkhwashu*, Unpublished M.A. Dissertation, UNIN, Pietersburg.
- Mafela, M.J. 1993: Eka Nkuzana, K.J. (1996), *A critical assessment of B.K.M. Mtombeni's creative works*, Unpublished Doctoral Thesis, UNISA, Pretoria.
- Magagane, M.G. 1992: *U khanya mani?* Kagiso Publishers, Pretoria.
- Mahatlane, A.D. 1998: *The matter of Polygamy*, Unpublished Paper read at UNIN, Pietersburg.
- Maluleke, D.R. 1987: *Mangava ya Joni*, J.L. van Schaik, Pretoria.
- Maluleke, D.R. 1987: *Xona hi Xihi?* J.L. van Schaik, Pretoria.
- Maluleke, M.J. 1982: *N'wana wa tinhlalu*, J.L. van Schaik, Pretoria.
- Malungana, S.J. 1994: *Praise Poetry in Xitsonga*, Unpublished Doctoral Thesis, RAU, Johannesburg.
- Manganyi, J.T. 1996: *Chachamela Mutsonga*, Educum Publishers, Johannesburg.

- Manyusa, S.G. 1997: *Swiyila eka ririmi ra Xitsonga*, Unpublished B.A. Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Marhanele, M.M. 1981: *Xingulana xa ririmi*, J.L. van Schaik (Pty) Ltd, Pretoria.
- Marivate, C.T.D. 1970: Eka Machete, H.A. (2001), *Dyondzo ya tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga: 1938 - 1978*, Unpublished M.A. Dissertation, UNIN, Pietersburg.
- Marivate, D.C. 1938: *Sasavona*, Sasavona Publishers & Booksellers, Braamfontein.
- Masia, P.D. 1974: *Mukhacani*, Sasavona Publishers & Booksellers, Braamfontein.
- Meye, N.A. na Baigent, H. 1989: *The secret of studying English Literature*, College Tutorial Press, S.A.
- Mbhombi, E.G.W. 1975: *Ntshikiwani*, J.L. van Schaik, Pretoria.
- Mbhombi, E.G.W. 1973: *Tindyelo*, J.L. van Schaik, Pretoria.
- Mbhombi, E.G.W. 1981: *Madumelani*, J.L. van Schaik, Pretoria.
- Mhangwane, H.A. 1965: *Ririmi i madlayisani*, Sasavona Publishers & Booksellers, Braamfontein.
- Mkhari, N.B. 1996: *Nkhavi wa le ndzhaku*, Maskew Miller, Longman, Howard Drive, Cape Town.

- Mnisi, M.G. 1975: *Vukati a byi na n'wini*, Sasavona Publishers & Booksellers, Braamfontein, Transvaal.
- Mtombeni, B.K.M. 1966: *Mibya ya nyekanyeka*, Beter Boeke, Pretoria.
- Mtombeni, B.K.M. 1966: *Malangavi ya Mbilu*, Beter Boeke, King Williamstown.
- Mtombeni, B.K.M. 1974: *Mihizo ya kayivela*, Sasavona Publishers & Booksellers, Braamfontein.
- Mtombeni, B.K.M. 1973: *Ndzhaka ya Vusiwana*, Via Afrika Limited, Goodwood.
- Mtombeni, B.K.M. 1973: *Vuhlangi bya vuhlangi*, J.L. van Schaik, Pretoria.
- Mtombeni, B.K.M. 1974: *Mavala ya yingwe*, Sasavona Publishers & Booksellers, Braamfontein.
- Msimeki, B.E. 1988: *Characterisation in Murhandziwani and Manyunyu ya Xitsotso*; Unpublished M.A. Dissertation, RAU, Braamfontein.
- Mudau, V.A. 1994: *Swirilo*, Juta & Co, Ltd, Kenwyn.
- Murfin, R. na Ray, S.M. 1997: *Bedford Glossary of Critical and Literary Terms*, McMillan Press, Ltd, Bedford Books, U.S.A.
- Muzwayine, H.S.V. na Mageza, B.T. 1965: *Gija wanuna wa matimba*, Sasavona Publishers & Booksellers, Braamfontein.

- Ngoveni, M.T. 1990: *Xivandza-Nyongeni*, Shuter & Shuter (Pty) Ltd. Gazankulu.
- Ngoveni, M.T. 1994: *Rhukubya ro Swoswela embilwini*, MacMillan Boleswa (Pty) Ltd, Manzini, Swaziland.
- Ngungi wa Thiongo 1981: *Decolonising the mind: The Politics of Language in African Literature*, Heinemann Publishers, London.
- Nkondo, C.P.N. 1986: *Xiletelo xa Xitsonga*, Morester Drukkers, Pietersburg.
- Nkondo, C.P.N. 1986: *A hi twisiseni matsalwa*, Morester Drukkers, Pietersburg.
- Nkondo, E.M. 1974: *Muhlupheki Nghwanazi*, J.L. van Schaik, Pretoria.
- Nkuna, B.M. 1988: *Ntlimbo eka swihungwana swa mune swo huma eka Tindyelo hi E.W.G. Mbhombi*, Unpublished B.A. Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Nkuzana, K.J. 1988: *A critical Evaluation of the Poetry of E.P. Ndhambi and W.Z. Nkondo*, Unpublished M.A. Dissertation, UNISA, Pretoria.
- Nkuzana, K.J. 1996: *A critical assessment of B.K.M. Mtombeni's creative works*, Unpublished Doctoral Thesis, UNISA, Pretoria.
- Nkhwaxu, M.T. 1996: *I vuxaka byo k'endla*, Via Afrika, Pretoria.

- Ntsanwisi, H.E. 1984: *Mahlasela-hundza*, Educum Publishers, Johannesburg.
- Ntsanwisi, H.W.E. 1954: *Masungi m'fana ka Mashele*, The Bantu Publishing Home.
- Ntsanwisi, H.W.E. 1968: *The Idiom in Tsonga - A Descriptive Study*, The Swiss Mission in South Africa, Johannesburg.
- Nxumalo, J. 2000: *Nxopaxopo wa Vuthokovotseri bya J.M. Magaisa*, Unpublished M.A. Dissertation, UNIN, Pietersburg.
- Nxumalo, W.S. 1997: *Nkucetelo wa nxambilo (migrant labour system) eka swin'wana swa swimunhuhatwankulu swa matsalwa ya Ndlendlalati na Nkhavi wa le ndzhaku hi A.D. Mahatlane na N.B. Mkhari*, Unpublished B.A. Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Palmer, F. 1969: Eka Nkuna Z.S. (1988), *Xigego*, Unpublished B.A. Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Peck, M.A. na Meyer, J.R. 1947: *Literary Terms and Criticism*, MacMillan Education Ltd, Great Britain.
- Pretorius, W.J. and Swart, J.H.A. 1988: *Teaching African Literature*, A Theoretical and Methodological Introduction, UNISA, Muckleneuk, Pretoria.
- Ralph, L.B. na Hoijer, H. 1971: *An introduction to Anthropology*, Wing Tai Cheung Printing Co., Ltd, Hong Kong.

- Rikhotso, F. 1984: *Mavondzo a ya hakeri*, Sasavona Booksellers & Publishers, Braamfontein.
- Risenga, D.J. 1995: *A Comparative Study of Satire and Humour as Communicative Strategies in the poems of four Tsonga Poets*. Unpublished M.A. Dissertation, UNISA, Pretoria.
- Roberts, E.V. 1964: *Writing themes about Literature*, Prentice Hall, Inc. New Jersey.
- Roberts, E.V. 1977: *Writing themes about Literature*, Prentice Hall, Inc, New Jersey.
- Sarila, T.E. 1997: *Mapaluxelo ya nkongomelo (theme) eka matsalwa ya Xivandzanyongeni na Mahewu n'wananga, hi M.T. Ngobeni na B.G. Zwane*, Unpublished B.A. Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Shakespeare, W. na Nkondo, C. 1982: *Macbeth*, Morija Printers, Pietersburg.
- Shakespeare, W., Baloyi, S.J. na Nkondo, C. 1983: *Julius Caesar*, Sasavona Publishers Booksellers, Braamfontein.
- Shaw, H. 1972: *Concise Dictionary of Literary Terms*, MacGraw-Hill, USA.
- Shimange, N.M. 1990: *Ririmi ra tsalwa ra Mangava ya Joni ra D.R. Maluleke*, Unpublished B.A. Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.

- Shingange, I. 1993: *Vumunhuhati eka swirungulwana swa mune swa tsalwa ra Ndzhaka ya Vusiwana ra B.K.M. Mtombeni*, Unpublished B.A. Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Stevens, B.K. na
Stewarts, L.L. 1992: *A guide to Literary Criticism and Research*, Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Sweet, H. 1992: Eka Nkuzana, K.J. (1996), *A critical assessment of B.K.M. Mtombeni's creative works*, Unpublished Doctoral Thesis, UNISA, Pretoria.
- Thuketani, F.A. 1978: *N'waninginingi ma ka tindleve*, Sasavona Publishers and Booksellers, Braamfontein.
- Thuketani, F.A. 1968: *Xisomisani*, Sasavona Publishers & Booksellers, Braamfontein.
- Wallace, L. 1976: *Meaning and the Structure of a Language*, Chicago University Press, Chicago.
- Webster, M. 1993: *Webster's New Encyclopaedic Dictionary*, New York.
- Webster, M. 1993: Eka Kubayi F.F. (1997), *Vumunhuhati (Characterization) eka tsalwa ra Mulunguntima ra T.H. Khosa*, Unpublished B.A. Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Webster, 1994: *Family Encyclopaedia* Volume 10, U.S.A.

Wellek, R. na

Warren, A.

1973: *Theory of Literature*, Penguin University Books,
Great Britain.

Zwane, B.G.

1995: *Mahewu N'wananga*, MacMillan Boleswa (Pty)
Ltd, Swaziland.